

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ

НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ

РЕЦЕНЗІЇ

ХРОНІКА

ПАМ'ЯТЬ

АРХЕОЛОГІЇ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК

АРХЕОЛОГІЇ

1 • 2002

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежем, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

П.П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В.Д. БАРАН, К.П. БУНЯТЯН, І.С. ВІНОКУР,

М.І. ГЛАДКИХ, А.А. ЗАЛІЗНЯК,

В.М. ЗУБАР (відповідальний секретар),

С.Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного

редактора), В.К. МІХЕЄВ, О.П. МОЦЯ,

В.Ю. МУРЗИН, В.В. ОТРОЩЕНКО,

В.Н. СТАНКО, Р.В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,

Г.М. ТОЩЕВ, В.М. ЦИГИЛИК,

Є.В. ЧЕРНЕНКО

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Редактор *О.І. Калашникова*

Художній редактор
канд. іст. наук *М.М. Ієвлев*

Технічний редактор
Т.М. Шендерович

Коректор
І.В. Ревчук

Комп'ютерна верстка
О.О. Канигіної

Здано до набору 20.01.2002. Підписано до друку 20.03.2002. Формат 70×108/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 15,20. Обл.-вид. арк. 17,11. Тираж 700 прим. Зам. 664.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» вул. Терещенківська, 4 »

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2002

ЗМІСТ

ТОЛОЧКО П.П. Від головного редактора	3
КУЛАКОВСЬКА Л.В. Бібліографічна довідка	4

Статті

КУХАРЧУК Ю. Внесок І.Г. Шовкопляса у розробку питань економічної та суспільної організації пізньопалеолітичного населення півночі України	7
ЗАЛІЗНЯК Л. Палеоліт і цивілізаційна концепція Шпенглера—Тойнбі	14
КРОТОВА О.О. Господарсько-побутовий комплекс та проблеми вивчення структури пізньопалеолітичних пам'яток	24
БЕЛЯЄВА В.І. Сезонність та довгочасність	31
СНІЖКО І.А. Модель розбирання здобичі амвросіївськими мисливцями	37
СМИНТИНА О.В. Поняття жилого простору в контексті дослідження ранньомезолітичних культур степової України	44
СТЕПАНЧУК В.М. Розвиток техніки в кам'яному віці	51
КОЛЕСНИК О.В. Система природокористування у середньому палеоліті Донбасу	57
КУЧИНКО М. Межі Волинської землі кінця X — середини XIV ст. у світлі археологічних, писемних та топонімічних джерел	66

Публікації археологічних матеріалів

ГЛАДКИХ М.І., РИЖОВ С.М., СУХОВИЙ М.О. Нові палеоантропологічні рештки на Гірському Тікичі	72
САПОЖНИКОВ І.В. Господарсько-побутові комплекси поселення Велика Акаржа	75

МАЦКЕВИЙ Л.Г. Матеріали про використання печер у період трипільської культури	82
ЖУРАВЛЕВ Д.В. Еще раз о деталях римского воинского костюма и конской сбруи из Херсонеса и Юго-Западного Крыма	90
ТУАЛЛАГОВ А.А. Тамгообразные знаки боспорских царей	98
МАРКОВА О.В. Equus caballus з Ольвійського поховання	109
ЖУРАВЛЬОВ О.П. З історії археозоологічних досліджень в Ольвії	127

Дискусії

ЗУБАР В.М. Із приводу інтерпретації й датування одного латинського напису з Херсонеса	132

Нові відкриття і знахідки

МАЙКО В.В. Ранньохристиянська знахідка на салтово-маяцькому поселенні Тепсень у Південно-Східному Криму	137

Рецензії

ПЕТРАУСКАС А.В. Єлена Цоль-Адамікова, Марія Дековна, Елізабета Марія Носек. Ранньосередньовічний скарб із Завади Лянскоронської (басейн верхньої Вісли)	139

Хроніка

До 60-річчя Михайла Івановича Гладких	141
До 70-річчя Олени Василівни Цвек	142
До 70-річчя Валентини Іванівни Непріної	143
МУРЗІН В.Ю., РОЛЛЕ Р. Двадцять років роботи спільної Українсько-Німецької археологічної експедиції	144
КРАВЧЕНКО Е.А. Наукова конференція «Читання пам'яті Михайла Брайчевського (1924—2001)»	152
Наші автори	155
Список скорочень	157

2—3 квітня 2001 р. відділ археології кам'яного віку Інституту археології НАН України за участю Археологічного музею провів науковий семінар на тему «Господарство, соціальний устрій та спосіб життя населення України за кам'яної доби», присвячений 80-річчю від дня народження відомого українського археолога і бібліографа І.Г. Шовкопляса. Великий науковий доробок ученого значною мірою торкався складних проблем соціальної структури та способу життя мисливців палеолітичної доби.

Україна належить до однієї з найбагатших на пам'ятки палеоліту країн Європи. Всесвітньо відомі стоянки Мізин, Добранічівка, Радомишль, досліджені особисто І.Г. Шовкоплясом, дали унікальні археологічні матеріали, аналіз яких створив умови для вирішення низки важливих соціально-економічних проблем палеоліту. Матеріали розкопок поселень великими площами дали змогу поставити і вирішувати складні питання соціального устрою суспільства палеолітичних мисливців на мамонтів, характеру сім'ї та общини в палеоліті, господарства прильодовикових мисливців, їх світогляду та вірувань. Проведений науковий семінар засвідчив, що започатковані І.Г. Шовкоплясом наукові напрями успішно розвивають сучасні археологи України.

Враховуючи велику наукову актуальність доповідей, прочитаних на семінарі, редколегія журналу «Археологія» прийняла рішення видрукувати тексти кращих виступів двома блоками в номерах 1 і 2 журналу за 2002 рік.

П.П. ТОЛОЧКО

Іван Гаврилович Шовкопляс народився 8 квітня 1921 р. у с. Лазірки Оржицького р-ну на Полтавщині. Мабуть, була та весна теплою та щедрою для його батьків, які мріяли бачити сина освіченою, працюютою та порядною людиною. Радість сім'ї Шовкоплясів була недовгою, заарештували батька, Гаврила Петровича. Смуток, а за ним і перші репресії поселились в їхній хаті. Хлопця виключають з комсомолу, він стає сином ворога народу. Здавалося, що зруйновано світ, немає ніякої надії на майбутнє, розпач запанував у думках. І раптом прийшла вісточка з далеких країв від ув'язненого батька: «Продай, що маєш,— писав він дружині,— залиш тільки хату і вчи Івана».

Мати виконала заповіт чоловіка, і доля посміхнулася синові. Іван Шовкопляс вступає до Київського державного університету. Навчання, про яке мріяв, яким снів і жив, давалось легко, він буквально «ковтав» книжки, не пропускав жодного семінару, лекції, зустрічі з викладачами. Студентом третього курсу влаштувався на роботу до Центрального історичного музею України, з'явилась можливість хоч якось утримувати себе.

А потім розпочалася війна, а з нею — і нові випробування. Знову згадали батька, і Івана не взяли до армії. Риття протитанкових окопів, переїзд до Харкова, Кзил-Орди, Махачкали, Омська, Кемерова... На цих тяжких воєнних дорогах було багато порядних людей, з якими зводила доля Івана Гавриловича. Зрештою він став учителем географії та історії в одній із кемерівських шкіл, а у 1944 р. повернувся до рідної України, поновився в університеті та на роботі в музеї.

Уже 1945 р. Іван Гаврилович їде у свою першу археологічну експедицію в Дніпровське Надпоріжжя, згодом — у Подністров'я, а в 1946 р. вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР, який на довгі роки стане для нього рідною домівкою. В стінах інституту було підготовлено кандидатську, а з часом і докторську дисертації, саме тут І.Г. Шовкопляс сформувався як фахівець високого класу, став знаним далеко за межами України археологом-палеолітознавцем. Він працював ученим секретарем та заступником директора інституту, керівником багатьох великих експедицій, тут він вистраждав та побудував свій музей...

Іван Гаврилович — людина, повністю віддана улюбленій справі, що була сенсом його життя. Це археологія, давнє минуле його землі, витоки нашої історії та культури.

Палеоліт... Чому саме цей період життя людства найбільше зацікавив ученого? Мабуть, тому, що ще в далекому 1935 р. підлітком приходив він на розкопки палеолітичної стоянки Гінці, споглядав працю археологів. Там уперше побачив він Івана Григоровича Підоплічка, Івана Левицького, Олександра Брюсова, Марію Фосс. Це вже потім, набагато пізніше, познайомиться він з ними особисто, а з Іваном Григоровичем буде багато і плідно працювати впродовж всього свого наукового життя, стануть вони друзями,

колегами і однодумцями. Нині неможливо уявити палеолітичну науку без І.Г. Шовкопляса. Близкучі розкопки Мізина, Добранічівки, Радомишля, Фастівської стоянки, Ключів — це «золотий фонд» вітчизняного палеолітознавства, опорні пам'ятки у вивченні найдавнішого минулого світу. Саме на цих матеріалах було розроблено питання соціального устрою палеолітичного суспільства, житлобудування, структури палеолітичних поселень, господарські заняття. Варто згадати лише один з аспектів досліджень І.Г. Шовкопляса — роботи на Мізинській стоянці. В процесі розкопок цієї пам'ятки було створено і відпрацьовано

методику розкопок таких поселень, проведено аналіз та визначено критерії для характеристики кістково-земляних жител, саме тут уперше було поставлено питання про існування господарсько-побутових комплексів, вперше відтворено реконструкцію палеолітичного житла.

Друге покликання Івана Гавриловича — музеї. І знову ж повертаємось до років його молодості, коли він ще студентом розпочав роботу в Національному музеї історії України. Досвід, здобутий там, став у нагоді набагато пізніше. У 1966 р. з ініціативи І.Г. Шовкопляса та за Постановою Ради Міністрів УРСР було розпочато створення Археологічного музею Інституту археології АН УРСР, а вже у 1969 р. музей відкрив свої двері для відвідувачів. І.Г. Шовкопляс заснував унікальний і єдиний в Україні музей на місці розкопок палеолітичної стоянки — «Добранічівська палеолітична стоянка». В експозиції цього музею — залишки одного із господарсько-побутових комплексів пам'ятки, вдало доповнені археологічними знахідками, фотографіями та ілюстративними матеріалами.

Великий науковий досвід, ерудиція, широкий кругозір стали основою його педагогічної діяльності, започаткованої вчителюванням у воєнні роки. Згодом Іван Гаврилович стає викладачем Київського педагогічного інституту та Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Підготовлений ним підручник «Основи археології» і тепер є одним з найбільш використовуваних студентами.

Багато зроблено І.Г. Шовкоплясом у галузі бібліографічної науки, видані ним довідники з археології України свідчать про його фундаментальні знання, прекрасну орієнтацію в лабіринтах археологічної науки, надзвичайну працездатність.

Доля не завжди була прихильною до вченого, життєвий шлях часто був тернистим. Сталося так, що на початку 1970-х років він був звільнений з посади завідувача Археологічного музею, а разом і з інституту і переведений старшим науковим співробітником до Центральної наукової бібліо-

теки ім. В.І. Вернадського АН УРСР (нині — Національна наукова бібліотека НАН України), де він працював до останніх днів. І.Г. Шовкопляс знайшов себе і тут, вистояв, став повноправним членом колективу, плідно і багато працював на ниві бібліографічної науки.

Отакими уявляються основні віхи життя вченого, можливо, найбільш яскраві моменти його біографії, ті чотири пристрасті, яким він присвятив своє життя.

Науковий доробок Івана Гавриловича Шовкопляса, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, вченого зі світовим ім'ям надзвичайно об'ємний (варто згадати лише понад 600 друкованих праць) і вочевидь є сюжетом окремого дослідження. До викладеного слід лише додати, що І.Г. Шовкопляс був учнем, а з часом і колегою видатного палеолітознавця Петра Петровича Єфименка. Доля звела Івана Гавриловича з П.Й. Борисковським, вони приятелювали, співпрацювали, підтримували один одного в тяжкі хвилини. Можна згадати М.Я. Рудинського, який вперше запросив Івана Гавриловича до археологічної експедиції, у якого він учився премудростям цієї дивної науки. Це лише кілька прізвищ із когорти славетних учених, поряд з якими І.Г. Шовкоплясу довелося жити та працювати, яскравим представником якої був і він.

Л.В. КУЛАКОВСЬКА

Одержано 28.04.2001

Ю. Кухарчук

ВНЕСОК І.Г. ШОВКОПЛЯСА У РОЗРОБКУ ПИТАНЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ТА СУСПІЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНОЧІ УКРАЇНИ

Українська археологія: наука, культура, історія

У статті подано оцінку ролі видатного українського археолога І.Г. Шовкопляса у відтворенні за археологічними джерелами господарського та соціального устрою первісних колективів, які населяли у пізньому палеоліті північні території України.

Значним досягненням вітчизняної палеолітичної науки у післявоєнний час було переведення у практичну площину вирішення питань економічної та суспільної організації первісних людських колективів, які населяли територію України в палеоліті. У ті роки в Україні було відкрито низку нових цікавих поселень доби пізнього палеоліту. Для їх дослідження було застосовано методіку розкопок широкими площами, залучено фахівців суміжних природничих наук — геологів, палеонтологів тощо. Комплексне дослідження різних об'єктів поселень, визначення їх змісту й ролі в господарському житті та побуті значно розширили джерельну базу для відтворення способу життя найдавніших представників виду *Homo sapiens*.

Істотний внесок у ці дослідження, розробку методіки соціально-економічних реконструкцій в палеоліті зробив видатний український археолог Іван Гаврилович Шовкопляс.

Іван Гаврилович розпочинав свій шлях у науці в той час, коли в палеолітознавстві панувала думка про цілковиту відмінність способів життя пізньопалеолітичних людей і первісних спільнот раннього палеоліту. Наявність культурного зв'язку між мустьєрським та пізньопалеолітичним населенням більшість дослідників не визнавали: появу нових культурних тенденцій у пізньому палеоліті пояснювали винятково міграційними процесами, заміною одних первісних колективів іншими.

І.Г. Шовкопляс вважав таке твердження занадто категоричним. Не заперечуючи значної рухливості окремих груп первісних мисливців, які часом долали відстань 100 км й більше, він все ж схилився до думки, що спосіб життя родових колективів пізньопалеолітичної доби був у цілому напівосілим з тенденцією до осілості¹. Отже, не відкидаючи цілковито міграційної теорії, І.Г. Шовкопляс схильний був шукати корені культурних явищ і здобутків пізнього палеоліту в надрах мустьєрської епохи.

Такий висновок ґрунтувався на власному аналізі кам'яних колекцій численних палеолітичних пам'яток Європи, який переконав його, що у більшості пізньомустьєрських комплексів наявні так звані пізньопалеолітичні типи знарядь (скребки, різці, ножеподібні пластини тощо), а в крем'яних колекціях пізньопалеолітичних пам'яток нерідко трапляються вироби, типові для мустьєрської епохи (дископодібні нуклеуси, гостроконечники, скребла)². Як доказ того, що більшість явищ, характерних для пізнього палеоліту, мали зародкові форми уже в ранньому палеоліті, І.Г. Шовкопляс наводив і факти використання рогу й кістки для знарядь на деяких мустьєрських стоянках Криму, звертав увагу на наявність уже в мустьєрських штучних житлових споруд та поховань з досить складним ритуальним обрядом³.

Ідею в цілому поступального розвитку людства Іван Гаврилович обстоював, відтворюючи спосіб життя і власне пізньопалеолітичного суспільства. Результати

досліджень низки яскравих пам'яток, розкопаних ученим на півночі України, — Добранічівської на Київщині, Мізинської на Чернігівщині та Радомишльської на Житомирщині — дали йому підстави переглянути усталене уявлення щодо монолітності і невідимості родових общин пізнього палеоліту.

У дослідженні поселень пізнього палеоліту Іван Гаврилович стояв на засадах якнайповнішого, монографічного їх вивчення. Виявлення внутрішнього зв'язку між різними об'єктами поселень учений вважав визначальним чинником реконструкції господарського та соціального укладу конкретної пізньопалеолітичної спільноти.

«Першим кроком у вирішенні такого завдання має бути, — зазначав він, — виокремлення зі всієї сукупності археологічних об'єктів досліджуваного поселення тих, які відігравали визначальну роль у житті його мешканців: об'єктів господарського і побутового призначення. Далі шляхом порівняння внутрішньої структури цих об'єктів на різних палеолітичних поселеннях необхідно зафіксувати той момент, коли ці об'єкти постають об'єднаними у виразні господарсько-побутові комплекси»⁴. Вбачаючи глибокий соціальний зміст у структурних відмінах між об'єктами господарсько-побутового призначення на різних хронологічних етапах. І.Г. Шовкопляс у низці наукових праць розробляє концепцію господарсько-побутового комплексу (ГПК) та аналізує характер його еволюції впродовж пізньопалеолітичної епохи.

«Стрижнем» будь-якого ГПК учений вважав житлову споруду. Проте не менш ретельно вивчав він й інші складові ГПК — виробничі центри (місця обробки каменю й кістки), великі вогнища поза житлами, ями-сховища, заповнені великими кістками тварин, або скупчення таких кісток, що використовували як сировину для знарядь.

Аналіз ГПК вже згадуваних пізньопалеолітичних пам'яток на півночі України (Радомишльської, Мізинської та Добранічівської) показав, що вони неоднорідні за своєю структурою⁵. А це означало, що на різних етапах розвитку характер господарсько-виробничої діяльності і побуту пізньопалеолітичного населення був різним. Особливо помітними виявилися відмінності між ГПК хронологічно полярних стоянок — початку й кінця пізнього палеоліту.

Так, на Радомишльській стоянці вченим було зафіксовано шість жител, одну яму-сховище з кістками мамонта, одне велике вогнище і один виробничий центр. Житла і яма-сховище утворювали замкнуте коло, всередині якого були влаштовані вогнище і виробничий центр (рис. 1, *И*). Отже, все вказувало на те, що шість невеликих (виходячи з розмірів жител) груп мешканців стоянки користувалися єдиним вогнищем, мали загальну яму-сховище і виготовляли знаряддя праці у загальному виробничому центрі⁶.

Зовсім іншою була планіграфія на Добранічівській стоянці — пам'ятці заключного етапу пізнього палеоліту (12 тис. років тому). Житла тут знаходилися на значній віддалі одне від одного, об'єднуючи в загальне поселення кілька окремих ГПК. Кожен з цих ГПК мав один або два виробничі центри, одне або два великі вогнища, що знаходилися поза житлами, і від однієї до чотирьох ям-сховищ з кістками тварин⁷ (рис. 1, *Л*). Підтверджувало відособлений характер господарювання й те, що кількість культурних залишків на ділянках між господарсько-побутовими комплексами була дуже незначною⁸.

Виходячи з наявних відмін у планіграфії Радомишльської й Добранічівської стоянок, І.Г. Шовкопляс доходить висновку, що в процесі розвитку пізньопалеолітичного суспільства відбувались послідовне подрібнення і локалізація ГПК. Проте, не обмежуючись простою констатацією цього факту, учений виходить на наступний реконструктивний рівень дослідження, акцентуючи увагу на докорінних соціальних змінах, що сталися за проміжок часу, який розділяє ці два поселення.

На Радомишльській стоянці всі об'єкти поселення становили спільну власність, задовольняючи господарсько-побутові потреби всіх мешканців стоянки. На Добранічівській стоянці господарювання мешканців кожного житла вже повністю було відокремлене. Отже, можна говорити про два різновиди суспільної організації пізньопалеолітичного населення. Загальною їх ознакою, зважаючи на наявність кількох невеликих жител, є поділ мешканців обох поселень на окремі невеликі групи — сім'ї. Втім, якщо господарська і виробнича діяльність мешканців Радомишльської стоянки мали ще груповий, загальнообщинний характер, то на Добранічівській стоянці і господарське та виробниче життя, і побут родового колективу набули вже відокремленого, посімейного характеру. Загальнообщинними наприкінці пізнього палеоліту залишилися, з погляду І.Г. Шовкопляса, хіба що такі види діяльності, як облавне мисливство та захист від нападу⁹.

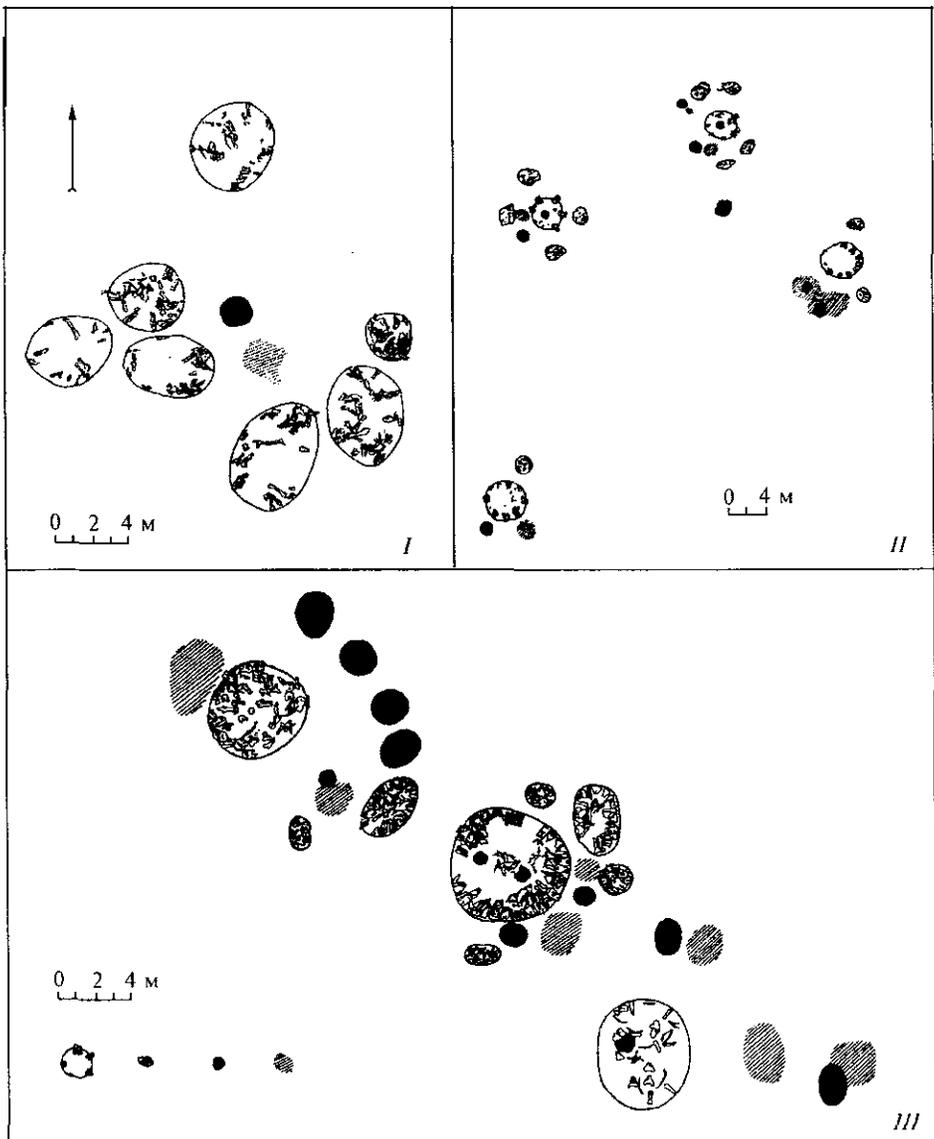

Рис. 1. Порівняльний план господарсько-побутових комплексів на різних пізньопалеолітичних поселеннях півночі України (за І.Г. Шовкоплясом). Стоянки: I — Добранічівська, II — Радомишльська, III — Мізинська

Цей рух від спільного до відокремленого господарювання у межах єдиної родової сім'ї був помічений ученим на Мізинському поселенні. Хронологічно належне до середнього етапу пізнього палеоліту, воно займало проміжне положення і за своїми планіграфічними особливостями. Компактні ГПК з житлом у центрі тут були розташовані, на відміну від ГПК Добранічівської стоянки, у безпосередньому сусідстві один з одним (рис. 1, III). Проте господарювання мешканці кожного житла вже вели окремо, посімейно. Як опосередковане свідчення цього Іван Гаврилович зазначив той факт, що знайдені в мізинських житлах антропоморфні фігурки типологічно різнилися між собою. «Всі фігурки одного типу, — писав він, — знаходили завжди тільки в одному з жител, і ніде вони не були змішані між собою. Слід гадати, що вони належали різним сімейним групам»¹⁰.

Дослідженнями пізньопалеолітичних поселень на півночі України І.Г. Шовкопляс незаперечно довів, що поділ общини на окремі парні сім'ї стався не в мезоліті, як вважали раніше, а вже на ранньому етапі пізнього палеоліту¹¹. Солідність використаної при цьому фактологічної бази робила його аргументи достатньо переконливими. Отже, не буде перебільшенням наголосити, що Іван Гаврилович Шовкопляс одним

Рис. 2. Розкопки Мізинської стоянки у 1955 р. І.Г. Шовкопляс (зліва) і С.М. Бібіков

із перших у вітчизняному палеолітознавстві не тільки сприйняв, а й послідовно впроваджував на практиці ідею, що повне і комплексне дослідження палеолітичних поселень дає змогу відтворювати деякі сторони соціального устрою, економіки та побуту їхніх мешканців.

Одним із найважливіших чинників соціально-економічних реконструкцій способу життя пізньопалеолітичних спільнот Іван Гаврилович вважав житлові споруди. Його внесок у дослідження пізньопалеолітичних жител важко переоцінити. Розроблена ним під час розкопок Мізинського, Радомішльського, Добранічівського та інших поселень методика діагностики та реконструкції житлових споруд стала справжнім провідом у вітчизняному і світовому палеолітознавстві.

«Програмною» в цьому відношенні була стаття І.Г. Шовкопляса «До питання про характер жител пізнього палеоліту» (1958), де особливо підкреслено важливість точного відтворення розмірів та інших конструктивних особливостей довготривалих житлових споруд епохи пізнього палеоліту. Звертаючи увагу на різні погляди щодо розмірів та способу влаштування пізньопалеолітичних жител, автор статті зазначав, що від цього великою мірою залежить достовірність реконструкції суспільної, господарської та сімейної організації стародавніх родових колективів¹².

Наголос на необхідності точного визначення розмірів пізньопалеолітичних жител було зроблено зовсім не випадково. Справа в тому, що такий «зубр» радянського палеолітознавства, як П.П. Єфименко, прагнувши будь-що знайти матеріальне підтвердження марксистської концепції про існування на зорі історії людства «первісних комун», визначив розміри «великого обшинного житла» на пізньопалеолітичному поселенні Костьонки I у кілька сотень квадратних метрів. У таких велетенських житлах мешкала, на його погляд, община чисельністю від 100 до 200 осіб¹³.

Під впливом реконструкції житла в Костьонках і деякі дослідники теж почали виявляти подібні великі за площею будівлі з багатьма внутрішніми вогнищами. Гігантську житлову споруду площею 800 м² реконструював на Авдеевській стоянці О.М. Рогаčov¹⁴. Свою реконструкцію єдиного общинного житла у вигляді тричленної наметоподібної споруди розміром 12 × 4,5 м запропонував для поселення Пушкарі і П.І. Борисковський¹⁵.

Слід віддати належне І.Г. Шовкоплясу: він не знітився перед авторитетом маситих лєнінградських колег і рішуче піддав сумніву достовірність їхніх реконструкцій. Вчений застеріг від захоплення ідеєю відкриття значних за розмірами так званих общинних жител, висловивши занепокоєння з приводу того, що воно відсунуло на другий план вивчення невеликих житлових споруд, залишки яких знаходили на деяких пізньопалеолітичних стоянках задовго до розкопок у Костьонках¹⁶.

Іван Гаврилович належав до тих учених-практиків, які у своїх висновках ішли від фактів до їх узагальнення, а не навпаки. І те, що питання про дійсний вигляд та розміри пізньопалеолітичних жител підняв саме він, не було випадковістю. На час написання згаданої статті ним уже було розкопано, разом з палеонтологом І.Г. Підоплічком, невелике (близько 4 м у діаметрі) наземне житло в Добранічівці¹⁷; досліджено рештки дуже цікавого наземного житла в Мізині (рис. 2)¹⁸; розпочато розкопки комплексу таких самих невеликих жител на Радомишльській стоянці¹⁹. Спираючись на здобутий власними дослідженнями фактичний матеріал та проаналізувавши планіграфічні особливості інших пізньопалеолітичних поселень, розкопаних в Україні та за її межами, вчений зазначив, що гігантські «общинні житла» — це, скоріш за все, кілька розташованих поруч помешкань окремих сімей²⁰.

Доводячи справедливості такого висновку, Іван Гаврилович нагадав про реконструйоване С.М. Замятніним житло Гагаринської стоянки на Дону, розміри якого ледь перевищували 20 м²²¹, про залишки кількох невеликих жител, виявлених М.М. Герасимовим на поселенні Мальта поблизу м. Іркутськ²², про цілі групи також відносно невеликих житлових споруд, досліджених В.О. Городищовим на Тимоновській стоянці в околицях м. Брянськ²³ та О.П. Окладниковим на стоянці Буреть на р. Ангара. Близькими до гагаринських, з погляду І.Г. Шовкопляса, були також два округлі житла з Костьонок IV та житло з Тельманської стоянки²⁴.

Загострив він увагу і на згадці М.М. Герасимова про виявлені на Мальтинській стоянці вогнища поза житлами²⁵, вбачаючи в тому свідомство наявності кількох ГПК²⁶.

Усі ці погляди, збагачені додатковими фактами, Іван Гаврилович розвинув у монографії «Мезинская стоянка» (1965). У цій фундаментальній праці він, зокрема, довів помилковість поширеної думки, що «свідомством довготривалого житла на палеолітичній стоянці має бути перекриття його підлоги скалками кременю й кістки, крем'яними та кістяними виробами, кістками дрібних тварин, вуглинками та вохрою»²⁷. Головну ознаку жител на пізньопалеолітичних стоянках, з погляду вченого, слід убачати в добре окреслених округлих чи овальних скупченнях кісток тварин, які широко використовували для спорудження жител. «Дослідження Мізинської, Радомишльської, а також деяких інших стоянок, — зазначив учений, — особливо встановлення фактів існування на них досить виразних виробничих центрів та великих вогнищ поза житлами, з одного боку, і цілковитої або майже цілковитої відсутності дрібних знахідок — розщеплених кременів і уламків кісток тварин всередині жител (на їхній підлозі), — з другого, дають змогу вважати типовим і закономірним для Мізині і згаданих стоянок, як і, мабуть, для всіх без винятку пізньопалеолітичних стоянок, те, що житла не були місцями обробки каменю й кістки, а слугували переважно тільки як помешкання, як захисток від негоди, холоду, хижаків під час сну»²⁸.

Наступним кроком у цьому напрямі став аналіз так званих скупчень кісток, зафіксованих на раніше досліджених пізньопалеолітичних пам'ятках — Гінці, Чулатове II, Юдиново, Єлисейовичі, Супоневська, Бердизька та Кирилівська стоянки. Деякі з цих скупчень, з погляду Івана Гавриловича, є не що інше, як наземні житла, в конструкціях яких використано кістки великих тварин²⁹.

Слід зазначити, що, як у випадку, коли йшлося про достовірність реконструкцій гігантських житлових споруд у Костьонках і Авдеево та про визначення справжніх ознак пізньопалеолітичного житла, ця думка була досить «революційною», — адже знову заперечувалися висновки відомих археологів, які вели розкопки згаданих поселень. Приміром, дослідники Гінців В.М. Щербаківський і В.А. Городцов інтерпретували виявлене там скупчення великих кісток, оточене по периферії черепами

мамонта, не інакше, як «звалище домашніх відходів», «купу сміття», а В.А. Городцов ще й наголосив, що в Гінцях «від жител не збереглося ніяких залишків»³⁰.

Проаналізувавши величезний матеріал, накопичений дослідженням пізньопалеолітичних жител на території України та за її межами, і зіставивши ці археологічні дані з етнографічними свідченнями, І.Г. Шовкопляс дав узагальнену характеристику жител пізнього палеоліту, визначивши їх як «невеликі, переважно наземні (дуже рідко — трохи заглиблені), округлі або овальні в плані конічні споруди типу намету або чуму. Їхній каркас із дерев'яних жердин вкривали шкурами тварин. Їх похилі стіни обкладали ззовні кістками тварин або каменями, при цьому камені (частіше у вигляді плит) і найбільші з кісток мамонта (черепи, тазові, нижні щелепи та довгі кістки кінцівок) — біля основи стін, у нижньому ряду обкладки; більш легкі кістки (лопатки, ікла і ребра мамонтів та роги північних оленів) були розміщені на більш високих ділянках стін та на крівлі жител»³¹.

Глибокі соціальні зміни в організації жител та побуту первісних людей, що відобразилися у розмірі житлових споруд, почалися, на думку І.Г. Шовкопляса, ще в кінці мустьєрської епохи. В тому, що житла ашельського і мустьєрського часів мали значно більші розміри, ніж житлові споруди пізнього палеоліту (понад 30 м² у гроті Лазаре, Ільській стоянці та Київ-Кобі; близько 50 м² — в Молодовій I проти приблизно 20 м² — в Гінцях, Мізині, Межирічах, Аносівці II, Костьонках I і II, Тельманській; ще менше — в Радомишлі, Добранічівці, Гагаріно, Чулатовому II), він вбачав свідчення того, що їх мешканці знаходилися на різних ступенях суспільного розвитку. У ранньому палеоліті мали місце спільне проживання і спільне користування загальним майном, що притаманне ранній формі родової общини. У пізньому палеоліті родова община постає вже у вигляді невеликих груп людей — найдавніших парних сімей, які мешкали на одному й тому самому поселенні, але в окремих невеликих житлах³².

Автор статті торкнувся тут лише одного з напрямів діяльності доктора історичних наук професора Івана Гавриловича Шовкопляса в археологічній науці — його розробок з проблеми реконструкції за археологічними джерелами соціального устрою палеолітичного суспільства. Проте й у цій частці величезного доробку вченого повною мірою відбився його «науковий почерк» — талант помічати нові якості у знайомих предметах і явищах, здатність до всебічного їх аналізу й узагальнення, масштабність висновків і переконливість доказів, що не раз змушували колег переглядати усталені погляди. Ці соціально-історичні реконструкції і побудови, що завжди ґрунтувалися на першокласному археологічному матеріалі, і нині не втратили свого значення й актуальності.

¹ Шовкопляс І.Г. Про характер зв'язків населення в епоху пізнього палеоліту // УІЖ. — 1965. — Вип. 10. — С. 24—34; Шовкопляс І.Г. Мезинская стоянка. К истории Среднепалеолитического бассейна в позднепалеолитическую эпоху. — К., 1965. — 328 с.

² Зразком такої пам'ятки з крем'яною індустрією перехідного характеру І.Г. Шовкопляс вважав Радомишльську пізньопалеолітичну стоянку.

³ Шовкопляс І.Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. — 1971. — Вип. 3. — С. 14—16.

⁴ Шовкопляс І.Г. Хозяйственно-бытовые комплексы позднего палеолита // Тези пленарних і секційних доповідей (Результати польових археологічних досліджень 1970—1971 рр. на території України). — Одеса, 1972. — С. 12.

⁵ Шовкопляс І.Г. О локальных различиях в развитии культуры позднего палеолита // VII Междунар. конгр. доисториков и протоисториков. — М., 1966. — С. 41—43.

⁶ Шовкопляс І.Г. Радомишльская стоянка — памятник начальной поры позднего палеолита // Стратиграфия и периодизация палеолита Восточной и Центральной Европы. — М., 1965. — С. 104—116.

⁷ Шовкопляс І.Г. Дослідження Добранічівської палеолітичної стоянки на Київщині // УІЖ. — 1969. — Вип. 11. — С. 153—155; Шовкопляс І.Г. Добраничевская стоянка — социально-бытовой комплекс позднего палеолита // 150 лет Одес. археол. музею: Тез. докл. — Киев, 1975. — С. 18—20.

⁸ Шовкопляс І.Г. Дослідження Добранічівської палеолітичної стоянки... — С. 154.

⁹ Шовкопляс І.Г. Исследование Добраничевской стоянки и некоторые вопросы социальной организации в позднепалеолитическую эпоху // Тез. докл., посвященных итогам полевых исследований в СССР в 1970 г. (археол. секция). — Тбилиси, 1971. — С. 18—21.

¹⁰ Шовкопляс І.Г. Мезинская стоянка... — С. 250.

¹¹ Шовкопляс І.Г. Дослідження Добранічівської палеолітичної стоянки... — С. 155.

¹² Шовкопляс І.Г. До питання про характер жител пізнього палеоліту // Вісник АН УРСР. — 1958. — Вип. 2. — С. 38—49.

¹³ Ефименко П.П. Первобытное общество. — Киев, 1953. — С. 437.

¹⁴ Рогачев А.Н. Исследование остатков первобытно-общинного поселения верхнепалеолитического времени с. Авдеево на р. Сейм в 1949 г. // МИА СССР. — М.; Л., 1953. — Вып. 39.

¹⁵ Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА СССР. — 1953. — № 40. — С. 183.

¹⁶ Шовкопляс І.Г. До питання про характер жител... — С. 40—41.

¹⁷ Шовкопляс І.Г. Добраничевская палеолитическая стоянка // КСИИМК. — 1955. — Вып. 59.

¹⁸ Шовкопляс І.Г. Жилища Мезинской стоянки // КСИА АН УССР. — 1956. — Вып. 6.

¹⁹ Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні. — К., 1957. — С. 38—39.

²⁰ Шовкопляс І.Г. До питання про характер жител...; Шовкопляс І.Г. Мезинская стоянка...

²¹ Замятин С.Н. Раскопки у с. Гагарина: Палеолит СССР // Изв. ГАИМК. — М.; Л., 1935. — Вып. 118.

²² Герасимов М.М. Раскопки палеолитической стоянки в с. Мальте: Палеолит СССР // Изв. ГАИМК. — М.; Л., 1935. — Вып. 118.

²³ Городцов В.А. Тимоновская палеолитическая стоянка // Тр. ИАЭИА. — 1935. — Вып. 3.

²⁴ Шовкопляс І.Г. До питання про характер жител... — С. 43.

²⁵ Герасимов М.М. Раскопки палеолитической стоянки... — С. 117.

²⁶ Шовкопляс І.Г. До питання про характер жител... — С. 42.

²⁷ Борисковский П.И. Палеолитические жилища на территории СССР и этнографические параллели к ним // Докл. советской делегации на V Междунар. конгр. антропологов и этнографов. — М., 1956. — С. 4.

²⁸ Шовкопляс І.Г. Мезинская стоянка... — С. 277—278.

²⁹ Шовкопляс І.Г. До питання про характер жител... — С. 46—47; Шовкопляс І.Г. Гінцівська палеолітична стоянка (До 100-річчя її виявлення) // УІЖ. — 1971. — Вип. 9. — С. 123.

³⁰ Шербаківський В.М. Розкопки палеолітичного селища в Гінцях Лубенського повіту в 1914—1915 рр. // Зап. Укр. наук. тов-ва досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Полтава, 1919. — Вип. 1; Городцов В.А. Исследование Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. // Тр. Секции археологии Ин-та археологии и искусствознания Российской Ассоциации науч.-исслед. ин-тов обществ. наук. — М., 1926. — Вып. 1. — С. 21—22.

³¹ Шовкопляс І.Г. Роль природних і соціальних факторів в виникненні жилищ // Первобытный человек и природная среда. — М., 1974. — С. 39.

³² Шовкопляс І.Г. Дослідження Добраничівської палеолітичної стоянки... — С. 155; Шовкопляс І.Г. Роль природних і соціальних факторів... — С. 40.

Одержано 28.04.2001

Ю. Кухарчук

ВКЛАД І.Г. ШОВКОПЛЯСА В РОЗРОБКУ ВОПРОСОВ ЕКОНОМІЧЕСКОЇ І ОБЩЕСТВЕННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЗДНЕПАЛЕОЛІТИЧЕСКОГО НАСЕЛЕННЯ СЕВЕРА УКРАЇНИ

В статті дана оцінка вкладу видатогося українського археолога І.Г. Шовкопляса в рішення проблеми воссоздания образу жизни позднепалеолитических сообществ севера Украины. Главное внимание уделено разработанной ученым концепции хозяйственно-бытового комплекса, а также его исследованиям искусственных долговременных жилищ с точки зрения реконструкции общественного устройства их обитателей.

Yu. Kukharchuk

I.G. SHOVKOPLYAS' CONTRIBUTION TO THE ELABORATION OF QUESTIONS OF ECONOMIC AND SOCIAL ORGANIZATION OF THE UPPER PALAEOLITHIC POPULATION OF NORTHERN UKRAINE

The paper provides the evaluation of the contribution of the prominent Ukrainian archaeologist I.G. Shovkopylas to the solution of the problem of reconstruction of the way of life of the Upper Palaeolithic communities of Northern Ukraine. The main attention is paid to the conception of economic-domestic complex elaborated by the scholar as well as to his studies of man-made long-term dwellings from the view-point of reconstruction of the social organization of their inhabitants.

ПАЛЕОЛІТ І ЦИВІЛІЗАЦІЙНА КОНЦЕПЦІЯ ШПЕНГЛЕРА—ТОЙНБІ

Статтю присвячено принциповій зміні історичної концепції кам'яної доби, яка сталася серед археологів, істориків первісності, палеоантропологів протягом ХХ ст. На зміну стадіальному розумінню історичного процесу в палеоліті прийшло сприйняття багатоваріантності шляхів розвитку людства з найдавніших часів.

ХХ ст. знаменувалося революційними змінами у більшості видів людської діяльності. Зокрема, радикальний переворот стався в уявленнях людства про історичний процес. На зміну архаїчній формаційній концепції всесвітньої історії прийшло розуміння її багатоваріантності. Принципові засади останньої сформулювали німець О. Шпенглер та англієць А. Тойнбі, яких вважають батьками цивілізаційної концепції історії.

Прибічники формаційної концепції уявляли історію людства як єдиний потік, що проходить п'ять послідовних і невідворотних фаз чи стадій розвитку: первіснообщи́нну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну й комуністичну. Стадіальний підхід був конкретним проявом еволюціонізму ХІХ ст. У свою чергу, останній сформувався під впливом великих відкриттів біологів, які встановили безперервний розвиток життя від найпростіших одноклітинних організмів до найскладнішого його прояву — людини. Під враженням сенсаційних відкриттів Ч. Дарвіна та його однодумців принцип еволюційного поступу живої природи був прямолінійно екстрапольований в інші науки, зокрема історію.

Формаційна концепція історії людства законсервувалася в Радянському Союзі аж до його розпаду наприкінці ХХ ст. Адже серед її батьків були класики марксизму-ленінізму. До того ж, вона передікала невідворотність руху людства до комунізму.

Із початку ХХ ст. у Західній Європі зароджується нове бачення історії, як багатоваріантного процесу, складовими якого є різні суспільства з власними, своєрідними шляхами розвитку. Його прибічники стверджували, що ріка світової історії не є єдиним потоком, а складається з окремих рукавів. Протягом своєї історії людство продукувало й продукує різноманітні форми існування, які одні дослідники звали культурами, інші — цивілізаціями.

Уперше ці принципи сформулював у праці «Присмерк Європи» Освальд Шпенглер (1918). Надзвичайно глибокий вплив на історичну думку ХХ ст. справила 10-томна праця його послідовника Арнольда Тойнбі «Дослідження історії», яка друкувалася від 1934 по 1954 р., а пізніше вийшла в короткій 2-томній версії. Зазначимо, що у Східній Європі ідею багатоваріантності історії людства ще 1891 р. проголосив М.Я. Данилевський, а наприкінці ХХ ст. розвивав Л.М. Гумільов¹.

Цивілізаційна концепція Шпенглера—Тойнбі стосується вищих суспільств, що сягнули у своєму розвитку рівня цивілізації, який передбачає наявність міст, писемності, держави. Згадані вчені майже не досліджували первісність. У наш час є всі підстави говорити про багатоваріантність розвитку не тільки вищих, історичних, суспільств, а й більш ранніх, первісних. Різноманіття конкретних проявів функціонування суспільств кам'яної доби простежується за такими головними напрямками: 1) періодизація та культурна диференціація пам'яток за типологією крем'яних виробів; 2) первісне мистецтво; 3) моделі господарчої адаптації; 4) антропогенез.

Періодизація та культурна диференціація пам'яток. Фундаторами палеолітознавства, як відомо, були французькі вчені ХІХ ст. Саме їх розробки лягли в основу сучасної періодизації епохи каменю, головні підрозділи якої понині носять назви французьких пам'яток (Шель, Ашель, Леваллуа, Оріньяк, Граветт, Солютре, Мадлен, Азиль тощо). Перші фахівці в галузі археології кам'яної доби твердо стояли на ґрунті пануючого в ХІХ ст. еволюціонізму. Тому періодизація Е. Ларте, Г. Мортильє, А. Брейля є типовим прикладом стадіального розуміння історичного процесу в первісності.

Відкривачем верхнього палеоліту вважають Едуарда Ларте — дослідника знаменитих печер Оріньяк (1860), Ла-Мадлен (1863), Ла-Мустьє (1863). Він запропонував першу періодизацію кам'яної доби, яку відповідно до свого палеоонтологічного фаху обґрунтував на фауністичних даних. Е. Ларте виділив послідовні періоди: 1) печерного ведмедя; 2) мамонта та шерстистого носорога; 3) північного оленя; 4) зубра та бізона, або полірованого каменю. Пізніше перший період учений об'єднав з другим, а перед ним запропонував період гіпопотама.

Гійом-де-Мортильє був учнем Е. Ларте й автором першої періодизації палеоліту, виконаної за археологічними критеріями. Будучи переконаним еволюціоністом, він виділяв за типами кам'яних виробів послідовні фази розвитку технології обробки кременю. 1872 р. на міжнародному конгресі в Брюсселі Г. Мортильє репрезентував періодизацію з чотирьох підрозділів, кожен з яких отримав назву відомої французької пам'ятки палеоліту². Період гіпопотама Е. Ларте він зарахував до шельської доби, більшу частину періоду печерного ведмедя та мамонта — до мустьєрської. Добу північного оленя було розділено на солютрейський та мадленський періоди. 1885 р. між шельською та мустьєрською добами було виділено ашельську. Після дослідження місцезнаходження Фер-ан-Тарденуа 1879 р. було додано тарденуазький період. Азильську добу до схеми Г. Мортильє додав Едуард П'єт після розкопок 1887 р. гроту Мас-д-Азиль у Піренеях, а кампінйонську — Ф. Сальмон на основі матеріалів з однойменного місцезнаходження сокир, у тому числі й полірованих, з північного заходу Франції. Г. Мортильє вважав, що його періодизація, яка розроблена на французьких матеріалах, є універсальною й відображає глобальні стадії розвитку усього людства.

Анрі Брейля звать «батьком археології Заходу». Великий авторитет у галузі первісного мистецтва, він брав безпосередню участь у відкритті, дослідженні та інтерпретації знаменитих пам'яток печерного живопису Франції та Іспанії (печери Комбарель, Фонт-де-Гом, Альтаміра, Ляско та ін.). У своїх працях учений дав широку панораму франко-кантабрійського палеолітичного мистецтва. Ще однією науковою заслугою А. Брейля є його періодизаційні розробки кам'яної доби, в тому числі й палеолітичного мистецтва Європи³. Дослідник виділив окремі культури в межах раннього палеоліту: авбільську, леваллуазьку, тейкську, клектонську. У пізньому палеоліті вчений бачив дві окремі провінції — європейську прильодовикову й середземноморську, що охоплювала Італію, Іспанію, Північну Африку, Фінікію.

А. Брейль виділив оріньякську культуру як окреме явище й дав власне визначення її місця в пізньому палеоліті Західної Європи. Розвиваючи періодизацію Г. Мортильє з позицій еволюціонізму, 1906 р. дослідник розділив пізній палеоліт на три послідовні стадії: Оріньяк, Солютре, Мадлен. Оріньяк було поділено на три генетично пов'язані фази: ранню, або Шательперрон, середню, власне Оріньяк, і пізню, Граветт⁴.

Прибічники схем Мортильє—Брейля вважали виділені на той час археологічні культури Шелль, Ашель, Мустьє, Оріньяк, Солютре, Мадлен послідовними фазами, чи стадіями, розвитку матеріальної культури. Вважалося, що вони генетично пов'язані між собою, невідворотно витікають з попередньої й символізують собою еволюційний поступ людства в галузі техніки та культури. Однак нові археологічні відкриття демонстрували локальні особливості культури палеоліту на різних територіях, що суперечило еволюціоністським уявленням про універсальність стадій історичного розвитку. Спробою пояснити різноманіття локальних проявів культури в межах єдиної стадії розвитку була поява різних міграційних концепцій. Останні слугували своєрідним містком для переходу від стадіального уявлення про розвиток культури в палеоліті до визнання синхронного існування різних культур, тобто до багатоваріантності культурного розвитку людства в кам'яну добу.

Д. Пейроні одним із перших почав відходити від еволюціоністських уявлень свого вчителя А. Брейля. У 1933 р. на основі періодизаційних побудов останнього та нових знахідок на плато Перигор у Дордоні він виділив перигорську культуру з двома послідовними фазами розвитку — Шательперрон і Граветт. Д. Пейроні вважав Перигор автохтонним явищем, а Оріньяк — мігрантом із Близького Сходу⁵. Фактично дослідник ревізував оріньякську стадію А. Брейля, вилучивши з неї середню фазу, або власне Оріньяк. Якщо з виділенням Перигору Д. Пейроні лишався еволюціоністом, то в розумінні Оріньяка він через міграціонізм виходив на принципово нові позиції багатоваріантності розвитку первісного людства.

Д. Гаррод зробила наступний крок у цьому напрямку. 1938 р. вона розділила Перигор на самостійні культурні явища Шательперрон та Граветт, що розвивалися

поряд із прийшлим Оріньяком. Граветтоїдні індустрії Центральної та Східної Європи дослідниці назвала Східним Граветтом. Безпосередню участь у цій науковій революції брали Г. Кларк, А. Руст, С. Круковський, Г. Швабеддісен, які в 1930—1940-х роках виділили численні археологічні культури фінального палеоліту Європи (Гамбург, Федермессер, Лінгбі, Аренсбург, Свідер)⁶.

Ідея багатоваріантності культурного розвитку поширилася серед фахівців із раннього палеоліту дещо пізніше, ніж це сталося в пізньопалеолітичній проблематиці. 1950 р. Ф. Борд започаткував культурну диференціацію мустьєрської доби на основі типолого-статистичного аналізу крем'яних комплексів⁷. Він виділив близько 50 головних типів мустьєрських знарядь, залежно від комбінації яких дослідник розрізняв чотири головні варіанти Мустьє, які пізніше назвав культурами. За Ф. Бордом для Мустьє з ашельською традицією властиве поєднання трикутних біфасів з обушковими ножами; для Мустьє типового — гостроконечники та бічні скребла; для шаранського Мустьє — різноманітні скребла та лімаси; для зубчастого — виїмчасті та зубчасті знаряддя.

Фактично Ф. Борд поглибив багатокультурність розвитку людства з пізнього палеоліту в мустьєрську добу. Французький дослідник на основі типолого-статистичного аналізу переконливо показав наявність окремих варіантів чи культур у середньому палеоліті. Послідовники Ф. Борда, користуючись його методикою, продовжили культурну диференціацію раннього палеоліту не тільки Європи, а й Південної Азії та Африки.

Отже, археологи Франції ХІХ—початку ХХ ст., як і всі тогочасні історики, стояли на позиціях еволюціонізму й бачили минуле людства як каскад глобальних, послідовних стадій розвитку. Яскравим проявом еволюціонізму в археології є стадіальні періодизації кам'яної доби Е. Ларте, Г. Мортильє, А. Брейля. Культурно-періодизаційні побудови Д. Пейроні, Д. Гаррод, Г. Кларка, А. Руста, С. Круковського, Г. Швабеддісена знаменували епохальні зміни в парадигмі первісної історії. Виділивши в палеоліті Західної Європи окремі своєрідні культурні явища Оріньяк, Шательперрон, Граветт, Східний Граветт, Гамбург, Федермессер, Лінгбі, Аренсбург, Свідер, згадані дослідники зруйнували стадіальні уявлення еволюціоністів щодо однаманітності культури кожної стадії кам'яної доби.

Отже, з початку 1930-х років почався перехід палеолітознавців Західної Європи від еволюціоністсько-стадіального бачення найдавнішого минулого людства до розуміння багатоваріантності його розвитку, конкретним проявом якого були локальні особливості культури палеоліту. Принцип багатокультурності пізнього палеоліту був екстрапольований Ф. Бордом у середній палеоліт на початку 1950-х років, тобто майже через 20 років після його декларування згаданими дослідниками.

У Східній Європі прямолінійно-еволюціоністське бачення найдавнішого минулого панувало аж до 1960-х років. На позиціях стадіальності стояли такі авторитети палеолітознавства СРСР, як П.П. Ефименко. Проти виділення локальних культурних особливостей у палеоліті різко виступав С.М. Зам'ятін, який писав: «Культура верхньопалеолітичного населення прильодовикової Європи на усьому її гігантському просторі у цей час була єдиною»⁸.

Відхід від стадіальності і поширення ідей багатоваріантності шляхів історичного розвитку в палеоліті сталися після виходу роботи А.М. Рогачова 1957 р., який на матеріалах Костенко-Боршівського палеолітичного регіону почав виділяти окремі культури пізнього палеоліту⁹. З 1960-х років ідея різноманіття співіснуючих культур у кам'яну добу оволоділа радянськими палеолітознавцями. Її ідеологами у Ленінграді були Г.П. Григор'єв¹⁰ та В.П. Любін¹¹, у Києві — В.М. Гладилін¹². В основі культурної диференціації раннього палеоліту Східної Європи згаданих радянських дослідників лежали методологічні і класифікаційні побудови Ф. Борда.

Бум культуротворення на основі типолого-статистичного аналізу крем'яних виробів у 1960-х сягнув мезолітознавства Східної Європи, де з перемінною інтенсивністю триває і понині. Його початок знаменувала збірка статей з мезоліту СРСР, що вийшла друком 1966 р. в серії МІА. Показово, що книгу відкривають великі оглядові статті досягнень німецьких та польських вчених у вивченні фінального палеоліту та мезоліту Європи¹³.

Таким чином, ідея культурного різноманіття у кам'яну добу у 1960-х роках перекинулася із Західної Європи у Східну. Згаданий бум культуротворення з 1930-х років на Заході і з 1960-х в СРСР радикально змінив культурно-історичну карту доісто-

ричної Європи. Фактично він був закономірним результатом заміни архаїчних стадіальних схем первісної історії новітнім розумінням багатоваріантності шляхів культурно-історичного розвитку людства з найдавніших часів.

Первісне мистецтво

Серед фахівців з мистецтва палеоліту протягом ХХ ст. також відбувався відхід від стадіально-еволюціоністських поглядів на його розвиток до розуміння різноманіття його конкретних проявів у різних спільнот первісності. Перші періодизації мистецтва палеоліту Західної Європи мали виразну стадіальну структуру. Їх автори стояли на засадах класичного еволюціонізму і твердо трималися поглядів однолінійного, прогресивного розвитку мистецтва. Великий авторитет з франко-кантабрійського мистецтва Г. Брейль уявляв його розвиток від найпростіших зображень Оріньяка до складних, монументальних композицій Мадлену. Дослідник вважав, що палеолітичне мистецтво пройшло дві послідовні фази розвитку: оріньяксько-перигорську і солютрейсько-мадленську¹⁴.

А. Леруа-Гуран поділив типологічно витвори мистецтва палеоліту на чотири стилі, які розмістив у вигляді послідовних фаз розвитку за принципом від простого до складного. Стель І дослідник назвав оріньякським, датував 32—25 тис. років тому і характеризував як примітивний, архаїчний. Стель ІІ виникає в граветтський час (25—20 тис. років тому) і характеризується подальшим розвитком і урізноманітненням форм первісного мистецтва. Стель ІІІ — солютрейський (20—15 тис. років тому) — розвинений. Стель ІV — мадленський (15—11 тис. років тому) — відбиває розквіт реалістичного мистецтва палеоліту, характеризується складними композиціями, розвиненим відчуттям пропорцій, майстерністю виконання. Цей же французький дослідник виділив п'ять послідовних періодів розвитку печерних зображень: дофігурний; первісний; архаїчний; класичний; пізній¹⁵.

Періоди та стилі періодизації А. Леруа-Гурана відбивали стадіальні уявлення про етапи еволюції образотворчого мистецтва. Дуже скоро виявилось, що реальні археологічні факти суперечать цій схемі, тому що окремі витвори мистецтва не вміщуються у її прокрустове ложе через відмінності між їх датуванням і датами відповідних стилів французького автора. Тому не було великою несподіванкою відкриття у 1994 р. у гроті Шове (Франція) складних композицій з численних зображень носорогів, бізонів, левиць, коней, оленів, виконаних у розвиненому мадленському реалістичному стилі ІV за А. Леруа-Гураном, які, однак, отримали за С¹⁴ дати 32—30 тис. років тому¹⁶, що хронологічно відповідає не Мадлену, а Оріньяку.

У наш час стають все очевиднішими своєрідність і самостійність шляхів розвитку духовної культури (в тому числі мистецтва) окремих груп людства з часів палеоліту.

Різноманіття моделей господарської адаптації

У міжвоєнний час зародилися перші сумніви щодо соціально-економічної одноманітності первісних суспільств. Починаючи з Г. Кларка¹⁵, представники англо-американської школи археології висловлюються на користь формування в кожній яскраво вираженій природно-ландшафтній зоні власного, своєрідного світу первісних мисливців, рибалок та збирачів. У 1950-х роках ці окремі світи первісних мисливців на мамонта, північного оленя, бізона, лісових мисливців, звіробовів арктичних узбереж тощо на Заході отримали назву моделей господарчої адаптації¹⁷, а в Радянському Союзі — господарчо-культурних типів¹⁸.

Нині можна впевнено говорити про 10 моделей господарської адаптації, чи господарсько-культурних типів, пізнього палеоліту та мезоліту Європи, кожен з яких існував у кількох варіантах. Маються на увазі спеціалізовані мисливці на мамонтів, бізонів, північних оленів, мисливці прильодовикових гір, гірських лісів раннього голоцену, мисливці лісів помірної зони, голоценового степу, мисливці та рибалки арктичних узбереж, морських узбереж помірної смуги, берегів великих річок та ін. Помітний внесок у розробку проблеми господарської диференціації мисливських суспільств пізнього палеоліту та мезоліту Європи зробили українські археологи¹⁹.

Фактично розмаїття моделей господарчої адаптації первісних мисливців та збирачів є конкретним проявом багатоваріантності історичного розвитку первісного людства у сфері господарства та способу життя.

Проблема походження *Homo sapiens* у світлі новітніх досліджень

Еволюційно-стадіальний підхід надовго затримався серед фахівців, що займалися проблемою антропогенезу. Це й не дивно. Адже ідеї еволюціонізму поширилися в науці XIX ст. саме з біології, з якою прямо пов'язана палеоантропологія.

Переважає більшість дослідників визнає в роді *Homo* п'ять окремих видів: *Homo habilis*, *Homo erectus* (архантроп), *Homo heidelbergensis* (пренеандерталець), *Homo neanderthalensis* (палеантроп), *Homo sapiens* (неоантроп), які ще зовсім недавно розглядали як послідовні, генетично пов'язані між собою стадії розвитку людини. Проте кінець XX ст. знаменувався революційними змінами і в поглядах на проблему антропогенезу. Суттєве збільшення джерельної бази, нові методики датування та генетичного аналізу палеоантропологічних матеріалів радикально трансформували офіційну стадіальну концепцію антропогенезу в поліваріантну. Як же виглядає остання у світлі новітніх досліджень кінця XX ст.?

Схоже, вже остаточно доведено, що батьківщиною людства був схід Африканського континенту. Саме тут внаслідок аридизації клімату через підняття хребтів Африканського рифту лісові людиноподібні мавпи перейшли до наземного, прямоходячого способу життя. У Східній Африці з'явилися перші людські істоти, що почали виготовляти кам'яні знаряддя праці. Звідси, за новітніми даними, походять найдавніші пітекантропи і перші *Homo sapiens*, що пізніше заселили сусідні континенти. Східноафриканське коріння людства дало підстави І. Коппену²⁰ назвати антропогенез «істсайдською історією» (East Side — східна сторона). Перегорнемо деякі з її сторінок.

Отже, у Східній Африці близько 2,5 млн років тому в середовищі наземних прямоходячих австралопітекових мавп з'явилися істоти, які морфологічно мало відрізнялися від деяких австралопітеків, але виготовляли кам'яні знаряддя праці з річкових гальок. Ця найдавніша людська істота була названа людиною вмілою (*Homo habilis*) і, судячи з поширення кам'яних знарядь олдувейського типу, заселила не тільки Африку, а й Аравію та Близький Схід.

Близько 1,9—1,7 млн років тому у Східній Африці сформувався новий вид людських істот — *Homo erectus*, або пітекантроп. Найдавніші кістки походять з берегів оз. Рудольф, з місцевостей Кобі-Фора та Наріюкомате у Кенії. Спочатку пітекантропи розселилися по Африканському континенті. Близько 1,2 млн років тому, рухаючись вздовж рифтової системи Східної Африки, вони просунулися через Близький Схід до Кавказу. Про це свідчать матеріали стоянок Убейдія в Ізраїлі²¹ та Дманісі в Південній Грузії²², які датуються часом понад 1 млн років тому. Із Передньої Азії прибилися у той самий час архантропи заселили Центральну й Південно-Східну Азію.

Найдавніші стоянки в Європі датуються близько 1 млн років тому (нижні шари Королево в Закарпатті, грот Валоне на півдні Франції, Атапуерка на півночі Іспанії). Шар з уламками черепів архантропа і характерними для нього знаряддями ашельського типу Атапуерки отримав дату понад 735 тис. років тому²³. Вважається, що в Західну Європу архантропи просунулися через Гібралтар з Африки не пізніше 800 тис. років тому. За останніми даними ці західноєвропейські архантропи не брали участі в генезі *Homo sapiens*, а в умовах прильодовиків'я трансформувалися в класичних неандертальців Європи, які пізніше опинилися у глухому куті еволюції²⁴.

В Європі невідомі кістки класичних *Homo erectus*. Найдавніші антропологічні рештки на континенті належать пізнім архантропам (*Homo heidelbergensis*), або пренеандертальцям, переважна більшість яких в Європі датуються 300—400 тис. років тому. До них належать антропологічні матеріали з пам'яток Гейдельберг, Мауер, Штейнгейм (Німеччина), Вертешселлеш (Угорщина), Петралоне I (Греція), Саккопасторе (Італія), Атапуерка (Іспанія), Араго, Фонтешевад, Лазаре (Франція). Близько 130 тис. років тому пренеандертальців в Європі змінили класичні неандертальці (*Homo neanderthalensis*), або палеантропи. Їх численні рештки знайдено в печерних стоянках Європи Неандерталь, Мустьє, Шапель-о-Сен, Ля Кіна, Ля Феррасі, Сен-Сезар, Спи, Монте-Чирчіо, Ле Фате 3, Крапіна, Київ-Коба, Заскельне та ін. Значно менше їх відомо на Близькому Сході (Шанідар в Іраку, Амуд, Табун I, Кебара в Ізраїлі) та в Центральній Азії (Тешик-Таш)²⁵.

Враховуючи географію знахідок решток неандертальців в Європі, меншою мірою на Близькому Сході та в Середній Азії, а також інші дані, більшість сучасних дослідників вважають, що їх батьківщиною була саме Європа. Як зазначалося, кла-

сичний неандерталець є наслідком еволюції згаданих пізніх пітекантропів Західної Європи (*Homo heidelbergensis*) під впливом несприятливих природно-кліматичних умов прильодовиків'я. Масивний кістяк, кремезна статура, розвинена мускулатура, устрій носової порожнини, що давав змогу вдихати холодне повітря, фахівці вважають наслідком адаптації до холодного прильодовикового клімату²⁶.

Класичні неандертальці в Європі мешкали приблизно від 130 тис. (Крапіна) до 30—28 тис. років тому (Ля Кіна, Сен-Сезар у Франції, Відія і Велика Печина в Хорватії, неандертальці Криму). На Близькому Сході неандертальці з'явилися пізніше ніж в Європі. Адже більшість їхніх решток у цьому регіоні датуються близько 60 тис. років тому. Порівняно з Європою неандертальці Передньої Азії не становлять монолітної самостійної популяції, а є лише східною периферією світу європейських спеціалізованих палеантропів. Схоже, класичні неандертальці прийшли у Західну Азію зі своєї батьківщини, тобто з прильодовикової Європи. У Східній та Південно-Східній Азії, а також в Африці достовірні рештки класичних неандертальців невідомі. Те, що раніше визначили як рештки палеантропів, нині зараховують або до архантропів, або до неантропів²⁷.

Стадіальним уявленням щодо антропогенезу вже давно суперечили численні палеоантропологічні знахідки, які свідчили про співіснування кількох різновидів гомінід, з яких деякі опинилися на узбіччі антропогенезу і вимерли, не лишивши нащадків. Виявилось, що *Homo habilis* довго мешкав серед австралопітеків, а пізніше — серед пітекантропів. Останні, в свою чергу, тривалий час співіснували з неандертальцями. А *Homo sapiens* протягом тисячоліть конкурував на теренах Близького Сходу та Європи з класичними неандертальцями.

Певні сумніви щодо чіткої стадіальності антропогенезу породжували і знахідки у Східній та Південній Африці, а також на Близькому Сході дуже давніх антропологічних решток людських істот з характерними ознаками *Homo sapiens*. Як правило, їх розглядали як рештки палеантропів, що знаходилися на шляху трансформації в напрямку неантропів, і тому називали сапієнтними неандертальцями. Вважалося, що зрештою якась група останніх еволюціонувала в людину сучасного типу близько 40 тис. років тому. Адже саме цим часом датуються найдавніші рештки *Homo sapiens* в Європі.

Надзвичайний науковий інтерес становлять антропологічні знахідки з печер Схул, Табун та Кафзех в Палестині. У 17—23 шарах Кафзех під Назаретом знайдено колективне поховання з кістками 7 дітей та 9 дорослих з виразними ознаками сапієнтності. Печери Схул і Табун на горі Кармел під Хайфою копали в 1931 та 1932 рр. відомі археологи Дорогі Гаррод і Мак Коун²⁸. У печері Табун потужність кульгурних шарів сягала 15,5 м. Нижні шари містили вироби ашельського типу, верхні — мустьє-леваллуа. У верхньому леваллуазькому шарі С знайдено поховання жінки з рисами класичного неандертальця (Табун I) та нижню щелепу сапієнтного типу (Табун II).

У печері Схул досліджено 9 скорчених кістяків, які лежали в шарі В з леваллуазькою крем'яною індустрією. Верхній горизонт А відкладів печери містив вироби раннього Оріньяка I, на думку дослідників, був генетично пов'язаний з підстиляючим леваллуазьким, в якому знайдено антропологічні рештки.

На подив науковців, антропологічний тип первісних людей з палестинських печер більше нагадував сучасних європеоїдів, ніж класичних неандертальців. Показова характеристика, яку дав цим матеріалам авторитетний палеоантрополог М.М. Герасимов: «Якби ці кістки були знайдені ізольовано від стародавньої фауни і мустьєрської індустрії, навряд чи всі вони були б визнані неандертальськими»²⁹. З позицій пануючого в науці початку ХХ ст. еволюціонізму кожній стадії історичного процесу мають відповідати окремий тип матеріальної культури і форма людських істот. Тому вважалося, що вироби мустьєрського типу виготовляли неандертальці, які лише з початком пізнього палеоліту еволюціонували в *Homo sapiens* з власним типом крем'яних виробів. Знахідки неантропів у мустьєрських шарах порушували засадничі принципи властивого ще ХІХ ст. стадіального розуміння історичного процесу. Тому первісних людей з палестинських печер назвали сапієнтними неандертальцями, що буцімто були на шляху трансформації в неантропів.

Проте справжній удар по спрощено-еволюціоністським поглядам на антропогенез нанесли новітні генетичні дослідження кісток неандертальців та людини сучасного типу³⁰. З середини 1980-х років до аналізу палеоантропологічних матеріалів було застосовано нові методики визначення ДНК за кістковим матеріалом. Вияви-

лося, що геном *Homo sapiens* принципово різниться від генного набору неандертальця. З погляду генетиків, що займалися цією проблемою (Р. Мак-Кей, А. Дорозінські, А. Уілсон, Л. Каваллі-Сфорца), генетичний аналіз заперечує саму можливість походження сучасного людства від неандертальців і виключає останніх з числа наших пращурів. Біомолекулярний аналіз ДНК дав підстави для висновку, що генетичні лінії палеантропів і неантропів розійшлися 555—690 тис. років тому³¹. Це спонукало дослідників змінити традиційний погляд на згадувані антропологічні матеріали з ознаками *Homo sapiens* з Африки та Близького Сходу, як на рештки сапієнтних неандертальців.

За новітніми даними, в печерах Схул, Табун і Кафзах було знайдено кістки не палеантропів, а архаїчних *Homo sapiens*, які мешкали на Близькому Сході вже 120—100 тис. років тому. Як зазначалося, кістки справжніх неандертальців також знаходили в печерах Східного Середземномор'я (Шанідар, Табун I, Амуд, Кебара). Більшість їх датуються часом близько 60 тис. років тому. Складається враження, що коли класичні неандертальці просунулися на Близький Схід з прильодовикової Європи, то тут вже мешкали прямі пращури *Homo sapiens*, які з'явилися у цьому регіоні не пізніше 100 тис. років тому. Інакше, за даними археології та антропології на Близькому Сході протягом тривалого часу неандертальці мешкали поряд з *Homo sapiens*.

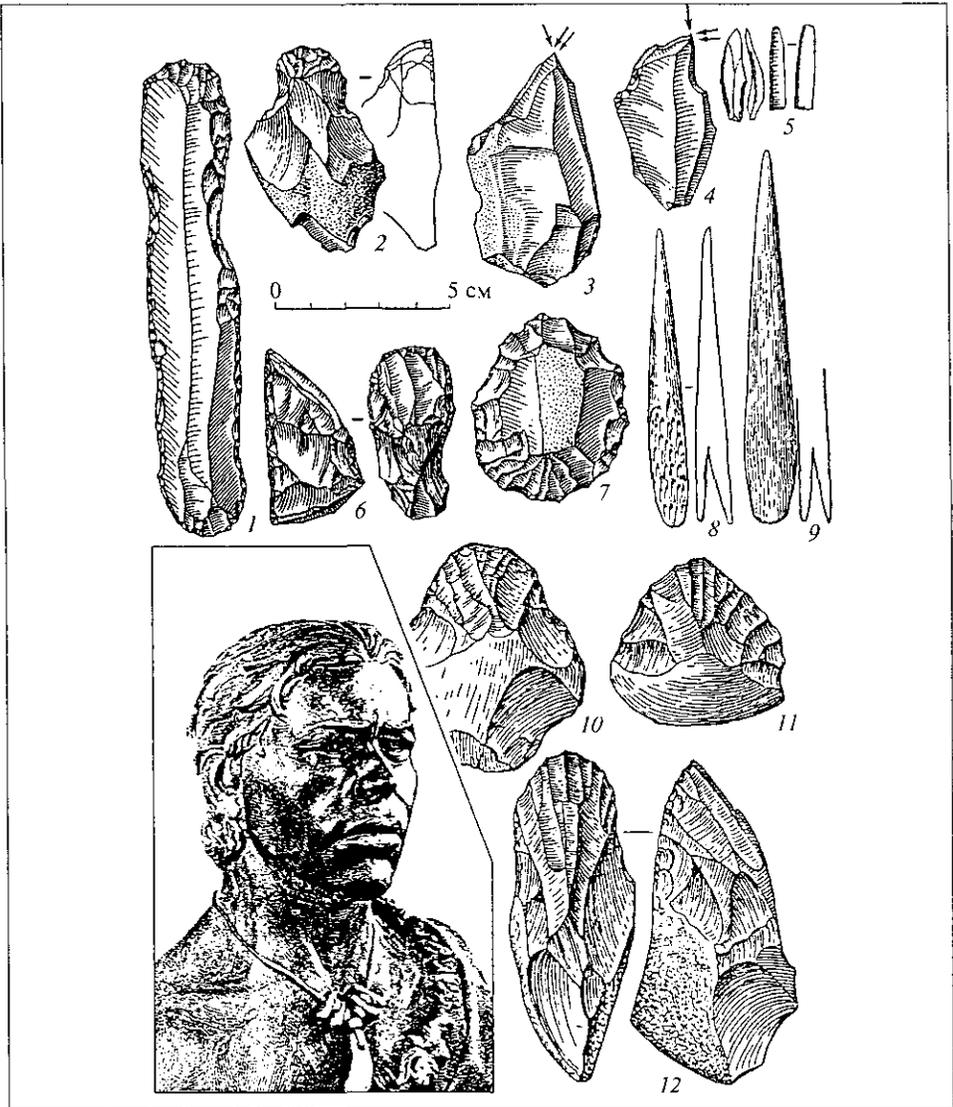
Рештки ранніх *Homo sapiens* в Африці ще давніші, ніж у Палестині, і датуються 100—130 тис. років тому. Маються на увазі палеоантропологічні матеріали з гроту Мумба (Танзанія), печер на р. Класіес та печери Бордер (Південна Африка), місцезнаходження кісток в урочищі Омо I (південь Ефіопії). Ще старшими в Африці є рештки істот, які морфологічно були чимось середнім між *Homo erectus* і *Homo sapiens*, іншими словами, між пітекантропом і людьми сучасного типу. Це антропологічні матеріали з Нгалоба, Ндуту, Єясі в Танзанії, Флорісбад, Омо II, Кообі-Форо в Ефіопії, Брокен-Хілл в Замбії³². Ці знахідки датуються часом від 500 до 120 тис. років тому і відбивають процес трансформації якоїсь групи пізніх африканських пітекантропів в архаїчних неантропів.

Великий науковий інтерес викликає череп з Бодо в Ефіопії, що датується близько 600 тис. років тому і, схоже, належав гомініду, який свого часу був досить поширеним в Африці. Морфологічно він нагадує, з одного боку, людину з Брокен Хілл, що розвивалася в бік ранніх *Homo sapiens*, а з іншого — протонсандертальців Європи і Африки, тобто *Homo heidelbergensis* з Бодо був спільним пращуром неандертальців та неантропів на момент розходження цих окремих видів *Homo*. Не випадково геологічна дата решток відповідає даним генетичного аналізу, за яким згадані різновиди людських істот мали спільного пращура 550—690 тис. років тому.

Не пізніше 800 тис. років тому *Homo heidelbergensis* типу Бодо просунулися з Північної Африки через Гібралтар на Піренейський півострів. Через пренеандертальців типу знайдених в Гран Долині Атапуерка, Петралона, Араго, Мауер вони трансформувалися понад 100 тис. років тому в класичних неандертальців³³. Біологічна спеціалізація останніх до природних умов прильодовикової Європи неминуче штовхала їх до глухого кута еволюції.

Новітні дослідження генетиків показали незначну розбіжність генетичних наборів різних популяцій сучасного людства. Низький ступінь генетичного поліморфізма у вихідців з Європи та Азії свідчить про те, що всі вони є носіями генів дуже обмеженого числа пращурів. Учені пробували пояснити цей феномен походженням сучасного людства від кількох чи навіть однієї жінки. Оскільки більшість дослідників вважають коліскою людства Африку, то ця гіпотеза отримала назву «чорної Єви».

Однак з нею не узгоджується надзвичайне багатство геному вихідців з Африки порівняно з європейцями та азіатами. Було запропоновано іншу версію походження *Homo sapiens*. Її суть зводилась до припущення, що людство в процесі еволюції пережило ефект «пляшкового горла», тобто відносно недавно чисельність пращурів сучасного корінного населення Європи, Азії та Америки скоротилася до кількох або кількох десятків осіб, спадкоємцями генного набору яких є все населення Землі, за винятком вихідців з Африки, оскільки в останніх варіабельність геному значно більша, ніж у вихідців з Азії чи Європи. Постійна швидкість змін генного набору людини дала змогу визначити за допомогою біомолекулярного аналізу приблизний час проходження популяції *Homo sapiens* через згадане «пляшкове горло». Сталося це між 150—100 тис. років тому. Відомий фахівець з біомолекулярного аналізу ДНК гомінід італійський дослідник Л. Каваллі-Сфорца датує цю подію близько 130 тис. років тому³⁴.

Номо sapiens з печери Кроманьйон (Франція) та характерні вироби ориньякського типу: 1 — пластина з ретушю по периметру; 2—4, 6, 7, 10—12 — нуклеуси, різці, скребачки типу Карене; 5 — мікровкладені типу Кремс-Дюфур; 8, 9 — кістяні наконечники з розщепленою основою

Отже, в біологічному розвитку неантропів простежено два важливі стрибки: роз'єднання з лінією палеантропів і виділення сапієнтної лінії розвитку близько 600 тис. років тому (згадуваний архантроп з Бодо та Брокен Хілл) і формування власне Номо sapiens 130 тис. років тому (черепи Омо І, Схул, Кафзех).

Узагальнюючи дані археології, антропології та генетики щодо походження Номо sapiens, сучасні вчені дійшли таких висновків. Скоріше за все, неантропи формувалися 600—150 тис. років тому в Східній Африці на генетичній основі якогось різновиду архантропів, морфологічно близького до людини з Бодо чи Брокен Хілл. Згаданий феномен «пляшкового горла» пояснюється тим, що близько 130 тис. років тому нечисленна група раних Номо sapiens просунулась з Африки на Близькій Схід, де вони довго співіснували з іншими видами роду Номо, зокрема класичними неандертальцями. Саме від цієї нечисленної популяції неантропів Близького Сходу походять усі сучасні вихідці з Євразійського континенту. Так можна пояснити дуже бідний і одноманітний набір генів у європейців, азіатів та похідних від них мешканців Америки. Багатство геному корінних мешканців Африки пояснюється їх походженням від основного масиву неантропів, що лишилися в Африці після переселення згаданої групи на Близькій Схід.

Лише 50—40 тис. років тому, судячи з археологічних даних, неантропи розселяються з Передньої Азії на схід у Центральну, Південну та Південно-Східну Азію, а також на захід в Європу. На Європейському континенті в період часу між 40 і 28 тис. років тому *Homo sapiens* мешкав поряд з класичним неандертальцем, очевидно конкуруючи з ним. Відсутність спільних генів у цих різновидів людських істот свідчить про те, що між ними не було шлюбних контактів.

Прихід *Homo sapiens* зі Східного Середземномор'я в Європу археологи фіксують поширенням оріньякоїдної крем'яної індустрії (рисунок). Схоже, між 40 і 28 тис. років тому остання розвивалася в Європі поряд з крем'яними технологіями, носіями яких були класичні неандертальці (Мікок, тип Кіна, Селет, Шательперрон, Улуццо тощо). Співіснування неантропів з оріньякською технікою обробки кременю з носіями класичного одно- і двобічного Мустьє та місцевого різновиду Селету простежено в Криму аж до 28 тис. років тому³⁵.

Отже, генні дослідження останніх років зумовили остаточний перехід більшості фахівців від прямолінійно-стадіальних уявлень про антропогенез до усвідомлення багатоваріантності шляхів біологічної історії роду *Homo*.

У контексті викладеного не виключено, що сучасні уявлення стосовно лінійної еволюції первісного суспільства від проміскуїтетного стада через праобщину неандертальців до родової общини *Homo sapiens* також є спрощенням реальної складної картини становлення суспільства. Якщо неантропи не є нащадками палеантропів, то, можливо, й суспільство перших генетично не пов'язане з соціальним устроєм останніх. Іншими словами, родова община *Homo sapiens* з властивою їй екзогамією є не результатом еволюції ендогамної праобщини неандертальців, а своєрідним «know how» неантропів, видовою ознакою *Homo sapiens*, притаманною йому з часів африканського дитинства чи міграції на Близький Схід 130 тис. років тому.

Усі ці революційні зміни в поглядах на антропогенез сталися за короткий час, тому наведене аж ніяк не є істиною в останній інстанції. Дослідження продовжуються, що неминуче приведе до подальшої кореляції головних положень концепції походження людства та найдавніших сторінок його минулого. Проте очевидно, що ідеї багатоваріантності розвитку людства, сформульовані в історичній науці О. Шпенглером та А. Тойнбі в 20—50-х рр. у формі цивілізаційної концепції, паралельно розвивалися археологами та антропологами щодо кам'яної доби. Однак якщо в історичній науці імена авторів, що сформулювали цивілізаційну концепцію, добре відомі, то в археології та первісній історії перехід від стадіальності до розуміння багатоваріантності історичного процесу стався завдяки зусиллям кількох поколінь дослідників різних країн.

¹ Шпенглер О. Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории. — М.; Пг, 1923; Тойнби А. Дослідження історії: В 2 т. — К., 1992.; Данилевский Н.Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. — М., 1991; Гумильов Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. — Л., 1989.

² Morillet G. Classification des diverses periodes de l'Age de la Pierre // Comptes rendu du Congres International d'Anth. et d'Anth. et d'Arch. Prehistorique. — Bruxelles, 1872.

³ Breuil H. Quatre cents siecles d'art parietal. — Montignac; Dordogne, 1952.

⁴ Breuil H. Les subdivisions du paleolithique superieur et leur signification. // Congr. Int. d'Antropologie et d'Archeologie prehistorique. — Geneva, 1912.

⁵ Peyrony D. Le Perigordien et l'Arignacien: nouvelles observations // BSPF. — 1936. — № 33.

⁶ Garrod D. The Upper Palaeolithic in the light of recent discovery // Proc. Prehist. Soc. — 1938. — Vol. 4. — P. 1—26; Clark G. The mesolithic settlement in Northern Europe. — Cambridge, 1936; Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999. — С. 13, 14.

⁷ Bordes F. Principes d'une methode d'etude des techniques de debitage et de la typologie du paleolithique ancien et moyen. // L'Antropologie. — 1950. — Т. 54, № 1—2. — P. 19—34; Bordes F. Typologie du Paleolithique ancien et moyen // Memorire. — 1950. — Bordeaux, 1961. — № 1.

⁸ Замятин С.Н. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // Происхождение человека и древнее расселение человечества: Тр. Ин-та этнографии АН СССР. Нов. серия. — 1951. — Т. 16. — С. 129.

⁹ Рогачев А.Н. Многослойные стоянки Костенко-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине // Палеолит и неолит. — № 59. — Т. 3. — 1957.

¹⁰ Григорьев Г.П. Кремская, виллендорфская и павловская культуры в Средней Европе // Археология Старого и Нового Света. — М., 1966. — С. 7—24.

¹¹ Любин В.П. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий // МИА. — 1965. — № 31. — С. 7—75.

¹² Гладылин В.Н. Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР // VII Междунар. конгр. доисториков и протоисториков. — М., 1966. — С. 14—17; Гладылин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — Киев, 1976.

¹³ У истоков древних культур. Эпоха мезолита // МИА. — 1966. — № 126. — 240 с. Зализняк Л.Л. Фінальний палеоліт... — С. 9, 13, 14.

¹⁴ Breuil H. Quatre cents siecles...

¹⁵ Leroi-Gourhan A. Prehistoria de l'art occidental. — Paris, 1965.

¹⁶ Яковлева Л.А. Образотворче мистецтво пізнього палеоліту (образ, композиція, ансамбль) // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 55.

¹⁷ Clark G. The mesolithic settlement in Northern Europe. — Cambridge, 1936.

¹⁸ Левин М.Г., Чебоксаров М.М. Хозяйственно-культурные типы и историко-этнографические области: к постановке вопроса // СЭ. — 1955. — № 4. — С. 3—17.

¹⁹ Шовкопляс І.Г. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. — 1971. — № 3. — С. 13—21; Гладких М.И. Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // Новейшие открытия советских археологов. — Киев, 1975. — Ч. 1. — С. 56, 57; Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — Киев, 1982. — 173 с.; Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — Киев, 1989. — 182 с.; Він же. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы. — Элиста, 1990. — С. 4—13; Він же. Население Полесья в мезолите. — Киев, 1991. — 172 с.; Він же. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 60—111; Zaliznyak L.L. The swidrian reindeer hunters of Eastern Europe. — Berlin, 1995. — P. 152. — Tf. 62; Кротова О.О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія. — 1994. — № 1. — С. 19—31; Сапожников Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса; СПб., 1995; Краснокутский Г.Е. Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья: Автореф. дис... канд. ист. наук. — Киев, 1992. — С. 18; Яневич А.А. Хозяйство мезолитического и неолитического населения Горного Крыма // Каменный век на территории Украины. — Киев, 1990. — С. 102—111.

²⁰ Coppens Y. Hominid evolution and the evolution of the environment // OSSA. — 1989. — Vol. 14. — P. 157—163.

²¹ Bar-Yosef O. The Low Paleolithic of the Near East // J. the World Prehistory. — 1998. — Vol. 8. — P. 211—266.

²² Bosinski G., Lubin V. The earliest occupation of the Caucasus region // The earliest occupation of Europe. — University of Leiden, 1996. — P. 207—253.

²³ Johanson D., Blake B. From Lucy to language. — London, 1996.

²⁴ Brauer G. Prasapiens Hypothese oder Afroeuropäische Hypothese? // Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie. — 1984. — Bd. 75, № 1. — S. 1—25; Зубов А.А. Неандертальцы: что известно о них современной науке? // Этнографическое обозрение. — 1999. — № 3. — С. 75, 76.

²⁵ Зубов А.А. Неандертальцы... — С. 67—83; Вишняцкий Л.Б. История одной случайности, или Происхождение человека // Stratum. — Кишинев, 1999. — № 1. — С. 21—25.

²⁶ Хрисанфова Е.Н. Неандертальская проблема: новые аспекты и интерпретации // Вестник антропологии. — 1997. — Вып. 3. — С. 18—33.

²⁷ Зубов А.А. Неандертальцы... — С. 67—83; Степанчук В.М. Генезис та еволюція кримського палеоліту // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 20—28; Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита в Крыму // Археологія. — 1998. — № 4. — С. 19—47.

²⁸ Garrod D.A.E. and Bate D.M.A. The Stone Age of Mount Carmel. — Oxford, 1937. — Vol. 2.

²⁹ Герасимов М.М. Люди каменного века. — Москва, 1964. — С. 92.

³⁰ Cavalli-Sforza L.L., Menozzi P., Piazza A. Demic expansions and human evolution // Scienc. — 1993. — Vol. 259. — Н. 639—646; Brown W. Polymorphism in mitochondrial DNA of humans revealed by restriction endonuclease analysis // Proceedings of the National Academy of Science. — 1980 — Vol. 77.; Cann R.L., Stjnekmg I., Wilson A. Mitochondrial DNA and human evolution // Nature. — 1987. — Vol. 325.

³¹ Ward R., Stringer C.H. A molecular handle on the Neanderthals // Nature. — 1997. — Vol. 388. — P. 225.

³² Brauer G. Prasapiens...; Зубов А.А. Неандертальцы... — С. 75; Вишняцкий Л.Б. История одной случайности... — С. 21—25.

³³ Johanson D., Blake B. From Lucy to language. — London, 1996; Brauer G. Prasapiens...

³⁴ Cavalli-Sforza L.L. et al. Demic expansions... — 1993; Brown W. Polymorphism...; Cann R.L. et al. Mitochondrial DNA...; Вишняцкий Л.Б. История одной случайности... — С. 21—25.

³⁵ Степанчук В.М. Генезис... — С. 20—28; Чабай В.П., Маркс Э.Э., Отт М. Варибельность... — С. 37, 38; Demidenko Yu.E., Chabai V.P., Otte M., Yevtushenko A.I., Tatarisev S.V. Siuren-I, an Aurignacian site in the Crimea (The investigations of the 1994—1996 field seasons) // Prehistoire d'Anatolia. — Liege, 1997. — Vol. 1. — P. 367—414.

Одержано 28.04.2001

Л. Зализняк

ПАЛЕОЛИТ И ЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ КОНЦЕПЦИЯ ШПЕНГЛЕРА—ТОЙНБИ

Статья посвящена проблеме принципиального изменения исторической парадигмы развития человечества в эпоху камня. На протяжении XX в. археологи, историки первобытности, антропологи перешли с позиций эволюционизма на позиции многовариантности развития человечества в доисторический период. Идею такой трансформации в письменной истории сформулировали О. Шпенглер и А. Тойнби, а в археологии и палеоантропологии над этой проблемой начиная с 30-х годов XX в. работало несколько поколений исследователей из разных стран.

L. Zaliznyak

THE PALEOLITHIC AND CIVILIZATION CONCEPTION BY SPENGLER—TOYNBEE

The article is dedicated to the problem of a fundamental change of the historical paradigm of the human development in the Stone Age period. During the XX century archaeologists, prehistorians and anthropologists moved from the position of evolutionism to the grounds of multiversion development of the mankind at the prehistoric time. O. Spengler and A. Toynbee were the fathers of such a conception in the historical science. Several generations of archaeologists and paleoanthropologists from different countries have worked over this problem since the 1930 s.

О.О. Кротова

ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВИЙ КОМПЛЕКС ТА ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СТРУКТУРИ ПІЗНЬОПАЛЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК

У статті розглянуто питання історіографії вивчення структури пізньопалеолітичних пам'яток, методів та методологічних підходів до просторового аналізу в первісній археології, показано значення поняття господарсько-побутового комплексу для сучасних досліджень, наведено кілька прикладів вивчення структури стоянок та реконструкції поведінки людей на їх площі.

Інтерес до просторового аналізу і, зокрема, до вивчення структури пам'яток існував в археології давно. Цей напрям у вигляді складання планів знахідок та картографування пам'яток, що існував паралельно з пануючим формально-типологічним методом, започатковано ще у XIX ст., виходячи з положень німецької школи «антропогеографів», які мали вплив на інші національні школи. До загальних просторових теорій кінця XIX — початку XX ст. належать антропологічна та економічна просторові теорії, соціальна фізична та статистично-механічна теорії. Ці теорії, запозичені з інших наук, визначались як «квазі-дедуктивні» неформальні теорії через труднощі визначення основних термінів та недостатню можливість перевірки їх на емпіричному рівні. З середини XX ст. археологія розвиває власний рівень просторової теорії¹.

У сучасній археологічній науці існують два основні теоретичні підходи щодо вивчення структури палеолітичних пам'яток. Перший — це детальне вивчення археологічного матеріалу, аналіз якого є основою реконструкції діяльності, поведінки

© О.О. КРОТОВА, 2002

людей, тобто історичної дійсності. Його можна віднести до індуктивно-емпіричного напряму досліджень. Другий підхід — гіпотетико-дедуктивне дослідження: від загальної теорії — через гіпотези — до перевірки на конкретних матеріалах, тобто він охоплює індуктивне дослідження на найнижчому рівні — на стадії перевірки гіпотез за емпіричними даними ².

Основою першого підходу є розробка методів дослідження структури палеолітичних пам'яток, що ґрунтується безпосередньо на ретельному вивченні культурного шару, його планіграфії та різного роду методах аналізу археологічних матеріалів, хоча для цього підходу характерне і епізодичне використання як аналогій етнографічного матеріалу та спроби здійснення соціальних реконструкцій на базі планіграфії археологічних пам'яток ³. Зазначений підхід здебільшого притаманний сучасним німецькій та французькій археологічним школам, представниками яких є Г. Ганіч, А. Леруа-Гуран, М. Брезійон та ін. До нього близькі й розробки російської дослідниці Н.Б. Леонової, яка узагальнила методикку досліджень структури палеолітичних пам'яток, урахувавши практику в цій галузі як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Дослідниця вважає основою вивчення структури пам'яток планіграфічне дослідження культурного шару з ретельною фіксацією усіх його особливостей та застосування методів математичної статистики. Велику увагу вона приділяє проблемі визначення палеоекологічної характеристики культурного шару та вмісних шарів ґрунту — стратиграфічному, мікростратиграфічному, мікрофаціальному аналізу, ретельному вивченню фауністичних решток та ремонту кам'яних знарядь ⁴.

Другий підхід пов'язаний з напрямом англо-американської археологічної школи, що отримала назву «нової», або процесуальної, археології, яка приділяє велику увагу етноархеологічному підходу — етнографічним аналогам та моделям. Одним із фундаторів його є Л. Бінфорд. Він вважає, що реконструкції, побудовані лише на археологічних матеріалах без надійної методології, ведуть до «міфів», що ґрунтуються на особистих поглядах дослідників. На його думку, методологічні принципи в археології слід засновувати на зв'язках, які можна спостерігати в «живих системах» (етноархеологія) або які було зареєстровано (історична археологія) чи їх можна повторити (експериментальна археологія) ⁵.

Л. Бінфорд доводить, що саме дослідження «середнього рівня» — перевірка гіпотезами загальної теорії — пояснюють динамічно-статичний зв'язок, який не можна дослідити завдяки тільки статистиці (археологічний матеріал) або динаміці (етноархеологічні спостереження). Одна з цілей досліджень «середнього рівня» — «сприяння розвитку методів для доказу висновків» теорії (концепції) вищого рівня ⁶.

Представники етноархеологічного підходу розробляють методи реконструкції структури стоянок мисливців-збирачів, їх соціально-економічної поведінки у межах як окремих стоянок, так і експлуатованих територій. Дослідження структури окремих стоянок і поселенських систем розглядають як аналітичний інструмент вивчення минулих людських адаптацій, їх діяльності у просторі і часі. Зважаючи на мобільність груп первісних мисливців-збирачів та на їх стратегію періодичної (здебільшого сезонної) концентрації та розсіювання залежно від типів навколишнього середовища та забезпечення засобів існування, один і той самий колектив може лишити дуже відмінні стоянки ⁷. Все ж дослідники зазначають, що їх варіабельність не безмежна і згідно з функціональною належністю складає дві великі групи: базові табори та місцезнаходження цільового призначення ⁸.

Вони вважають, що в ході досліджень структури окремих стоянок слід враховувати фізичні константи (розмір тіла, довжина руки) та необхідність у мінімальній площі для задоволення основних потреб життєдіяльності людини (місце для сну, приготування їжі, виготовлення знарядь тощо). Внаслідок цього стоянка зазвичай складається з певного набору частин (модулів), які можуть варіювати і в стоянковому, і в міжстоянковому просторі відповідно до соціальної структури груп населення та екологічних умов ⁹.

У цілому, порівнюючи структуру різнофункціональних стоянок, Л. Бінфорд доходить висновку, що основою структури резидентних стоянок є домашній та соціальний простір (житло, навіс, спальні місця, кухня), а спеціалізовані зони (місця виготовлення знарядь, розбирання здобичі тощо) знаходяться на периферії щодо домашнього простору. Це спільна риса усіх резидентних стоянок, які в деталях можуть відрізнитись. Особливо різниця може проявлятися внаслідок різних термінів мешкання (товщина шару) та природних умов (наявність чи відсутність жител, навісів).

Для місцезнаходжень цільового призначення, навпаки, характерне центральне розташування спеціалізованих зон і периферійне щодо них — місць іншої діяльності (споживання їжі, обігрів біля вогнища тощо). Крім того, Л. Бінфорд зазначає, що «композиція» знахідок у культурному шарі стоянки не завжди безпосередньо відображає діяльність людей, як про це часто заявляють археологи. Наприклад, купа сміття може свідчити лише про прибирання території, а інші дії, які відбувалися тут раніше (споживання їжі тощо), визнають опосередковано¹⁰.

У сучасних працях представників етноархеологічного підходу велику увагу приділено комплексному дослідженню структури окремих стоянок і реконструкції міжстоянкового простору мобільних мисливців-збирачів. Основа методології цих досліджень — взаємодія екологічних і соціальних систем, з якою пов'язані мобільність і варіювання моделей організації житлового простору. Дослідники визначають, що розробка підходів, у тому числі етноархеологічних, щодо реконструкції поведінки людей за археологічними матеріалами все ще має початковий стан. К. Гембл зазначає: «Ми знаходимося на стадії вивчення моста між просторовою моделлю і поведінкою»¹¹.

У вітчизняній археології, яка вважає себе історичною дисципліною, ще з 1920—1930-х років певну роль відіграють історичні та соціальні реконструкції на базі археологічних матеріалів. При цьому не пройшла поза увагою дослідників і можливість вивчення виробничо-побутових процесів завдяки аналізу розташування знахідок, жител, вогнищ тощо на площі стоянок. Саме з цією метою було запроваджено розкопки палеолітичних пам'яток на обширних площах, вдосконалення методів розкопок та фіксації знахідок, реконструкцію жител. Ці дослідження пов'язані з іменами Г.А. Бонч-Осмоловського, С.М. Замятніна, П.П. Єфіменка, П.Й. Борисовського, О.М. Рогачова, І.Г. Підоплічка та І.Г. Шовкопляса¹².

І.Г. Шовкопляс, вивчаючи пізньопалеолітичні стоянки Середнього Подніпров'я та реконструюючи житла з кісток мамонта, вводить і обґрунтовує поняття господарсько-побутового комплексу (ГПК) як «суми взаємопов'язаних між собою жител та різноманітних господарсько-побутових об'єктів, що складали єдине ціле в житті мешканців стоянки». До їх складу він включає житла, місця обробки каменю та кістки (виробничі центри), зовнішні вогнища, ями для зберігання сировини. Дослідник використовує це поняття як для характеристики структури культурного шару стоянок, так і для реконструкції господарсько-побутової діяльності в її межах та соціальної структури колективів людей (ГПК — осередок мешкання та господарсько-побутової діяльності однієї сім'ї)¹³. Визначення поняття ГПК належить до емпірично-індуктивних розробок, в основі яких лежить детальне вивчення археологічного матеріалу та багатий досвід дослідника. Такі розробки можна віднести до числа інтелектуальних програм у філософському сенсі, здатних робити логічні висновки, що ґрунтуються на знаннях у конкретній області та забезпечують рішення спеціальних завдань¹⁴. Поняття ГПК виявилось дуже вдалим і, певною мірою, універсальним для характеристики структури пізньопалеолітичних стоянок як з виразними конструктивними деталями (житлами), так і без них. Його досить широко використовують у сучасному вітчизняному палеолітознавстві¹⁵.

Отже, можливість вирішення основних проблем, пов'язаних з вивченням структури пізньопалеолітичних пам'яток, залежить від: 1) наявності повноцінного археологічного джерела — культурного шару *in situ*, бажано з чіткою, «незмасованою» структурою та застосування спеціальних методів розкопок та фіксації; 2) використання сучасних методологічних підходів до інтерпретації археологічного джерела, залучення методів суміжних дисциплін, насамперед етнографічних даних і моделей, статистичних даних і т. ін.; 3) здійснення реконструкції пам'ятки, оцінки її соціально-економічної структури як самої по собі, так і її місця у системі стоянок й місцезнаходжень у межах території, експлуатованої певним колективом.

Структуру стоянок легше визначати, якщо вони мають культурний шар невеликої товщини, що забезпечує чіткість його деталей. Кілька таких стоянок досліджено в басейні середньої течії р. Сіверський Донець. Вони являють собою відносно невеликі поодинокі скупчення культурних залишків, майже повністю досліджених розкопками з тонким культурним шаром завтовшки від 5 до 15 см. Якійсь та кількісний аналіз розподілу знахідок на їх площі за методикою Н.Б. Леонової¹⁶, доповнені елементами функціонального аналізу та ремонту крем'яних виробів, а також використання етнографічних моделей організації стоянкового простору за Л. Бінфордом¹⁷ і деяких сучасних методів визначення сезону використання стоянок

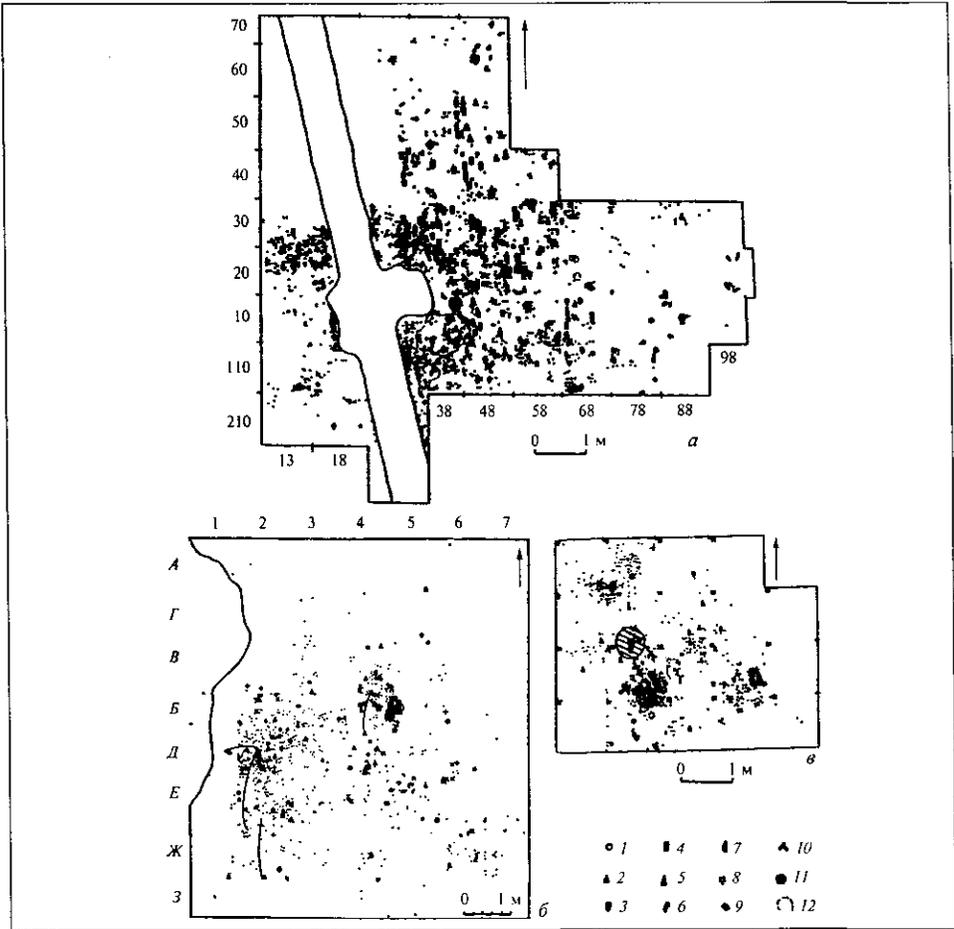

Рис. 1. Плани розташування знахідок у культурному шарі стоянок Ями (а), Говоруха (б), Минівський Яр (в): 1 — нуклеус; 2 — різець; 3 — скребачка; 4 — ретушована мікроплатівка; 5 — вістря; 6 — знаряддя з черенком (держаком?); 7 — проколка; 8 — інші крем'яні вироби; 9 — вохра; 10 — кістки; 11 — рештки вогнища; 12 — пляма попелу; стрілками позначено відстань між кременями, які було підібрано

за В.Я. Сергінін¹⁸, терміну проживання за А. Спайсом та кількості мешканців за П. Віснером¹⁹ дають змогу встановити їх структуру, відносний термін існування, господарську функцію, тобто поведінку людей.

Стоянка Ями розташована у верхній течії р. Красна, притоки Сіверського Дінця. Її розкопано на площі 63 м², скупчення культурних залишків займало площу близько 50 м². Воно не мало чітких обрисів, що не дає змоги інтерпретувати його як рештки житла. Середня насиченість крем'яних виробів — 160 кременів на 1 м². Тут відмічено сліди вогнища, зольність, плями червоної та жовтої вохри, невелику кількість фауністичних решток (рис. 1, а)²⁰. Якісний та кількісний аналізи знахідок та особливостей культурного шару пам'ятки дали змогу визначити її структуру, яку склали два виробничі комплекси (300—400 кременів на 1 м², 1—2 % знарядь) первісної обробки кременю, виробничий центр (500 кременів на 1 м², 3,7 % знарядь) поліфункціонального характеру та зона з виготовлення і використання знарядь (50 кременів на 1 м², 10 % знарядь)²¹.

Використовуючи деякі етнографічні моделі організації стоянкового простору первісними мисливцями-збирачами, спробуємо реконструювати поведінку мешканців стоянки. Два виробничі комплекси у південно-східній частині скупчення на відстані 1,8—2,0 м від вогнища реконструюються як типові місця первісного розколювання кременю, залишені кожне однією людиною. Склад та розташування знахідок відповідають класичній структурі таких місць, зафіксованих Л. Бінфордом у різних частинах світу, коли дрібні відщепи та лусочки в процесі розколювання нуклеусу падають біля ніг працюючого, а великі вироби (відщепи, платівки) розташову-

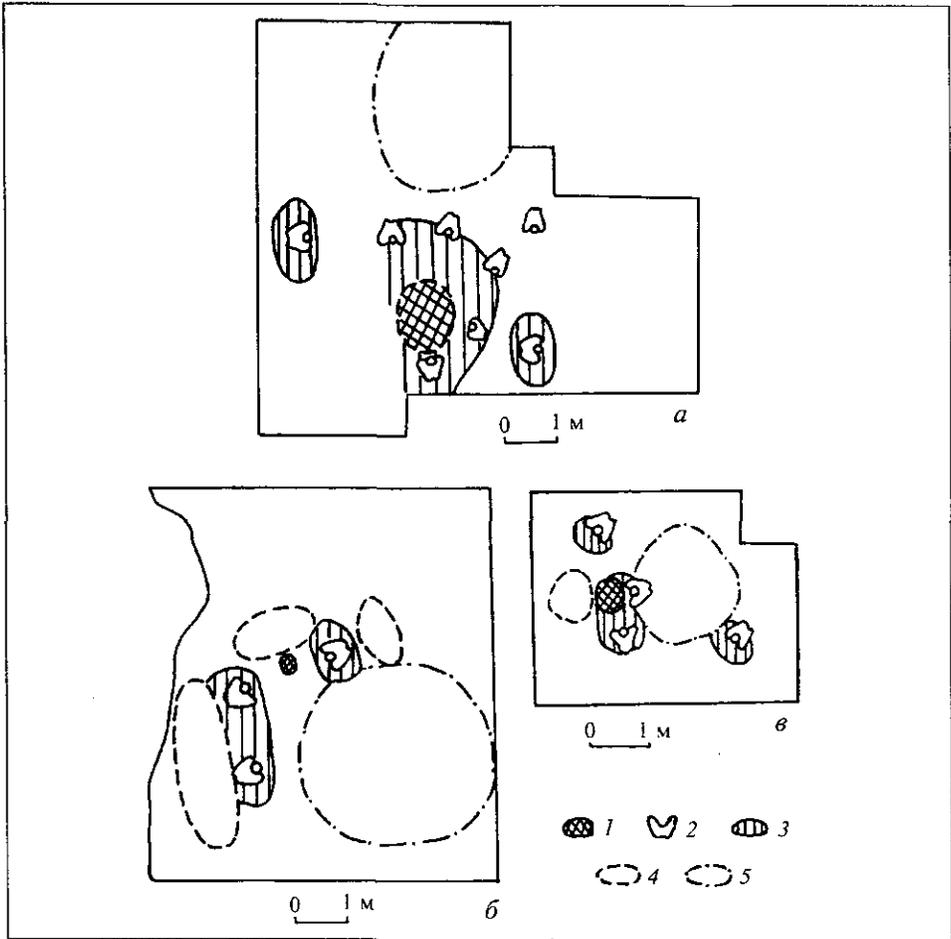

Рис. 2. Реконструкція використання території (згідно з моделлю: Binford, 1983. — Р. 152, 153) стоянок Ями (а), Говоруха (б), Минівський Яр (в): 1 — пляма попелу, слід вогнища; 2 — людина; 3 — зона падіння відходів; 4 — зона викидання відходів; 5 — житловий простір

ються поперед нього у вигляді дуги на відстані витягнутої руки, що під час реконструкції поведінки працюючого допомагає визначити його орієнтацію²². Тут вони в обох випадках розташовувалися обличчям на схід (рис. 2, а).

П'ять робочих місць стоянки Ями, визначених за складом знахідок як місця обробки кременю та виготовлення знарядь, розташовувалися півколом біля вогнища на відстані 0,5—1,5 м, а одне місце, очевидно, пов'язане з використанням знарядь, — у 2 м на північний схід. Ділянку в північній частині скупчення, визначену за складом знахідок як зону використання та, можливо, зберігання знарядь, інтерпретовано як можливий житловий простір. Вона мала досить чіткі обриси із заходу, що дає змогу припустити існування тут якогось заслону (рис. 2, а). Виходячи з того що площа, необхідна для спального місця дорослої людини, становить близько 1,8 м²²³, можна припустити, що ця ділянка могла слугувати місцем відпочинку для групи з п'яти осіб.

Функція стоянки пов'язана з сезоном, розміром групи та терміном її використання. Ці фактори раніше нами було визначено²⁴. Згідно з цим, стоянка Ями є залишком господарсько-побутового комплексу (базового табору), який використовувала в теплу пору року група, можливо, з 5 осіб, приблизно протягом двох місяців. Об'єктами полювання слугували бizon та кінь, рештки яких представлені фрагментом щелепи, зубами та дрібними фрагментами трубчастих кісток. Невеликим фрагментом рогу представлений також благородний олень.

Стоянку Говоруха, що знаходилась на другій надзаплавній терасі правого берега р. Лугань, притоки Сіверського Дінця, досліджено на площі 52 м². Скупчення культурних залишків площею 22 м² мало чітку планіграфію та насиченість знахідок близь-

ко 50 кременів на 2 м². Воно містило також сліди невеликого вогнища, морську мушлю (*Chione gallina*), червону вохру та фауністичні рештки (рис. 1, б).

Два виробничі поліфункціональні комплекси (100—300 кременів на 1 м²) з обробки кременю розташовувалися в 1,5 м на захід і північний схід від вогнища, а зона виготовлення та використання знарядь (10 кременів на 1 м², 18,5 % знарядь) — на південний схід від нього. У межах виробничих комплексів та зони виділено по кілька робочих місць, пов'язаних з обробкою кременю, виготовленням та використанням знарядь²⁵. Привертає увагу «точок» площею 0,5 м² у межах північно-східного виробничого комплексу з типовим розташуванням дрібних відщепів, лусочок та великих відщепів, яке можна інтерпретувати як місце роботи однієї людини, зверненої обличчям до вогнища. Два робочі місця на південний захід від вогнища, де розколювали нуклеуси та виготовляли знаряддя, фіксуються скупченням лусочок та дрібними уламками кременю («зони падіння відходів») та задніми «зонами викиду» відповідно до моделі використання простору біля вогнища за Л. Бінфордом²⁶, куди працюючі, очевидно, відкидали за спину кремень, не придатний для обробки, — невдалі сколи з нуклеусу, різцеві сколи. Деякі з них було підібрано у процесі ремонту до виробів з робочих місць (рис. 2, б).

У межах зони виготовлення та використання знарядь знайдено крем'яні вироби зі слідами обробки кістки, дерева, а біля плями червоної вохри — морську черепашку та ретушований крем'яний відщеп зі слідами обробки вохри²⁷. Це місце інтерпретують як житловий простір, де мешканці стоянки могли спати, зберігати цінні речі та, можливо, працювати під час негоди. Його площа (близько 10 м²) дозволяла влаштувати тут спальні місця для 4—5 осіб (рис. 2, б). Стоянку інтерпретують як господарсько-побутовий комплекс (базовий табір) — місце мешкання групи близько 5 осіб (сім'ї) протягом 10 днів у теплу пору року. Хоча не можна виключати, що це була зупинка спеціалізованої експедиції із заготовки крем'яної сировини, зважаючи на близькість (7 км) родовищ кременю, характер трудових процесів (наявність слідів первинної обробки кременю) та майже повну відсутність у колекції нуклеусів, які, очевидно, забрали з собою. Мешканці стоянки полювали на коня, рештки якого представлені зубами та дрібними уламками трубчастих кісток.

Багатошарова стоянка Минівський Яр розташована на високому правому березі р. Сіверський Донець. У верхньопалеолітичному (четвертому) горизонті розкопками І.Ф. Левицького та Д.Я. Телегіна досліджено скупчення культурного шару площею 20 м², що містило крем'яні вироби (180 кременів на 1 м²), рештки вогнища діаметром 0,6 м, фауністичні рештки та сліди червоної вохри (рис. 1, в)²⁸. Відповідно до якісного та кількісного аналізів складу знахідок на певних ділянках скупчення визначено структуру пам'ятки, яка охоплювала три виробничі комплекси та зону використання знарядь. Виробничі комплекси — це невеликі самостійні скупчення, пов'язані з обробкою кременю (до 2000 кременів на 1 м² та не більше 1,5 % знарядь). На північному комплексі відбувалася первинна обробка кременю, на східному — обробляли нуклеуси. Південний комплекс мав поліфункціональний характер — обробка нуклеусів, виготовлення та, можливо, використання знарядь²⁹.

Інтерпретація згідно з етнографічними моделями місць обробки кременю та організації простору біля вогнища дає змогу припустити, що кожен з трьох виробничих комплексів — це місце роботи однієї людини по розколюванню нуклеусів та крем'яного жовна. На місці роботи лишилися «зони падіння відходів» у вигляді скупчень дрібних відщепів та лусочок. Ділянка на схід від вогнища — це, напевно, місце приготування та споживання їжі, а територія західніше вогнища — «передня зона викиду» кухонних відходів у вигляді дрібних фрагментів трубчастих кісток. Територію на схід від вогнища, яку за характером та насиченістю знахідками (15 кременів на 1 м², 14 % знарядь) визначено як зону використання знарядь, можна також інтерпретувати як житловий простір, де на площі 10—11 м² могли розміститися на відпочинок 5—6 осіб (рис. 2, в). Все скупчення можна визначити як господарсько-побутовий комплекс (базовий табір) — місце недовготривалого мешкання групи з 5—6 осіб, можливо, однієї сім'ї. Об'єктом полювання був бізон.

Отже, викладений, хоча і в досить обмеженому обсязі, аналіз як літературних даних, що стосуються проблем дослідження структури пам'яток, так і даних інтерпретації конкретних матеріалів зі спробою реконструкції поведінки людей на площі кількох стоянок, може свідчити про актуальність використання методик, що запропоновані та розроблені представниками різних теоретичних підходів стосовно вив-

чення просторової структури пізньопалеолітичних пам'яток. З нашого погляду, саме таке поєднання та подальший розвиток підходів і конкретних методів дозволить забезпечити як повноцінне археологічне джерело, так і необхідні методи його дослідження та інтерпретації, сприятиме наблизенню до вирішення проблем просторового аналізу, соціально-економічних та історичних реконструкцій первісних суспільств.

¹ Clarke D.L. Spatial Information in Archaeology // Spatial Archaeology / Ed. D.L. Clarke. — London; New York; San-Francisco, 1977. — P. 1—32.

² Колесников М.А. Реконструкція процесу формування археологічної пам'ятки (досвід побудови теорії середнього рівня в сучасній археології) // Теорія та практика археологічних досліджень. — К., 1994. — С. 132—134.

³ Calanidou N. Uses Ethnography in Modeling Palaeolithic Settlement: The Past, The Present and The Future // Prehistoire Europeenne. — 1998. — V. 13. — P. 196, 197.

⁴ Леонова Н.Б. О методах изучения структуры верхнепалеолитических стоянок // Вопр. антропологии. — 1983. — № 71. — С. 104—118; Она же. Современное палеолитоведение: методология, концепции, подходы: Автореф. дис... д-ра истор. наук. — М., 1994. — С. 8, 9; Она же. Методы диагностики характера хозяйственной деятельности на памятниках верхнего палеолита // Археол. альманах. — Донецк, 2000. — № 9. — С. 137—146.

⁵ Binford L.R. Bones. Ancient Men and Modern Myth. — New York: Academic Press, 1981. — P. 2, 32.

⁶ Binford L.R. Debating Archaeology. — New York: Academic Press, 1989. — P. 223, 260.

⁷ Lee R.B. What Hunters do for a living, or How to make out on scarce resources // Man the Hunters. — Chicago, 1968. — P. 30—48; Binford L.R. Willow Smoke and Dogs' Tails: Hunter-Gatherer Settlement Systems and Archaeological Site Formation // American Antiquity. — 1980. — 45. — P. 4—20; Soffer O. The Upper Paleolithic of the Center Russian Plain. — New York: Academic Press, 1985. — P. 354.

⁸ Binford L.R. In Pursuit in the Past. — Thames and Hudson, 1983. — P. 131—139.

⁹ Ibid. — P. 122, 144, 145, 152; Binford L.R. Debating... — P. 232.

¹⁰ Ibid. — P. 232, 263.

¹¹ Gamble C. An Introduction to the Living Spaces of Mobile Peoples // Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Camp Sites. Hunter-Gatherer and Pastoralist Case Studies. International Monographs in Prehistory. — 1991. — Ethnoarch. Ser. 1. — P. 18.

¹² Рогачев А.Н. Палеолитические жилища и поселения // Каменный век на территории СССР // МИА — 1970. — № 166. — С. 64—77.

¹³ Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка. — Киев, 1965. — С. 30, 258—277; Он же. Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита. Его состав и назначение // БКИЧП. — 1977. — № 47. — С. 115—120.

¹⁴ Арутюнян Л.В. Системы представления знаний // Наук. пізнання. Методологія та технологія. — 1998. — Вип. 1—2. — С. 2—3.

¹⁵ Леонова Н.Б. Производственные комплексы стоянки Чулатово 2 // Проблемы истории СССР. — М., 1976. — Вып. 5. — С. 16—23; Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — Киев, 1989. — С. 147; Кротова А.А. Структура позднепалеолитических памятников бассейна Северского Донца // КСИА АН СССР. — Вып. 206. — С. 69—72; Сапожников И.В. Локальный хозяйственно-бытовой комплекс на позднепалеолитической стоянке Большая Аккаржа // Археол. вестн. — СПб., 1994. — № 3. — С. 38—47; Виноградова Е.А. Планировка верхнепалеолитических поселений: древний рельеф и хозяйственно-бытовая структура памятника // Донская археология. — 2000. — № 3—4. — С. 24—37.

¹⁶ Леонова Н.Б. Закономерности распределения кремневого инвентаря на верхнепалеолитических стоянках и отражение в них специфики палеолитических поселений: Автореф. дис... канд. ист. наук., М., 1977. — 20 с.

¹⁷ Binford L.R. In Pursuit... — P. 152, 153.

¹⁸ Серин В.Я. Классификация палеолитических поселений с жилищами на территории СССР // СА. — № 1. — 1988. — С. 5—20.

¹⁹ Soffer O. Ibid. — P. 406, 410.

²⁰ Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. — Киев, 1986. — С. 13—15.

²¹ Кротова А.А. Структура... — С. 69.

²² Binford L.R. Ibid. — P. 152.

²³ Ibid. — P. 153.

²⁴ Кротова О.О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія. — 1994. — № 1. — С. 25.

²⁵ Кротова О.О. Пізньопалеолітична пам'ятка поблизу с. Говоруха на Лугані // Археологія. — 1980. — Вип. 33. — С. 53—60.

²⁶ Binford L.R. Ibid. — P. 153.

²⁷ Трасологічне визначення Д.Ю. Нужного (Кротова О.О. Зазн. праця. — С. 56).

²⁸ Левицький І.Ф., Телегін Д.Я. Дослідження стоянки в ур. Минівський яр на Сіверському Дінці // Археологічні пам'ятки УРСР. — 1956. — № 4. — С. 183—188; *Они же.* Отчет об археол. исследованиях на Северском Донце // НА ИА АН УССР, ф/э 1243. — 1951.

²⁹ Кротова А.А. Структура... — С. 71.

Одержано 28.04.2001

А.А. Кротова

ХОЗЯЙСТВЕННО-БЫТОВОЙ КОМПЛЕКС И ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ СТРУКТУРЫ ПОЗДНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ

В статье рассмотрены вопросы историографии пространственного анализа в первобытной археологии, дан анализ основных методологических подходов к изучению структуры позднепалеолитических памятников — археологического и этноархеологического. Показано значение понятия хозяйственно-бытового комплекса (введенного И.Г. Шовкоплясом) для современных исследований. Рассмотрена структура и описана реконструкция использования территории обитателями нескольких позднепалеолитических стоянок бассейна Северского Донца, интерпретируемых как хозяйственно-бытовые комплексы или недолговременные базовые лагеря небольших групп охотников-собирателей.

А.Кротова

THE ECONOMIC-DOMESTIC COMPLEX AND THE PROBLEMS OF STUDYING THE STRUCTURE OF THE UPPER PALEOLITHIC SITES

The article is dedicated to consideration of the historiography of the spatial analysis in Prehistoric Archaeology. The characteristic of the main methodological approaches (archaeological and ethnoarchaeological) to studying the structure of the Upper Paleolithic sites is given. The importance of the notion of the economic-domestic complex (formulated by I. Shovkoplyas) for the modern researches is underlined. The author also analyses the structure of the economic-domestic complex and reconstructs the process of utilization of the territory of the Severski Donets basin by the inhabitants of some Upper Paleolithic sites. The sites are interpreted as the short-term base-camps of the small groups of hunters-gatherers.

В.І. Беляєва

СЕЗОННІСТЬ ТА ДОВГОЧАСНІСТЬ

Статтю присвячено всебічному аналізу матеріалів стоянки Пушкарі 1, що дає змогу дійти окремих висновків стосовно господарської атрибуції пам'ятки.

Чим складнішою та багатшою є палеолітична пам'ятка, тим зрозумілішою є увага дослідників до проблем реконструкції домогосподарського укладу її мешканців. У 30-50-х роках минулого століття складність палеолітичних стоянок визначалась різноманітністю і видимою упорядкованістю основних об'єктів культурного шару — жител, вогнищ, ям, скупчень. Перші реконструкції цього емпіричного (за визначенням О. Соффер) наряду були зроблені П.П. Єфименком, І.Г. Підоплічком, О.П. Чернишем, О.М. Рогачовим та І.Г. Шовкоплясом.

© В.І. БЕЛЯЄВА, 2002

Друга хвиля ґрунтувалась на поглиблених польових та аналітичних розробках паризької школи А. Леруа-Гурана, 60—70-х років ХХ ст. Цей напрям можна назвати «археологічним», на відміну від сучасного, який тяжіє до досліджень природничо-наукового плану, де археологія відіграє, на перший погляд, другорядну роль. Археозоологія американських дослідників була привнесена в археологічну практику Східної Європи О. Соффер, яка в 80-х роках підвела підсумки своїх багаторічних досліджень палеоліту Дніпровського регіону¹. Тоді було запропоновано три початкові напрями: регіональне об'єднання палеолітичних стоянок у дві групи — північну та південну; їх сезонність, пов'язана з холодною та теплою порами року; спеціалізація. Перші два напрями отримали особливий розвиток у вітчизняних дослідженнях. Першими серед подібних праць були монографія Л.Л. Залізняка про мисливців на північних оленів² і серія розробок В.Н. Станка та його колег³ на основі вивчення Анетівських стоянок.

Останніми роками дослідження стоянок східнокавказького кола дало основу для визначення їх абсолютної багаторічної або навіть тисячолітньої довгочасності проживання на одній території⁴. Відому роль тут відіграв успішний розвиток методів абсолютного (ізотопного) датування. «Розкид» дат у наш час сприймається за часовий проміжок існування стоянок. Остання обставина дає основу для твердження, що всебічний археологічний аналіз не може відігравати другорядної ролі під час оцінки довгочасності проживання і його сезонності. Розглянемо деякі аспекти археологічного визначення ступеня довгочасності поселення.

З одного боку, культурний шар, його товщина і насиченість мають відображати ступінь довгочасності існування стоянки. З іншого боку, загальновідомо, що культурний шар зазвичай товстіше горизонту проживання. Під дією природних чинників, очевидно, в самий початковий період захоронення залишки життєдіяльності людини навіть в умовах *in situ* піднімаються вгору, значно збільшуючи товщину культурного шару. Земляні об'єкти не можуть підніматись, але їх заповнення утворює забарвлені плями і скупчення дрібного матеріалу вище рівня залягання. Ступінь такого «здімання» може бути різним, він залежить від конкретних, локальних процесів літогенезу. Як основний приклад розглянемо культурний шар Пушкарів I на чотирьох із п'яти пунктів стоянки⁵.

Всі п'ять пунктів Пушкарів I утворюють переривистий ланцюжок, що простягається вздовж схилу урочища правого берега р. Десна до Погонського яру. Відстань між ділянками 10—40 м, але північно-східну поверхню схилу (від розкопу № 1 М.Я. Рудинського до розкопу IV) поки що не досліджено (рис. 1).

Для зручності і чіткості викладу всі пункти мають кодові назви і об'єднані загальним індексом П1 — Пушкарі I. Слідом за П.Й. Борисковським ми розділили ці пункти стоянки на три ділянки — західну, центральну і східну, додавши до індексу відповідну літеру — П1З (Пушкарі I, західна група). До індексів кожної ділянки ввели номери розкопів, перед ними початковою літерою позначено назву найважливішого об'єкта стоянки або прізвища дослідника-відкривача — П1З-Б, П1Ц, V (Пушкарі I, західна група, дослідження П.Й. Борисковського, розкопи II і V). Отже, можна користуватись як повними, так і короткими індексами (П1З-Б, П1Ц-Г тощо) усіх груп ділянок стоянки. Перелічимо їх.

П1З — Пушкарі I, західна група. П1З-Б, П1Ц, V — ділянка з тричастковим житлом, яке досліджували П.Й. Борисковський в розкопі II і автор статті в розкопі V; П1З-М, V — ділянка з малим житлом, дослідженим нами в розкопі V;

П1Ц — Пушкарі I, центральна група. П1Ц-Р, I, III, VI — ділянку відкрито М.Я. Рудинським в розкопі I, П.Й. Борисковським в розкопі III і нами в розкопі VI. П1Ц-Г, VII — ділянка відкрита Ю.М. Грибченком і досліджена нами в розкопі VII;

П1В — Пушкарі I, східна група. П1В-Б, IV — ділянка, досліджена П.Й. Борисковським в розкопі IV.

Ступінь археологічної вивченості всіх п'яти ділянок стоянки різний, але очевидні їх культурна єдність та повна геологічна одночасність. На всіх площадках центральної та західної груп культурний шар утворився у верхній частині суглинку, який підстилався двома зближеними ґрунтами (так званим ефемерним та брянським). Утворення культурного шару було пов'язане з процесами, що проходили вже після того, як суглинок перестав накопичуватись⁶. У цей час людина залишила стоянку, і антропогенні рештки, залишені у верхах суглинку, стали перемищатися вище до межі відкладів, що його перекрили. Незначні ландшафтні зміни між західною і центральною групами ділянок створювали різні умови подальшого накопичення осадків. Західна група знаходилась в улоговині та на її схилі, центральна — на рівній чи дещо підвищеній

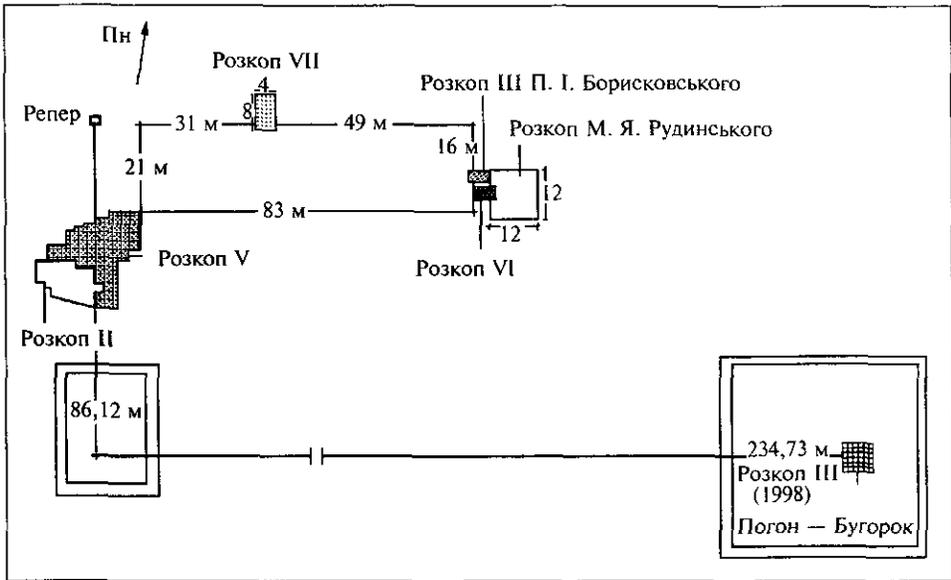
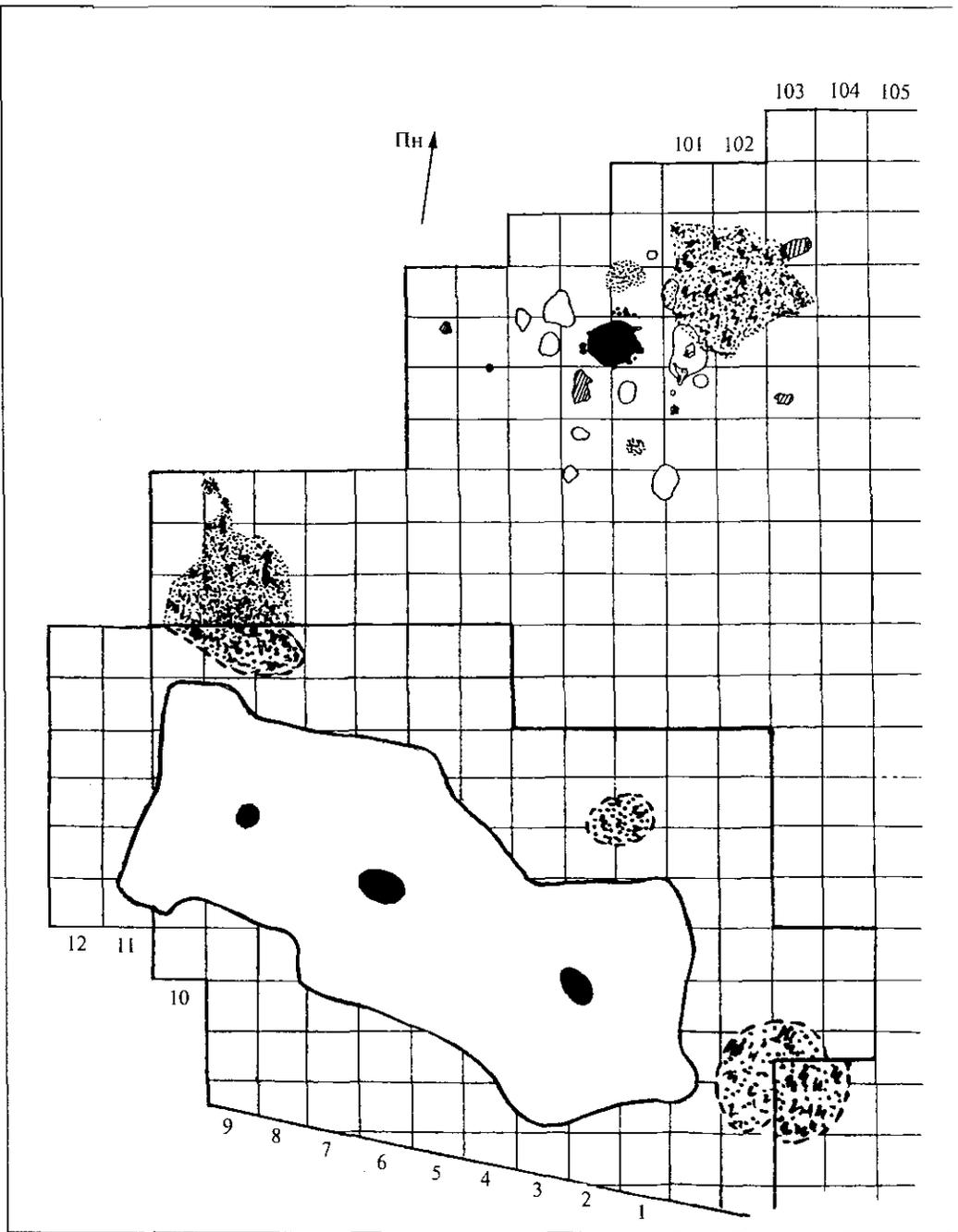

Рис. 1. Схема розташування стоянок на Погонському мисі. Пушкарі 1 — розкопки II, III, V—VII, Погон і Бугорок

стосовно всього Погонського мису площадці (майданчику?). Принесений вітровою ерозією пісок ⁷ перекрив суглинок, але затримався лише в улоговині. Верхній горизонт культурного шару в розкопках II і V перекритий піском, але антропогенні рештки практично не переміщувалися нагору по його товщині. Тонкий культурний шар (5—10 см) залишився таким, оскільки самий низ (найнижчий шар?) піску був перероблений залізістою корою ортзанду. Вона, маючи товщину від 2 до 7 см, запечатала (закоркувала?) культурні рештки, не давши їм поширяться вище. Певною мірою можна говорити про західні ділянки Пушкарів 1 як про «закритий комплекс». Культурний шар, що утворився, виявився близьким до горизонту проживання, але не був абсолютно подібний до останнього. Цю гіпотезу підтверджує наявність горизонту суглинку, що встиг перекрити руїни заглибленого житла.

Дві інші центральні ділянки стоянки, навпаки, зберегли лише спогади про піщані вітри — пісок залишився тільки в мерзлотних тріщинах і у вигляді тонкого горизонту на південному схилі розкопу VII (ПІЦ-Г, VII). Залишену стоянку перекрив лесовий супісок, і елементи шару не мали перепони для поширення вгору аж до сучасного ґрунту. Можна передбачити, що процеси вітрової ерозії проходили під час накопичення лесового супіску. Переміщення її йшло в бік Погонського мису до так званого Бугорка. Тут же, на північному схилі мису, основу культурного шару в розкопі VII виявлено на глибині 0,6 м від сучасної земної поверхні. Переміщення антропогенних елементів було пов'язане як з процесами перевідкладення піску і лесу, так, можливо, і з сучасними ґрунтовими процесами. Подібна картина спостерігається в розкопі М.Я. Рудинського (ПІЦ-Р, I, III, VI). Культурний шар у невеликому розкопі VI знаходився у підвищеному стані від рівня суглинку, в якому він розпочинався, крізь супісок — до сучасної земної поверхні. Отже, час проживання і товщину культурного шару можна зіставити за умови визначення горизонту проживання. Шуканий горизонт не очевидний навіть за наявності крупних антропогенних об'єктів. Нині можна впевнено визначити горизонт проживання лише на ділянці з малим житлом (ПІЗ-М, V). Він (горизонт) заглиблений в суглинок на 4—5 см і є нижньою частиною другого, основного горизонту розчистки. Таким чином, товщина горизонту проживання не перевищує 2—3 см, що передбачає вкрай обмежений час його накопичення.

Оцінюючи сезони проживання на деснянських стоянках, О. Соффер запровадила статистичну оцінку ступеня різноманітності видів тварин, яких використовувала людина ⁸. Критерії оцінки перевірено на етнографічному матеріалі американських індіанців. Справедливо вказуючи на складнощі завдання, автор використовував фауну вибірково, не враховуючи в кінцевих висновках явно відібраний мамонтовий мате-

ріал стоянок з кістково-земляними житлами мізинсько-аносівського типу. Мамонт Пушкарів I уведено до підрахунків. Оскільки фауна стоянки мізерна, О. Соффер відносить її до холодного періоду існування. Проте, беручи до уваги роздуми самого автора, не слід урахувувати мамонта Пушкарів, тому що він репрезентований свідомо відібраними кістками черепа, іклами та зубами. У великому житлі на 20 фрагментів верхніх щелеп припадає лише одна нижня, ікла ж складають понад половини всієї фауни⁹. На ділянці з малим житлом на 4—5 особин мамонта припадає 2 хребці і лише 3—4 ребра. Кістки інших тварин репрезентовані поодинокими знахідками. На досліджуваній ділянці ПІЦ — Г, VII збільшується кількість кісток коня, але поки що можна говорити лише про зуби. Невелика кількість кісток у Пушкарях пояснюється не стільки їх поганим збереженням, як вважалось раніше, скільки їх фактичною відсутністю. Цю особливість можна пояснити невеликою кількістю мисливської здо-

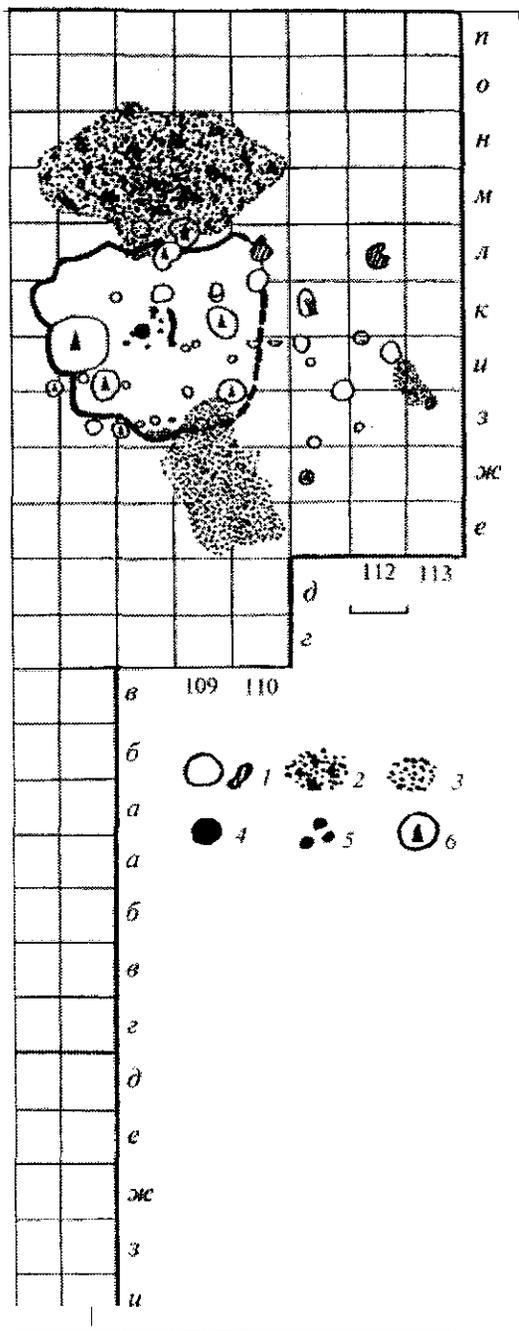

Рис. 2. План основних об'єктів культурного шару в межах західної групи ділянок Пушкарів 1: 1 — ями і западини; 2 — скупчення вугілля і кременю; 3 — скупчення кременю; 4 — вогнище; 5 — ямки від вогнища; 6 — ями з вертикально розташованими кістками

бичі¹⁰ і особливим способом її використання. На дні та по краях великого відкритого вогнища біля малого житла на ділянці П13 — М, V було прослідковано 40 овальних ямок. Припущення, висловлене біологом О.С. Вобленком (Ніжинський педінститут), про приготування м'яса на вертикально ввіткнутих у вогнище кістках здається нам правильним. Підтвердженням тому є знахідка вертикальної кістки та двох її уламків у двох вогнищах довгого житла. Крім цього, у зовнішньому вогнищі розкопу V знаходились голівешки від великих спалених кісток. Отже, основна частина кісток, яка слугувала послідовно і як конструкція вогнища, і як паливо, згоріла.

Фауна Пушкарів не уявляється навмисне мисливською, навпроти, наявність на трьох ділянках стоянки пестів-терочників передбачає активне використання рослинної їжі. Тільки на площадці з малим житлом по краю її заглибини було знайдено 6 терочників і групу плоских каменів¹¹. Два терочники було виявлено в колекції із розкопок М.Я. Рудинського і один — великий тригранний згладжений валун — походить з нового розкопу VII у центральній групі.

Результати палеоніологічних досліджень зразків, узятих на ділянці між площадками малого та великого жител, незначні. Проте у невеликому спектрі трав є подорожник, який росте на вигоптаній поверхні, яка не може утворитись зимою¹².

Оцінюючи структуру пушкарівської стоянки, можна апелювати тільки до західної групи її ділянок, скоріше, до площадки з малим житлом, де зрозуміла вся його структура. Вона проста і чітко визначена: житло і зовнішнє вогнище були ос-

новними домінантами житлового простору і знаходились у протилежних пунктах його довгої осі. Для площі, яка об'єднує ці об'єкти, характерна найбільша насиченість крем'яним матеріалом (рис. 2). Крем'яне заповнення, видимо, вирізняє цю найменшу композиційну ділянку, яка складає *зону активної життєдіяльності*. Її можна реконструювати як поселення. Зовнішня частина активної зони значно більша, ніж житло. Вона складається із кількох спеціалізованих площадок зі самостійною структурою і змістом — зовнішнє вогнище з рядами оточуючих його ям, велике скупчення розколотого пластинчастого матеріалу, так звані місця евакуації різноманітного матеріалу. Отже, простір зовні житла відіграв значну роль у життєдіяльності людини. За ступенем використання і завантаженості в культурному шарі цей простір вбачається основним, найбільш потрібним. Є всі підстави передбачати, що площадка (майданчик?) з тричастковим житлом мала близьку конструкцію.

Конструкція жител на західній площадці була подібною — невелике заглиблення, мале вогнище в центрі, серія ямок у підлозі та кісткове заповнення. У тричастковому житлі мотиви кісткового набору не зрозумілі. Значно простіша та зрозуміліша кістяна конструкція у малому житлі. Вкопані верхні щелепи та трубчасті кістки примикають до внутрішнього периметру стін. Очевидно, вони слугували основою опор, що підтримували несучі конструкції перекриттів, тобто жердин. Інші кістки не відігравали якої-небудь конструктивної ролі. Спрощена конструкція не мала потужної «призьби», характерної для більшості деснянських кістково-земляних жител. Очевидно, саме ця земляна «призьба», сліди якої можна прослідкувати в усіх профілях бровок, що перетинають житло, слугувала зовнішнім укріпленням. Ми згодні з К.М. Гавриловим, який запримітив зв'язок між конструкціями аносівсько-мізинських і пушкарівських жител¹³. Цей зв'язок, безумовно, має генетичний характер, але простоту пушкарівських жител можна пояснити особливостями проживання людини. В теплі сезони потужна кістяна конструкція була непотрібною, від неї залишались лише найнеобхідніші елементи, у нашому випадку — опори для підтримки несучих конструкцій. Для створення земляного ущільнювача, коли літні температури досягали +18 °С¹⁴, було достатньо землі, викинутої з ями.

Кам'яний інвентар мусив якось реагувати на зміну сфер зайнятості людини. Відомо, що потужні кістково-земляні житла Десни супроводжувались значними «різцевими» серіями. Вони становлять від 40 до 70 % всього інвентарю. Пам'ятки з різноманітнішою структурою типу Костьюнки-Авдеево мали також виразну різцеву індустрію, однак доповнену великою кількістю вістер та ножів. Різці є чітким функціональним визначником процесів обробки кістки, тобто насамперед відображають сезон мисливської діяльності. Разом з тим визначення функціональних різців не завжди очевидно, особливо коли йдеться про двогранні різці або різці на зламі. Як приклад можна навести колекцію верхнього шару Александрівської стоянки, де кількість різців явно збільшена внаслідок перероблення вістер.

Відсутність у Пушкарях 1 значної групи різців не протирічить нашому уявленню про існування стоянки в час, не пов'язаний з полюванням. Отже, ще раз нагадаємо ті ознаки, які не протирічать припущенню про теплий, але не пов'язаний з полюванням, короткий термін проживання в Пушкарях 1: тонкий культурний шар; відібрана та не пов'язана з мисливством фауна; наявність подорожника; різноманітні терочники та терочні камені; виразна зовнішня структура проживання; активні дії з розщеплення каменю; проста легка структура житла; відсутність виразної групи крем'яних знарядь для обробки кістки.

Розширення списку стоянок, ознак і можливостей їхньої взаємної кореляції може ґрунтуватися лише на глибокій критиці джерела, на його комплексному аналізі. Аналогії можна знайти на пам'ятках різних культур, можливо, найбільш відчутним моментом буде лише хронологія. Близькі ознаки проживання ми знаходимо на Александрівській стоянці. Легкі житла співіснують з великою групою терочників та вістрів. Група різців кількісно завищена, для її визначення потрібен функціональний аналіз. Культурний шар поширений за межі житла, але ми не знаємо ступеня активності зовнішньої площадки (майданчика?). Можна навести деякі закономірності і відповідності у верхньому шарі Тельманської стоянки, Аносівки 2, але всі вони не мають повного списку. Пояснювати складнощі і невідповідності простими передбаченнями вже не можна.

¹ Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain. — New York: A. P., 1985.

² Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — Киев, 1989.

³ Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 1. — Киев, 1989.

⁴ Амирханов Х.А. Зарайская стоянка. — М., 2000.

⁵ Беляева В.И. Исследование нового участка поселения на палеолитической стоянке Пушкари 1 // Пушкарёв. сборник. — 1997. — Вып. 1. — С. 5—18.

⁶ Величко А.А., Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И. Стратиграфическое положение стоянок Пушкарёвской группы // Пушкарёв. сборник. — 1997. — Вып. 1. — С. 19—30.

⁷ Величко А.А., Грибченко Ю.Н., Дренова А.Н., Морозова Т.Д., Тимирева. Область днепровского оледенения. Ключевой участок Пушкари—Лесконоги // Лессово-почвенная формация Восточно-Европейской равнины. — М., 1997. — С. 43—59.

⁸ Соффер О. Экономика верхнего палеолита: продолжительность заселения стоянок на Русской равнине // СА. — 1993. — 3.

⁹ Борисковский П.И. Палеолит Украины. — М.; Л., 1953.

¹⁰ Саблин М.В. Остатки млекопитающих из позднепалеолитического поселения Пушкари 1 // Пушкарев. сборник. — 1997. — Вып. 1. — С. 31—35.

¹¹ Ковнурко Г.М., Беляева В.И. Петроархеология инвентаря Пушкарей 1 // Пушкарев. сборник. — 1997. — Вып. 1. — С. 52—59.

¹² Новенко Е.Ю. Реконструкция условий обитания позднепалеолитического человека в бассейнах средней Десны и Оки по палинологическим данным: Автореф. дис.... канд. геогр. наук. — М., 2000.

¹³ Гаврилов К.М. Происхождение жилищ аносовско-мезинского типа (постановка проблемы) // Сборник статей, посвященных юбилею кафедры археологии МГУ. — М., 2000.

¹⁴ Величко А.А. и др. Область днепровского оледенения...

Одержано 28.04.2001

В.И. Беляева

СЕЗОННОСТЬ И ДОЛГОВРЕМЕННОСТЬ

Многолетние исследования позднепалеолитической стоянки Пушкари 1, тщательный анализ культурного слоя, жилых структур, технико-типологического состава коллекции, палинологические данные, изучение фауны позволили выделить характерные для памятника признаки. В результате сделан вывод о том, что стоянка Пушкари 1 существовала в теплое, не связанное с охотничьим промыслом время.

V. Belyaeva

SEASONAL AND LONG-TERM PREVALENCE

Many-year studies of the Upper Paleolithic site Pushkari 1, the detailed analysis of the cultural layer, dwelling structures, technical and typological composition of the collection, palynological data and the study of fauna enabled the numerous characteristic features of the site to be distinguished. Eventually, the author came to the conclusion that Pushkari 1 had existed during the warm period of time not connected with hunting.

I.A. Сніжко

МОДЕЛЬ РОЗБИРАННЯ ЗДОБИЧІ АМВРОСІЇВСЬКИМИ МИСЛИВЦЯМИ

Статтю присвячено моделюванню процесу розбирання мисливської здобичі на Амвросіївському кістковищі на основі аналізу свідчень утилізації і залучення етнографічних та експериментальних даних.

Кістковище бізонів, складова частина Амвросіївського пізньопалеолітичного комплексу, — унікальний об'єкт, що містить інформацію про полювання та утилізацію мисливської здобичі давнім населенням Приазовського степу. Дослідження свідчень утилізації здобичі у вигляді слідів різання крем'яними знаряддями, давніх зламів кісток, особливостей структури культурного шару кістковища дає змогу ставити та вирішувати питання побудови моделі розбирання бізонів давніми мисливцями на зазначеній пам'ятці. Методика побудови такої моделі передбачає залучення окрім даних, одержаних під час розкопок та лабораторних досліджень, також етнографічних свідчень і результатів експериментів.

© I.A. СНИЖКО, 2002

Правомірність використання етнографічних спостережень за обробкою здоби американськими індіанцями — мисливцями на бізонів, ґрунтується на належності пізньопалеолітичних мисливців на великих стадних травоїдних причорноморсько-приазовських степів і мисливців американських прерій до одного господарсько-культурного типу. Не можна стверджувати повну тотожність способу життя згаданих суспільств, але аналогії, безумовно, простежуються¹. Залучення етнографічних свідчень також є виправданим уже хоча б тому, що анатомія пізньоплейстоценових та голоценових бізонів не дуже відрізняється. До того ж, як зауважив Д. Фрізон, велике значення має те, що розбирання бізонів на Великих рівнинах відбувалось принаймні протягом 10 тис. років і основа цього процесу мало змінилася навіть з початком застосування металевих знарядь². Д. Віт виходячи з обґрунтованого припущення про подібність поведінки доісторичних та історичних бізонів стверджував, що методи їх здобування та утилізації також мають бути подібними. За його словами, не має сумнівів у тому, що поява білих колоністів, застосування вогнепальної зброї та коней змінили, у деяких випадках — істотно, способи полювання історичних індіанців. Та незважаючи на це, мисливські методи і техніка розбирання, що їх спостерігали свідки у XVIII—XIX ст. у внутрішніх районах Великих рівнин, мали лишатися незмінними протягом тисяч років. Якщо це припущення справедливе, воно дає змогу порівнювати та інтерпретувати місця забою бізонів за допомогою етнографічних даних³.

За етнографічними даними, розбирання починалось одразу ж після завершення полювання, безпосередньо на тому місці, де тварина падала⁴. Передусім, туші надавали таке положення, у якому її зручно було обробляти. Для цього бізона перевертали, тримаючи за роги і злегка підіймаючи так, щоб він лежав на череві: підігнувши передні кінцівки та випроставши задні. Потім робили надріз вздовж спини від голови до хвоста, знімали з обох боків шкуру, утворюючи з неї підстилку, на яку потім складали м'ясо. Якщо розбиральників цікавила шкура, вони укладали тушу на спину і робили надріз по середній лінії черева⁵. Бізон — досить велика і важка тварина. Є свідчення, що на початку розбирання індіанці іноді навіть і не намагались повністю перевертати тушу. Спочатку вони обробляли один бік, а потім вже перевертали більш легку тушу для обробки нижньої частини⁶. Для зняття шкури розрізи робились також навколо шиї та в нижній частині кінцівок. Якщо шкура знімалась з голови, її розрізали навколо вух та на нижній щелепі. Розрізи навколо фаланг потрібні були для зняття шкури кінцівок — «камосу», з метою виготовлення з неї шарпеток чи взуття⁷.

Відокремлення голови відбувалось між потиличним мищелком та атлантом⁸. Л. Бінфорд, підсумувавши етнографічні свідчення розбирання великих тварин у 8 груп мисливців-збирачів (індіанців, ескімосів, деяких груп африканських племен), зафіксував як характерну ознаку відокремлення голови від шиї саме у цьому місці⁹. Проте він зауважив, що це стосується розбирання безпосередньо після забою. Коли обробляли туші, що на якийсь час після забою залишалися нерозібраними, або ті, що були заморожені, відокремлення голови відбувалось між атлантом та епістрофеєм¹⁰. Видалення язика могло відбуватись до відокремлення голови від туші¹¹. Язик бізона дуже цінували мисливці як делікатес. До того ж, є свідчення, що навіть у край схудлих і виснажених тварин язик лишався товстим та ніжним¹².

Черевну порожнину розрізали і внутрішні органи видаляли до або після відокремлення голови, частину їх споживали сирими прямо на місці розбирання¹³. Іноді на початковому етапі обробки туш тварин розбиральник дозволяв собі поласувати свіжим кістковим мозком, розбиваючи для цього кістки кінцівок II, або частіше III ланки; при цьому саму кістку не обов'язково відділяли від туші¹⁴. Далі тушу розділяли на кілька великих частин. Передню чверть відокремлювали членуванням між лопаткою та плечовою¹⁵. Для цього робили невеликі надрізи, потім розбиральник ставив ногу на лопатково-плечову зв'язку і сильними ривками смикав кінцівку вперед-назад, внаслідок чого вона швидко відокремлювалась. Потім лопатку відділяли від грудної клітини¹⁶. Задню чверть відділяли у місці зчленування стегнової з тазом майже тим самим способом: кінцівку підіймали та викручували і трясли, потім перерізували порушені зв'язки¹⁷. М'ясо зрізали з кісток кінцівок без попереднього їх розчленування¹⁸ або ж верхні частини кінцівок відокремлювали і забирали з місця розбирання, лишавши нижні частини кінцівок на місці, оскільки вони не мали м'ясної цінності¹⁹.

Ласою частиною туші бізона, особливо восени, коли тварини вгодовані, був спинний горб. Він підрізався біля основи, а потім його збивали за допомогою дрюч-

ка або нижньої частини кінцівки бізона⁴⁰. М'ясо горба іноді просто зрізали довгими смугами. Його використовували для сушіння і вважали цінним дарунком²¹. Потім наставала черга відокремлення ребер та сегментації спинного хребта. Ребра ламали в двох місцях — біля дистальних кінців та біля шийки²². Хребетний стовп розділяли на частини між ділянками грудного та поперекового відділів²³. Інформатори Т. Кехоу з племені Чорноногих зазначали, що для цього двоє чоловіків натискали на хребет вниз та вгору, доки він не ламався²⁴. Є дані, що індіанці рівнин не споживали м'ясо ший в натуральному вигляді. Його висушували та товкли для виготовлення пеммікану, додаючи кістковий жир та іноді ягоди²⁵.

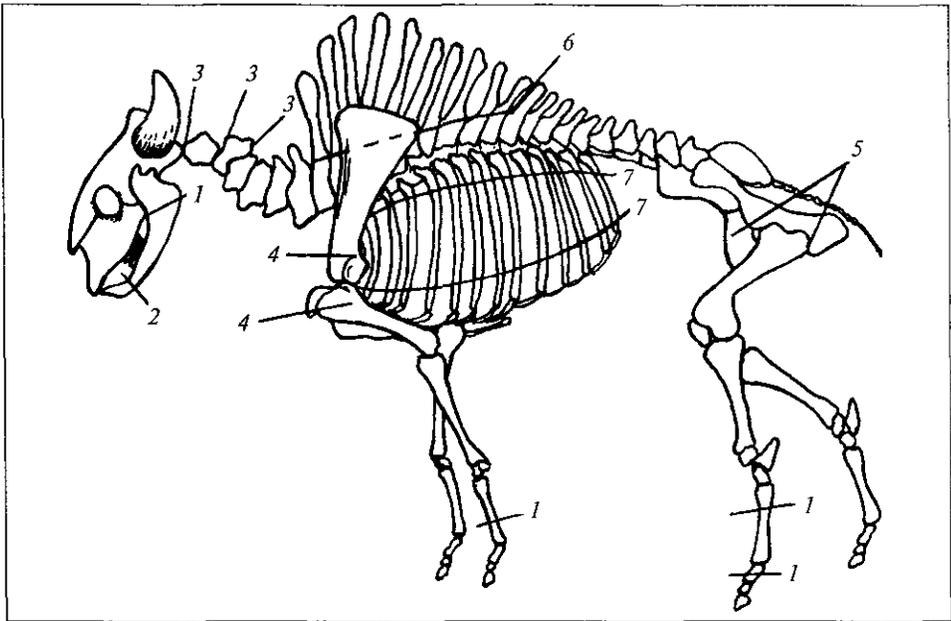
Етнографічно зафіксовано, що протягом усіх етапів розбирання мисливської здобичі споживали кістковий мозок. Для цього довгі кістки кінцівок розбивали, для вилучення з них мозку використовували гладкі палички. За думкою індіанця-Чорноногого, з цією ж метою могли застосовувати також гладкі проксимальні кінці ребер²⁶. Отримане внаслідок розбирання м'ясо споживали одразу у свіжому вигляді або зберігали шляхом висушування чи заморожування в зимовий період. В останньому випадку нерозібрані м'ясні частини туш тварин лишали просто на місці забою-розбирання, прикривши зверху іншими кістками для захисту від хижаків²⁷.

Ще одна важлива складова процесу побудови моделі утилізації здобичі — свідчення, одержані під час експериментального розбирання туш тварин. Деяка інформація щодо експериментального розбирання є у працях Л. Бінфорда, але у його дослідженнях головним об'єктом виступають насамперед олені-карібу. Детальний опис експериментального розбирання бізона подано в праці Д. Фрізона²⁸.

Для експерименту було використано дорослу самку бізона масою близько 500 кг. Розбирання було розпочато одразу ж після забою тварини. Д. Фрізон наголошує, що тварину легко розбирати, коли вона ще тепла, та вже через кілька годин шкура стає жорсткою, її важко знімати, крім того, таку тушу складно обробляти. Було встановлено, що використання крем'яних знарядь потребує більших зусиль, ніж у разі застосування металевих інструментів. Проте якщо м'язи розбиральника добре розвинуті, перевага металевих знарядь не видається такою великою.

Розбирання розпочалося зняттям шкіри: виявилось, що розрізати шкуру бізона на спині — нелегка справа, легше розрізати шкуру на череві. На кінцівках розрізи було зроблено на ділянці діафізних частин метаподіїв. Розбиральник робив невеликий отвір, достатній для його пальця. Потім шкуру натягували, і подальше розрізання її на кінцівках не становило проблеми, особливо коли це робилось за допомогою гострого крем'яного знаряддя. Наступне місце, де на шкурі робився розріз, — вентральна частина нижньої щелепи, нижче діастеми. Під час зняття шкіри важливо було не пошкодити кишечник, щоб м'ясо не забруднилось його вмістом. Шкуру зняли з одного боку туші, і потім на неї складали м'ясо. Наступним кроком було видалення нутрощів. Зрізання м'яса розпочинали з передньої кінцівки, для зручності було відбито голівку лопатки. Після цього увагу було перенесено на задню кінцівку. Тут було застосовано дещо інший спосіб. Колінну чашечку звільняли з використанням рубальних знарядь, потім, користуючись нею як руків'ям, розбиральник обдирав м'язи із стегнової. Далі від м'язів звільняли середню і нижню частини кінцівок. За допомогою стегнової як важеля піднімали тазову частину. Для роз'єднання тазової і стегнової було застосовано рубальні знаряддя, що зруйнували кістку в районі acetabulum. Ділянку з грудною кісткою було видалено шляхом відрубання дистальних кінців ребер. Самі ребра відділяли ламанням у проксимальній частині, їх голівки лишались у з'єднанні з хребцями. Таким чином було повністю оброблено один бік тварини за винятком горба — цю частину відділяли шляхом ламання дорсальних відростків грудних хребців за кілька сантиметрів від їх основи. Потім було відділено голову тварини перерізуванням зв'язок біля атланта. Процедура зрізання м'язів було повторено для протилежного боку туші. Все, що лишилось на місці розбирання після його завершення, — купа кісток та зламані і затуплені знаряддя.

Д. Фрізон, підбиваючи підсумки цього експериментального дослідження, зазначив: «Я повністю усвідомлюю, що існувало багато варіантів утилізації і розбиральник міг використовувати альтернативні шляхи. Я підкреслюю, що кожна ситуація під час утилізації мисливської здобичі була унікальною і потребувала різних технологій»²⁹. Експериментальне розбирання, звичайно, не дає відповіді на всі питання щодо обробки тварин та використання знарядь, але воно забезпечує можливість кращого розуміння та оцінки засобів утилізації здобичі давніми мисливцями.

Модель розбирання здобичі амвросіївськими мисливцями: 1 — зняття шкури; 2 — видалення язика; 3 — відокремлення голови; 4 — відокремлення передньої кінцівки; 5 — відокремлення задньої кінцівки; 6 — відокремлення спинного горба; 7 — ламання ребер

На основі зіставлення етнографічних та експериментальних даних з матеріалами, отриманими з кістковищ, встановлено, що загальна стратегія розбирання великих тварин, насамперед бізонів, передбачає здебільшого дві основні стадії. Це первинне розбирання, яке відбувалось безпосередньо після забою. Воно охоплювало білування туш і їх розчленування для подальшої обробки та транспортування. Наступний етап — вторинне розбирання — подальше розчленування частин туш, зрізання м'яса та добування кісткового мозку³⁰. Первинне та вторинне розбирання могли проводити в одному й тому самому місці (безпосередньо на місці забою) або в різних місцях (на місці забою — обробки чи у таборі). У часі ці операції або слідували одна за одною, або мала місце певна перерва, обумовлена зберіганням первинно оброблених великих частин туші у замороженому стані в зимовий період та вторинним розбиранням їх напередодні вживання.

Фауністичні рештки Амвросіївського кістковища містять безпосередні свідчення утилізації здобичі давніми мисливцями: це сліди різання, давні злами та анатомічні групи кісток. Відомості про розбирання також отримані на основі аналізу розподілу кісток у культурному шарі. Зазначене дослідження проведено на основі матеріалів, що походять з розкопок 1980—1990-х років.

Сліди нарізок на кістках досліджено на основі аналізу колекції з 175 зразків із застосуванням методики, розробленої американськими фахівцями. Отримані результати свідчать, що сліди нарізок лишилися під час операцій з первинного та вторинного розбирання. На першому етапі відбувалось зняття шкури, внаслідок чого нарізки з'явилися на нижніх щелепах, фалангах та метаподіях. Сліди на нижніх щелепах також ілюструють видалення язика. Розчленування туш відбито у нарізках на хребцях, грудині, суглобових, ребрах і, можливо, тазових. Про проведення операцій із зрізання м'яса на другій стадії розбирання свідчать нарізки на ребрах, остистих відростках, лопатці, тазових, кістках кінцівок I та II ланки. Перед розбиванням для вилучення мозку кістки очищували від м'яких тканин, внаслідок чого на них лишались нарізки. Отже, нарізки на кістках із Амвросіївки фіксують обидві стадії розбирання здобичі³¹.

Розбивання кісток під час розбирання досліджено на основі вивчення колекції з 294 зразків. Було використано методику, розроблену американськими дослідниками, та частково — методику вітчизняної судово-медичної експертизи. Для кісток з давніми зламами із Амвросіївського кістковища встановлено п'ять типів ламання, які відрізняються характером впливу і контекстом. *Спиральний та комбінований* типи

ламання в основному відзначені на кістках метаподіїв, *поперечно-зубчастий* — на плоских кістках, *клиноподібний* — тільки на трубчастих кістках задньої кінцівки. Розбивання кісток відбувалось під час первинного та вторинного розбирання з метою членування туші і вилучення кісткового мозку. На першому етапі розбирання злами лишались на нижніх щелепах внаслідок вилучення язика, на ребрах і тазових — під час сегментації туші, на кістках метаподіїв — у разі добування кісткового мозку. Під час вторинного розбирання злами остистих відростків відбувались у процесі відокремлення спинного горба, а лопатки — для зручності зрізання м'яса. Злами кісток I і II ланки кінцівок сталися внаслідок операцій з добування кісткового мозку³².

Аналіз кісток зі слідами нарізок і давніх зламів дає змогу стверджувати, що на Амвросіївському кістковому суглобі відбувались операції з первинного та вторинного розбирання здобичі, які супроводжувались діями з добування кісткового мозку. Свідчення розбирання, що досліджено, мають прями аналогії з матеріалами північноамериканських кістковищ, а також з етнографічними спостереженнями.

Характерний елемент культурного шару кістковища — анатомічні групи кісток. Під час досліджень 1980-1990-х років їх виявлено 103. Переважають невеликі групи хребців, кісток скакального суглобу, нижніх відділів кінцівок, є кілька груп ребер. Зафіксовано кілька великих груп передньої і задньої чверті, кінцівок, шийного та поперекового відділів. Проте загальна кількість анатомічних груп незначна.

Спираючись на свідчення, отримані внаслідок дослідження кістковища, а також на етнографічні дані та результати експериментального розбирання, маємо змогу створити модель утилізації здобичі амвросіївськими мисливцями (рисунок).

Згідно з етнографічними даними, утилізацію таких великих тварин, як бізон, розпочинали на місці завершення полювання, тобто на місці забою. В Амвросіївці це була давня вимоїна на схилі одвершку Казенної балки.

Першим етапом було зняття шкіри. Неможливо встановити, де робився розріз — на череві чи на спині тварини. Втім, якщо вірним є припущення, що шкіри цікавили амвросіївських мисливців як такі і після завершення певної стадії розбирання їх відносили разом з хвостами (а на користь цього свідчить відносно невелика кількість хвостових хребців), а також враховуючи, що крем'яними знаряддями розрізали шкіру на череві легше, певно, можна вважати, що шкіру розрізали саме на череві. Свідчення операції з білування у вигляді нарізок наявні на кістках трьох типів: нижній щелепі, метаподіях та фалангах. Сліди на останніх свідчать, що намагались зняти шкіру з кінцівок — «камос», який, за етнографічними даними, використовували для виготовлення взуття.

Наступним етапом, певно, був розтин черевної порожнини та видалення внутрішніх органів, які могли споживати прямо на місці розбирання. На початковому етапі утилізації вилучали також язик — про це свідчать сліди на нижній щелепі у вигляді нарізок і давніх зламів. Голову могли відділяти на цьому етапі чи пізніше. Найвірогідніше, що її відтинали між основою черепа та атлантом, хоча переконливих свідчень цього мало. Можливо, були варіанти: відділення між атлантом та епістрофеєм та між епістрофеєм і третім шийним хребцем. На цій стадії могли вилучати та споживати мозок з кісток метаподіїв.

Далі тушу розподіляли на кілька великих фрагментів. Можна припустити, що передню кінцівку відокремлювали на ділянці суглобу плечової лопатки. В деяких випадках відзначено розбивання лопатки в районі шийки — можливо, це свідчення відокремлення кінцівки з прикріпленою суглобовою частиною лопатки. Задню кінцівку відділяли, скоріш за все, шляхом розбивання тазової кістки. Ділянки верхніх відділів кінцівок, що містили багато м'яса, вірогідно, відносили з місця розбирання до району безпосереднього споживання. Про це свідчить кількісне співвідношення кісток згаданих типів. М'ясо зрізали також на місці забою-розбирання — сліди цієї операції у вигляді нарізок помічено на плечових, стегнових, променево-ліктьових та на гомілкових кістках. Для зручності зрізання м'яса, певно, роз'єднували плечовий-променевий, променевий-ліктьовий, а також стегновий-гомілковий суглоби. Відчленовували також скакальний суглоб, про що свідчить відносно велика кількість кісток цієї ділянки, що зберегли анатомічний порядок. Відчленування спинного горба зафіксовано слідами нарізок і зламів на остистих відростках у районі базальної частини.

Наступний етап розбирання полягав в обробці реберної частини та спинного хребта. Ребра демонструють проведення операції ламання на двох ділянках. Біля дистального кінця ребра ламали, можливо, під час відокремлення частини з грудною кісткою

як м'ясої. Невелика кількість кісток груднини свідчить, що її також, вірогідно, відносили до місця подальшого споживання. Потім ребра ламали біля проксимальних кінців і зрізали з них м'ясо, що фіксують численні нарізки на кістках цього типу. Хребетний стовп ділили на кілька фрагментів для зручності зрізання м'яса. Ділянку крижів, можливо, також відокремлювали від тазової частини, про що свідчать групи хребців та хребців і крижів, які зберегли анатомічний порядок.

Обробка туш супроводжувалась розбиванням довгих кісток для вилучення мозку, який, можливо, споживали просто на місці розбирання. Свідченням цього є кістки із слідами давніх зламів, що утворились внаслідок розбивання, а також численні скалки стінок кісток, що при цьому випадали.

Запропонована модель є узагальненою і не відображує всіх аспектів утилізації здобичі на кістковищі. Не можна стверджувати, що послідовність операцій була саме такою, але є змога прослідкувати певну «генеральну лінію» розбирання. Основним технічним прийомом розбирання був, імовірно, спосіб неглибоких поверхневих надрізів і вивертання сутлобів для порушення зв'язок з використанням довгих кісток як системи важелів. М'ясо зрізали переважно неретушованими платівками та відщепами³³. Для розбивання кісток під час сегментації туш та добування кісткового мозку, можливо, вживали каміння, дрючки або кістки розібраних тварин.

Одержане внаслідок розбирання м'ясо, вірогідно, споживали переважно у свіжому вигляді. Можна також припустити, що мав місце певний процес заготівлі — м'ясо могли розрізати на смуги і висушувати або переробляти у якийсь інший спосіб. З кістковища також походять деякі свідчення, що дають змогу припустити зберігання певних запасів м'яса в замороженому стані. Інакше кажучи, кістковище могло виступати як місце тривалого зберігання немобільних запасів їжі в холодний період року. Саме таке функціональне призначення деяких місць забою, — розбирання на території Великих рівнин доведено фахівцями³⁴.

Отже, утилізацію здобичі в Амвросіївці розпочинали одразу на місці забою, і вона проходила у два етапи: первинне розбирання полягало у білуванні і сегментації туш тварин, вторинне — у подальшому розчленуванні і зрізанні м'яса. Перший і другий етапи супроводжувались вилученням кісткового мозку. М'ясні частини туш відносили на стоянку, де й відбувався основний процес споживання. Беззаперечними свідченнями утилізації здобичі є зняття розбирання та сліди їх використання на кістках, наявність кісток із давніми зламами та специфічний розподіл фауністичних решток у горизонтальній і вертикальній площинах культурного шару кістковища, що і послужило базою для створення моделі утилізації.

¹ *Залізняк Л.Л.* Реконструкція первісних суспільств за їх господарсько-культурним типом // *Археологія*. — 1990. — № 4. — С. 5; *Залізняк Л.Л.* Палеоекономічна реконструкція суспільства степових мисливців // *Археологія*. — 1996. — № 3. — С. 30; *Залізняк Л.Л.* Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену // *Археологія*. — 1997. — № 1. — С. 21; *Кротова О.О.* Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // *Археологія*. — 1988. — № 64. — С. 1—11; *Кротова А.А.* Позднепалеолитические охотники на бизонов Северного Причерноморья // *Археол. альманах*. — 1994. — № 3. — С. 155; *Андрюанов Б. В., Марков Г. Е.* Хозяйственно-культурные типы и способы производства // *ВИ*. — 1990. — № 8. — С. 11.

² *Frison G.C.* Prehistoric hunters of the High Plains. — New York: A. P., 1978. — P. 305, 313.

³ *Wheat J.B.* The Olsen-Chubbuck Site: A Paleo-Indian bison kill // *Soc. for Amer. Archaeology. Memoirs*. — 1972. — N 26. — P. 85.

⁴ *Kehoe T.F.* The Boarding School Bison Drive Site // *Plains Anthropologist Memoir*. — 1967. — N 4. — P. 69.

⁵ *Kehoe T.F.* *Op. cit.* — P. 69—70; *Wheat J.B.* A Paleo-Indian bison kill // *Scientific American*. — 1967. — N 216 (1). — P. 49; *Шульц Д.У.* С индейцами в Скалистых Горах. — М.: Мысль, 1991. — С. 131—132.

⁶ *Моуэт Ф.* Следы на снегу. — М.: Мысль, 1985. — С. 123.

⁷ *Грамов В.И.* Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит) // *Тр. Ин-та геол. наук АН СССР. Геол. серия*. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — Вып. 64, № 17. — С. 408; *Binford L.R.* Bones. Ancient Men and Modern Myths. — New York: A. P., 1981. — P. 107, 126.

⁸ *Kehoe T.F.* *Op. cit.* — P. 69.

⁹ *Binford L.R.* Bones... — P. 91.

- ¹⁰ Binford L.R. Bones... — P. 107.
- ¹¹ Wheat J.B. A Paleo-Indian bison kill... — P. 49.
- ¹² Моуэм Ф. Следы на снегу... — С. 124.
- ¹³ Frison G.C. Prehistoric hunters... — P. 301; Kehoe T.F. Op. cit. — P. 69; Wheat J.B. A Paleo-Indian bison kill... — P. 49.
- ¹⁴ Binford L.R. Bones... — P. 150—151; Моуэм Ф. Люди оленьего края. — Иркутск: Вост.-Сиб. кн. изд-во, 1988. — С. 112.
- ¹⁵ Kehoe T.F. Op. cit. — P. 69—70.
- ¹⁶ Binford L.R. Bones... — P. 146.
- ¹⁷ Kehoe T.F. Op. cit. — P. 69—70; Binford L.R. Bones... — P. 114—116.
- ¹⁸ Wheat J.B. A Paleo-Indian bison kill... — P. 49; Binford L.R. Bones... — P. 128.
- ¹⁹ Binford L.R. Bones... — P. 150; Binford L.R. Debuting Archaeology. — New York: A. P., 1989. — P. 227—228.
- ²⁰ Шульц Д.У. Вказ. праця — С. 132; Wheat J.B. A Paleo-Indian bison kill... — P. 49.
- ²¹ Kehoe T.F. Op. cit. — P. 69, 70; Велтфшиш Д. Индейцы степей: их преемственность в истории и индеанизм // Североамериканские индейцы. — М.: Прогресс, 1978. — С. 202.
- ²² Wheat J.B. A Paleo-Indian bison kill... — P. 49—50; Zeimens G.M. Analysis postcranial bison remains // G.C. Frison and D.J. Stanford the agate basin site. A record of the Paleoindian Occupation of the Northwestern High Plains. Studies in Archaeology / Ed. by G.C. Frison and D.J. Stanford. — New York: A. P., 1982. — P. 220—221.
- ²³ Binford L.R. Nunamiut ethnoarchaeology. — New York: A. P., 1978. — P. 51—52.
- ²⁴ Kehoe T.F. Op. cit. — P. 69.
- ²⁵ Wheat J.B. A Paleo-Indian bison kill... — P. 50; Аверкиева Ю.П. Индейские племена североамериканских степей и плато // Народы Америки. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 175, 249; Аверкиева Ю.П. Индейцы Северной Америки. — М.: Наука, 1974. — С. 262.
- ²⁶ Kehoe T.F. Op. cit. — 3. 69—70.
- ²⁷ Binford L.R. Nunamiut ethnoarchaeology... — P. 59; Binford L.R. In Pursuit of the Past: Decoding the Archaeological Record. — New York: Thames and Hudson, 1983. — P. 124, 127.
- ²⁸ Frison G.C. Prehistoric hunters... — P. 301—328.
- ²⁹ Frison G.C. Prehistoric hunters... — P. 316.
- ³⁰ Zeimens G.M. Op. cit. — P. 217.
- ³¹ Кротова О.О., Снежко И.А. Слiди утилізації мисливської здобичі в Амвросіївці // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 72—84.
- ³² Кротова А.А., Снежко И.А. Кости бизонов со следами древних изломов из Амвросиевки, Донбасс // Археол. альманах. — 1996. — № 5. — С. 139—146.
- ³³ Кротова О.О. Крем'яний інвентар Амвросіївського кістковища бізонів // Археол. збірка. — Херсон, 1999. — С. 122—131.
- ³⁴ Frison G.C. Paleo-Indian winter subsistence strategies on the High Plains: Plains Indian Studies: a Collection of Essays in Honor of John C. Euers and Waldo R. Wedel / Ed. D.H. Ubelaker and H.I. Vici // Smithsonian Contributions to Anthropology. — 1982. — N 30. — P. 193—201; Todd L.C. Seasonality Studies and Paleoindian Subsistence Strategies // Human Predators and Prey Mortality / Ed. M.C. Stiner. — Boulder, Colorado: Westview Press, 1991. — P. 217—238.

Одержано 28.04.2001

И.А. Снежко

МОДЕЛЬ РАЗДЕЛКИ ДОБЫЧИ АМВРОСИЕВСКИМИ ОХОТНИКАМИ

Статья посвящена реконструкции процесса разделки охотничьей добычи на Амвросиевском костыше бизонов. В основу создания модели утилизации положен анализ коллекций костей из раскопок 1980—1990-х годов со следами резанья кремневыми орудиями, следами древних изломов, структурных особенностей культурного слоя. Его дополняют данные об экспериментальной разделке бизонов, а также этнографические наблюдения за обработкой добычи американскими индейцами — охотниками на бизонов.

Установлено, что утилизация охотничьей добычи в Амвросиевке начиналась непосредственно на месте забоя бизонов и проходила в два этапа: первичная разделка заключалась в свеживании и сегментации туш, вторичная — в более дробном их расчленении и срезании мяса. Оба этапа сопровождалась извлечением костного мозга. Мясные части туш относили на стоянку, где и происходил основной процесс потребления.

THE MODEL OF BUTCHERING THE HUNTING BAG
BY THE HUNTERS FROM AMVROSIEVKA SITE

The article is dedicated to the reconstruction of the process of butchering the hunting bag on the Amvrosievka bone bed of bison. The creation of the utilization model is based on the analysis of the sets of bones from the excavations of 1980—1990 with the traces of cutting with flint implements, ancient cracks, and the structural peculiarities of the cultural layer. It is supplemented with the data of the experimental butchering the bisons, and with the ethnographic observations of the process of butchering the bag by the American Indians — bison-hunters.

It is established that the utilization of the hunting bag on the Amvrosievka site started directly on the place of slaughter of bisons, and went through two stages. The primary butchering consisted of skinning and segmentation of carcasses; the secondary butchering included thorough subdivision of the carcasses and cutting meat. Both the stages were followed by marrow extraction. The parts of meat were carried to the base camp where the main process of consumption went on.

О.В. Сминтина

**ПОНЯТТЯ ЖИЛОГО ПРОСТОРУ В КОНТЕКСТІ
ДОСЛІДЖЕННЯ РАНЬОМЕЗОЛІТИЧНИХ
КУЛЬТУР СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ**

В статті розглянуто поняття жилого простору в контексті дослідження ранньопервісних культур. За матеріалами ранньомезолітичних пам'яток степової України виокремлено чотири таких простори. Встановлено два етапи їх освоєння та проаналізовано перспективи визначення етнічності жилого простору.

Останніми роками центральне місце серед багатого розмаїття напрямів дослідження матеріальної і соціонормативної культури, господарства та побуту ранньопервісного населення займає палеоекологічний підхід. Основним своїм завданням його прихильники як в Україні, так і за її межами вбачають в інтерпретації результатів досліджень конкретних пам'яток з урахуванням динаміки природного оточення, в якому проходило життя їх мешканців. Згідно з аналізом сучасної літератури, найскладнішим є визначення обсягів та змісту середовища, яке впливало на культуру пізньопалеолітичних і мезолітичних мисливців та збирачів. Адже традиційні для палеоекологічних реконструкцій поняття «природно-ландшафтна смуга», «ландшафт», «екологічна ніша» навряд чи нині можуть вдовольнити дослідника, метою якого є пояснення шляхів формування особливих рис систем життєзабезпечення окремих культур, які проживають поруч.

Для полегшення пошуку відповіді на це та багато інших запитань нещодавно було запропоновано поняття експлуатації жилого простору, тобто території, в рамках якої відбувався весь цикл життєдіяльності конкретної групи населення протягом всього часу її існування. Результати застосування згаданого поняття для вивчення систем розселення, ресурсної бази, способу устрою поселень та окремих житлових структур на прикладах первісних культур Європи засвідчили доцільність розглядати жилий простір як багаторівневе поняття з урахуванням як діахронічного (простір, що використовувався протягом дня — сезону — року — життя — терміну життєдіяльності одного покоління — терміну існування культури як системи), так і просторового (житло — господарсько-побутовий комплекс — поселення — господарська територія — весь простір, що використовувався групою) його аспектів. Зважаючи на сучасний стан джерельної та

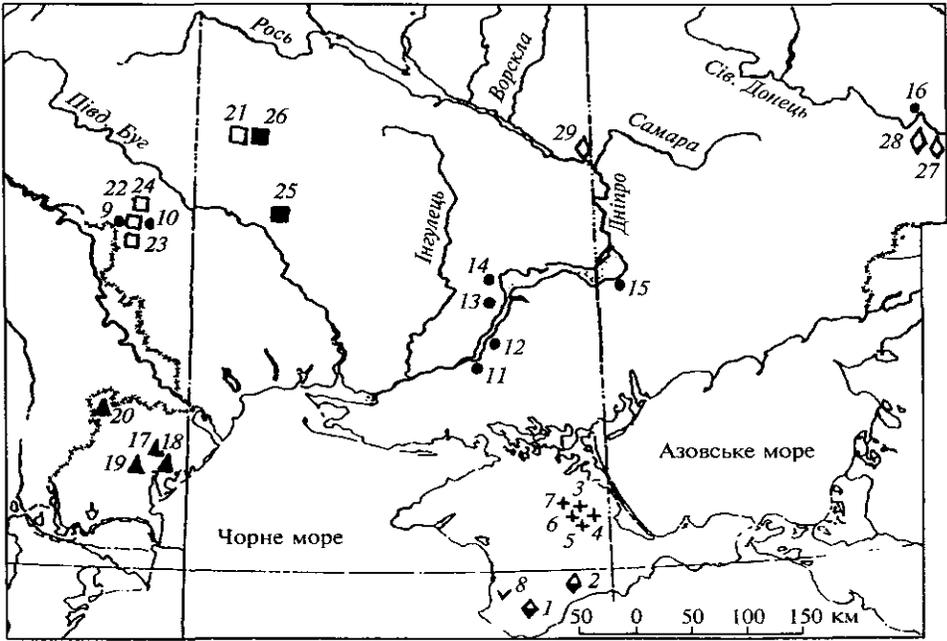

Рис. 1. Карта археологічних пам'яток сучасної степової України (друга половина дріасу III — початок пребореального періоду голоцену). *Культури:* I — анегівська пізньопалеолітична, II — анегівська мезолітична, III — зимівниківська, V — білоліська, VI — Вишенне; VII — шанкобінська, VIII — Сюрень II (нижній шар); IV — царинсько-рогалицька культурна спільність; 1 — Шан-Коба, шар 5; 2 — грот Буран-Кая; 3 — Вишенне II; 4 — Біюк-Карасау I; 5 — Біюк-Карасау II; 6 — Біюк-Карасау III; 7 — Біюк-Карасау IV; 8 — Сюрень II, нижній шар; 9 — Царинка; 10 — Гаврилів Яр; 11 — Каховка; 12 — Каїри; 13 — Анастасівка; 14 — Леонтівка; 15 — Прогон; 16 — Рогалик-Якимівська; 17 — Білоліся; 18 — Білоліся IV; 19 — Кагильник; 20 — Кантемір; 21 — Володимирівка, шар 1, 2; 22 — Івашкове IV; 23 — Серединний Горб; 24 — Червона Гребля; 25 — Анегівка; 26 — Новоархангельське; 27 — Зимівники I (розкопи 1—3); 28 — Сабівка; 29 — о-в Сурський V

методичної бази, найбільш плідним шляхом аналізу жилого простору виявився дедуктивний, що передбачає перехід від загального до конкретного¹.

Мета дослідження — встановити конкретні рамки та історико-культурне навантаження зазначеного поняття стосовно ранньомезолітичних культур степової України. Це здійснено на піддрунті аналізу просторового поширення основних ландшафтних компонентів степової смуги протягом дріасу III — пребореального періоду голоцену з урахуванням ареалів розповсюдження носіїв окремих археологічних культур. В результаті стало можливим виокремити щонайменше чотири основні палеогеографічні регіони, мешканці кожного з яких мали неповторні риси способу життя та культури життєзабезпечення: Нижнє Подунав'я; Дністро-Бузький регіон; басейн Дніпра; басейн Сіверського Донця.

Нижнє Подунав'я. Починаючи з дріасу III тут в умовах різкоконтинентального клімату поширювався різноманітно-злаковий степовий ландшафт з переважанням лободових при порівняно значному вмісті складноцвітих та осокових². Такий склад рослинності сприяв тому, що фоновим видом фауни стає тур, який на початку дріасу III переселяється сюди з заходу³. Швидше за все, саме цей факт і обумовив проникнення в той час до регіону слідом за своєю основною мисливською здобиччю населення середньодунайського кола⁴. Ці переселенці стали першими археологічно зафіксованими мешканцями регіону: незважаючи на досить ретельне обстеження Українського Нижнього Подунав'я, пам'ятки, які з великою долею вірогідності датувалися б палеолітичним часом, тут не відомі.

Система розселення носіїв білоліської культури та термін її існування в регіоні свідчать про те, що переселення навряд чи було масовим (рис. 1, 17—20). Найвірогідніше, сюди проникла компактна група, що влаштувала епонімну сезонну стоянку

та залишила навколо неї на відстані одного дня шляху компактну низку невеликих короткотермінових місцезнаходжень (Білолісся IV, Кагильник, Кантемир). Їхня господарська система базувалася на промислі тура, який здійснювався індивідуально або нечисленними групами мисливців за допомогою дистанційних знарядь, оснащених своєрідними сегментами, високими трапеціями та чотирикутниками (таблиця).

Отже, в Нижньому Подунав'ї мігранти практично повністю зберігають всі основні риси своєї традиційної системи освоєння жилого простору. Її успішність, проте, не сприяла проникненню сюди нових однокультурних груп; носії білоліської культури в цьому регіоні зникають у другій половині пребореального періоду голоцену. Межиріччя Дунаю та Дністра залишається незаселеним аж до часу проникнення сюди носіїв пізньомезолітичних культур — кукрекської та гребениківської (рис. 2).

Дністро-Бузький регіон. Ця смуга найповніше втілює в собі всі типові риси ранньомезолітичної палеоекології причорноморсько-приазовської області. Панування тут відкритого степового ландшафту з абсолютним домінуванням ксерофітної рослинності (полюнових, лободових, злакових та сосни) дає підстави визначити клімат цього регіону як прохолодний та посушливий різкоконтинентальний⁵. Такий склад рослинності та кліматичний режим дають змогу існувати тут щонайменше до початку дріасу III типовим представникам пізньоплейстоценової фауни, серед яких у шарах 1 і 2 Володимирівки знайдені кінь, північний олень та бізон⁶. Фауністичних решток, які б датувалися пребореальним періодом голоцену, в регіоні не виявлено (див. таблицю, II, III).

Ресурси посушливого степу, до того ж виснажені надмірною їх експлуатацією у попередні часи, зумовили відхід протягом дріасу II — аллєрьоду частини місцевого населення на північ⁷. Таке зниження тиску на кормову територію сприяло досить активному використанню Дністро-Бузького регіону протягом дріасу III — початку пребореалу.

Місцева анетівська культура тут мала безперервний еволюційний розвиток. Проте в той час у системі використання жилого простору, виробленій анетівцями ще в середині пізнього палеоліту, відбувалися суттєві зрушення. Вони полягали у тяжінні до сегментації великих пізньопалеолітичних колективів та зменшенні терміну їх проживання на одному місці. Так, довготермінові базові табори пізнього палеоліту змінюються на короткотермінові місцезнаходження без чітко вираженого культурного шару (рис. 1, 2I—2B). Основу господарської діяльності їх мешканців, як і раніше, складає промисел коня, північного оленя та бізона. Згідно з результатами трасологічно-

Фауністичні залишки на пам'ятках степової смуги дріасу III — пребореального періоду голоцену

Фауністичний вид	Нижнє Подунав'я	Дністро-Бузький регіон		Басейн Сіверського Донця	
	I	II	III	IV	V
Бізон (<i>Bison priscus</i> Grom.)		2/1	2/1		
Тур (<i>Bos primigenius</i> Voj.)	6/2				
Бик (<i>Bos</i> sp.)				+	
Кінь (<i>Equus caballus</i> L.)	28/4	2/3	2/2	+	
Сайгак (<i>Saiga tatarica</i> L.)	3/1				
Північний олень (<i>Rangifer tarandus</i> L.)		2/4	2/2		
Благородний олень (<i>Cervus elaphus</i> L.)					+
Копитні (<i>Ungulata</i>)	52/?				
Лисиця (<i>Vulpes vulpes</i> L.)				+	
Сліпець (<i>Spalax</i> sp.)			2/1		
Хом'як (<i>Cricetus cricetus</i> L.)			2/1		
Черепашки (<i>Mollusca</i>)				+	
Черепашки <i>Unio</i>			+		+

П р и м і т к и. Пам'ятки: I — Білолісся; II — Володимирівка, шар 2; III — Володимирівка, шар 1; IV — Роголик-Якимівська; V — Мінівський Яр; + — присутність виду на пам'ятці; цифри: пер-ред кошою — кількість кісток, за кошою — кількість особин.

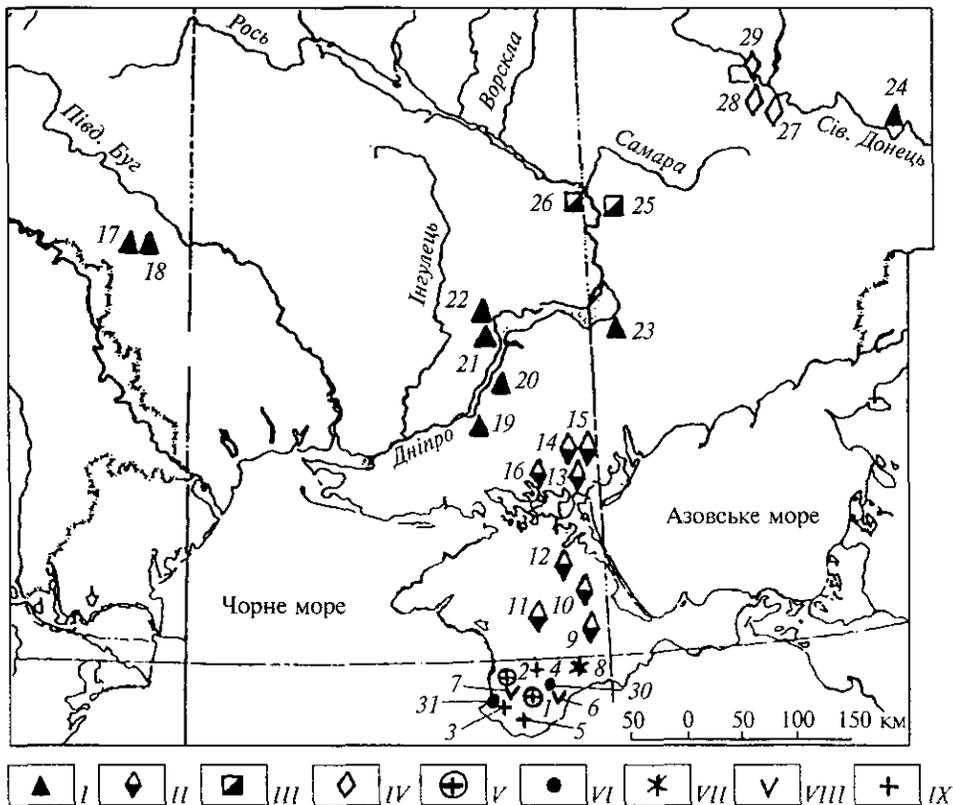

Рис. 2. Карта археологічних пам'яток сучасної степової України (середина — друга половина пребореалу). I — царинсько-рогалицька культурна спільність; II — кукрецька культура; III — дніпровські мезолітичні могильники; IV — тип Минівський Яр; V — шанкобінська культура: група зі значним вмістом геометричних мікролітів; VI — гірськокримська культура; VII — шпанська культура; VIII — шанкобінська культура, окремі типи; IX — шанкобінська культура: група з незначним вмістом геометричних мікролітів; 1 — Шан-Коба, шари 5, 4, 3; 2 — Алимівський навис, шари 4, 3; 3 — Мурзак-Коба, шари 4, 3; 4 — Грот Скалистий, шар 2; 5 — Грот Волопадний; 6 — Фат'ма-Коба, шари 6, 5; 6 — Сюрень II, верхній шар; 8 — Шпан-Коба; 9 — Кукрек, нижній шар; 10 — Вишенне I, нижній шар; 11 — Домчі-Кая; 12 — Іванівка; 13 — Люблінка; 14 — Веснянка I; 15 — Веснянка V; 16 — Сергіївка I; 17 — Царинка; 18 — Гаврилів Яр; 19 — Каховка; 20 — Каїри; 21 — Анастасівка; 22 — Леонтівка; 23 — Прогон; 24 — Рогалик-Якимівська; 25 — Василівський I могильник; 26 — Волоський могильник; 27 — Минівський Яр; 28 — Вікіне; 29 — Сніжківка; 30 — Фат'ма-Коба, шар 4; 31 — Мурзак-Коба, шар 3/3

го аналізу виробничого інвентарю поселень Івашкове VI та Серединний Горб, у той час поступово зростає значення індивідуального полювання на невеликих нестадних тварин за допомогою дистанційних знарядь, оснащених ретушованими мікропластинами. Наявність у колекції Івашкового VI жнивнярських ножів дає змогу припустити, що на заключних фазах дріасу III тут інтенсифікується збиральництво диких злаків⁸.

Така перебудова системи освоєння жилого простору дозволяла анетівцям стабілізувати життя лише на відносно короткий термін. У Дністро-Бузькому регіоні пам'ятки цієї культури, які б достовірно датувалися другою половиною пребореалу, не відомі (рис. 2). Не виключено, що в той час частина анетівців освоювала степові райони Кримського півострова, де разом з низкою інших безгеометричних епігравецьких культур брала участь у формуванні кукрецької культурної традиції⁹. Разом з тим, незважаючи на відсутність археологічних пам'яток, не можна постулювати й повне зникнення анетівців із регіону: адже в пізньому мезоліті вони відіграватимуть вирішальне значення в етнокультурному розвитку цієї території.

Поряд з місцевим анетівським населенням у Дністро-Бузьких степах знаходить притулок й прийдешня група носіїв традицій царинсько-рогалицької культурної спільності (рис. 1, 9, 10). На заключних фазах дріасу III — на початку пребореалу тут відомо лише дві пам'ятки, де відсутні структурні елементи культур-

ного шару та фауністичні залишки. Проте навіть ця обмежена джерельна база дає змогу встановити, що в підходах до освоєння жилого простору, притаманних царинківському і анетівському населенню, існують певні розбіжності. Найважливіші з них пов'язані з різним розумінням шляхів інтенсифікації господарської діяльності. Судячи з результатів трасологічного аналізу виробничого інвентарю поселення Царинка, прийдешнє населення займалося тільки полюванням¹⁰. Як і на основній етнічній території, в Дністро-Бузькому регіоні провідним видом мисливського спорядження залишалися дистанційні прицільні знаряддя, оснащені трапеціями та зрідка сегментами. Геометризація вкладенів означає суттєве зниження витрат праці на виготовлення озброєння; крім того, самі розміри цього озброєння передбачають полювання переважно на невелику дичину.

Можливо, такі різні системи освоєння жилого простору забезпечили мирне співіснування носіїв анетівської і царинської культурних традицій, яке їх нащадки (кукрекці та гребениківці) продовжували протягом всього пізнього мезоліту.

Басейн Дніпра. На відміну від більшої частини степової смуги України, протягом кінця пізньолодовиків'я — раннього голоцену тут спостерігається приблизно рівне співвідношення деревної та трав'янистої рослинності, що наближає ландшафт цього регіону до типу лугового степу. У заплавах Дніпра й невеликих річок та в байраках у той час зростали також дерева широколистих порід¹¹.

Незважаючи на приблизно однаковий видовий склад флористичного комплексу на всьому терені причорноморсько-приазовських степів, демографічна місткість басейну Дніпра з урахуванням рослинної та річкової біомаси була, ймовірно, вища в порівнянні з іншими просторами, які розглянуто в статті. Відсутність фауністичних залишків на ранньомезолітичних пам'ятках регіону не дає змоги встановити кількісні показники цього достатку та розмаїття ресурсів, проте можна припустити, що саме багата ресурсна база стала підґрунтям для спадковості розвитку культури місцевого населення та його способів освоєння жилого простору протягом фінального палеоліту — пізнього мезоліту.

В дріасі III — пребореалі єдиним етнічним угрупованням регіону була царинсько-рогалицька культурна спільність — одна з найдавніших геометричних індустрій степової смуги, що формувалася на підґрунті місцевих культур попереднього часу. Протягом всього раннього мезоліту в басейні Дніпра функціонувала низка типологічно неоднорідних асинхронних пам'яток леонтіївського варіанта цієї спільності (рис. 1, 11—14; рис. 2, 19—22). Система освоєння жилого простору його створювачів у цілому аналогічна тій, що реконструйовано для царинківського населення; єдина різниця полягає у наявності в інвентарі леонтіївського варіанта прямокутників та невеликої серії вістер¹².

Особливу роль в освоєнні зазначеного жилого простору відіграють дніпровські мезолітичні могильники (рис. 2, 25, 26). Сам факт виникнення пам'яток цього типу свідчить про наявність досить стабільних і тривалих зв'язків їх створювачів зі згаданою територією. Не виключено, що Дніпровське Надпоріжжя обране для створення некрополів не лише тому, що воно було важливим географічним орієнтиром ранньопервісного населення. Можливо, вирішальне значення в цьому мала багата кормова база регіону, що відкривало можливість для реалізації різноманітних видів мисливського, рибальського і збиральницького промислу та сприяло тривалому проживанню колективів у регіоні. Це, в свою чергу, створювало умови для закріплення в соціальній пам'яті позитивної оцінки регіону і формування уявлення про його привабливість не лише в цьому, а й у потойбічному житті. Відтак, враховуючи сучасний стан дискусії з приводу історико-культурної і хронологічної інтерпретації дніпровських мезолітичних могильників, слід утриматися від співвіднесення їх з жодною конкретною археологічною культурою чи її локальним варіантом.

Басейн Сіверського Донця. Дріас III стає для басейну часом трансформації типово лісостепової аллерьодської еконіши та формування напіввідкритих степових ландшафтів, які зберігаються і поширюються тут і протягом пребореального періоду голоцену. На підвищених ділянках рельєфу абсолютно переважає трав'яниста рослинність, представлена лободовими, полиновими та злаковими; вміст пилку дерев тут незначний і репрезентований переважно ксерофітами. На давніх схилах та знижених ділянках рельєфу вміст широколистих та ксерофітних деревних порід приблизно однаковий, а в групі трав майже третину складає багате різнотрав'я¹³. У ре-

зультаті на невеликій за площею території співіснують два типи ландшафтів — відкритий степовий та напівзакритий лісостеповий.

Така унікальна строкатість географічного середовища протягом дріасу III та початку пребореалу створила кризову ситуацію для місцевого населення — носіїв рогалицького варіанта царинсько-рогалицької культурної спільності (рис. 1, 16). Імовірно, в той час їх система освоєння жилого простору суттєво не відрізнялася від тієї, що мала місце в басейні Дніпра чи в Дністро-Бузькому регіоні. До середини пребореалу рогалицьке населення в басейні Сіверського Донця зникає, а запустілий район стає об'єктом активного заселення (рис. 2, 24, 27—29).

В області Донецького кряжа в середині пребореалу поширились носії зимівниківської археологічної культури, генетичні корені якої шукають серед населення південних та південно-східних областей¹⁴. За складом мисливського інвентарю, основою їх господарювання був індивідуальний промисел невеликих нестадних тварин за допомогою дистанційної зброї, оснащеної геометричними мікролітами. Це підтверджується і топографією поселень зимівниківців: вони влаштовували свої поселення переважно на високих відкритих ділянках, де поширений степовий ландшафт. Лише одна пам'ятка цього кола — Сабівка — пов'язана з пониженням рельєфом¹⁵. Специфіку її комплексу знарядь праці становить овальне двобічне тесло, наявність якого, скоріш за все, пояснюється існуванням у безпосередній близькості від поселення ділянок лісу.

Відносно велика кількість знарядь для роботи з деревиною за повної відсутності геометричних форм та вістер на пластинах характерна для інвентарю Мінівського Яру — іншої культурної традиції регіону, яка формувалася тут протягом другої половини пребореалу¹⁶. За місцем розташування поселення та наявністю на ньому кісток благородного оленя його мешканці свій жилий простір вбачали переважно в облесеній частині басейну Сіверського Донця. Отже, як і у випадку з анетівською та царинською культурами, різне розуміння жилого простору, яке обумовлювало різницю в орієнтації господарської діяльності та у влаштуванні побуту, сприяло тому, що зимівниківці та мінівці співіснують протягом другої половини пребореалу цілком мирно та без чітко виражених слідів взаємовпливу.

* * *

Отже, в рамках степової смуги сучасної України для раннього мезоліту можна виокремити чотири основні регіони, які можуть бути співвіднесені з макрорівнем поняття жилого простору. Грунтуючись на змінах у палеогеографічному середовищі, кількості археологічних пам'яток та їх топографії, а також на перебудові етнічного складу населення, в рамках раннього мезоліту можна виокремити два етапи освоєння цих макрорегіонів. Перший з них співвідноситься з дріасом III — початком пребореального періоду голоцену і характеризується інтенсивною експлуатацією нижньодунайського та дністро-бузького просторів (рис. 1). На другому етапі (середина — друга половина пребореалу) акцентується сіверсько-донецький простір (рис. 2). Слід підкреслити, що унікальність кормової бази Дніпровського регіону сприяла його використанню приблизно на однаковому рівні протягом всього раннього мезоліту.

Два з чотирьох макрорегіонів (Нижнє Подунав'я та басейн Дніпра) пов'язані з життєдіяльністю лише однієї культурної традиції, в рамках двох інших мирно та, що важливо, практично незалежно, співіснували носії двох різних археологічних культур. Носії царинсько-рогалицької культурної спільності активно використовували всі чотири регіони, в той час як інші розглянуті культури тяжіли до жилого простору з чіткіше визначеними географічними параметрами. Ці спостереження висувають на порядок денний проблему етнічності жилого простору, яка потребує окремого розгляду.

У цілому аналіз матеріальної культури, господарства та побуту ранньомезолітичних мешканців степової смуги сучасної України свідчить про потенційну перспективність застосування в цьому контексті поняття жилого простору як такого, що дає змогу прояснити деякі дискусійні моменти соціально-економічної та етнічної історії давнього населення.

¹ *Session 2i: Living Space Exploitation in Prehistory; session organiser O. Smyntyna // Final Programme and Abstracts of 6 Ann. Meet. of Europ. Assoc. of Archaeologists. — Lisbon, 2000. — P. 102—109.*

² *Пашкевич Г.А. Динамика растительного покрова Северо-Западного Причерноморья в голоцене и его изменения под влиянием человека // Антропогенные факторы в истории развития современных экосистем. — М., 1981. — С. 79.*

³ *Бибикова В.И. Время появления тура в Восточной Европе // Первый Междунар. конгр. по млекопитающим. — М., 1974. — Т. 1. — С. 69—70.*

⁴ *Станко В.Н. К проблеме западных связей мезолита степного Причерноморья // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1985. — С. 31—45.*

⁵ *Артюшенко А.Т. Растительность лесостепи и степи Украины в четвертичном периоде. — Киев, 1970. — С. 49, 90.*

⁶ *Черныш А.П. Новые исследования Владимирской палеолитической стоянки // КСИИМК. — 1950. — Вып. 31. — С. 89—95; Черныш А.П. Владимирская палеолитическая стоянка // БКИЧП. — 1953. — № 17. — С. 43—51.*

⁷ *Зализняк Л.Л. Мезолит Восточной Волыни и Киевского Поднепровья в свете новых исследований // Новые исследования археологических памятников на Украине. — Киев, 1977. — С. 23—44; Станко В.Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье: контактная зона древних культур. — Киев, 1991. — С. 5—17.*

⁸ *Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса; СПб., 1995. — Табл. V, VIII, IX.*

⁹ *Станко В.Н. Эпоха мезоліту // Давня історія України. Первісне суспільство. — К., 1997. — Т. 1. — С. 129—130.*

¹⁰ *Коробкова Г.Ф. Функциональная типология и хозяйственные системы // Тез. докл. VII Донской археол. конф. «Проблемы археологии Юго-Восточной Европы». — Ростов-н/Д, 1998. — С. 18.*

¹¹ *Нейштадт М.И. История лесов и палеогеография СССР в голоцене. — М., 1957. — С. 192; Артюшенко О.Т., Бачуріна Г.Ф. Нові дані по стратиграфії та спорово-пилковим дослідженням Кардашинського торфовища // Укр. бот. журн. — 1958. — Т. 15, № 3. — С. 60—71.*

¹² *Оленковський М.П. Кавказька складова у фінальному палеоліті та мезоліті Південної України // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 79—81.*

¹³ *Исаева-Петрова Л.С. Растительность Стельховской степи в голоцене // Изв. АН СССР. — 1976. — № 2. — С. 75—87; Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) // Археол. альманах. — Донецк, 1997. — № 6. — С. 17—18, 20—21.*

¹⁴ *Горелик А.Ф. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье // СА. — 1984. — № 2. — С. 132.*

¹⁵ *Горелик А.Ф. Мезолит Северо-Восточного Причерноморья (вопросы культурно-хронологического членения) // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 15, 18; Горелик А.Ф., Маныш В.А. Предварительные итоги раскопок мезолитической стоянки Сабовка в Северо-Восточном Приазовье // Тез. докл. конф. «Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья». — Херсон, 1990. — Ч. 1. — С. 29.*

¹⁶ *Горелик А.Ф., Духин А.О. Раскопки мезолитических памятников Миньевский Яр и Рубцы // Новые археологические исследования на Одесчине. — Киев, 1984. — С. 13—18.*

Одержано 28.04.2001

Е.В. Смынтина

ПОНЯТИЕ ЖИЛОГО ПРОСТРАНСТВА В КОНТЕКСТЕ ИССЛЕДОВАНИЯ РАННЕМЕЗОЛИТИЧЕСКИХ КУЛЬТУР СТЕПНОЙ УКРАИНЫ

В статье рассматривается понятие жилого пространства в контексте исследования раннепервобытных культур. По материалам раннемезолитических памятников степной Украины определены четыре таких пространства (Нижнее Подунавье, Днестро-Бугский регион, бассейн Днестра и бассейн Северского Донца), каждое из которых характеризуется неповторимыми чертами образа жизни и культуры жизнеобеспечения его обитателей. Выделены два этапа в освоении этих пространств (дриас III — начало пребореала; середина — вторая половина пребореала), рассмотрены перспективы установления этничности жилого пространства.

THE CONCEPT OF LIVING AREA IN THE CONTEXT OF STUDYING
THE EARLY MESOLITHIC CULTURES OF STEPPE UKRAINE

The concept of living area in the context of studying the early primitive cultures is considered in the paper. Four of such living areas are defined according to the materials of the Early Mesolithic sites of the steppe Ukraine (the lower Danube area, the Dniester and the Bug area, the Dnieper basin and the Severski Donets basin). The unique features of life and the culture of life- support of their inhabitants, characterize each of these areas. Two stages of settling these areas are singled out (Drias III — the beginning of Pre-boreal; the middle — the second half of Pre- boreal); the perspectives of reconstruction of the ethnic situation of a living area are analyzed.

В.М. Степанчук

РОЗВИТОК ТЕХНІКИ В КАМ'ЯНОМУ ВІСІ

У статті проаналізовано періодизацію історії техніки в кам'яному віці. Виділено три періоди: а) знаряддєва (предметна) діяльність (нижній палеоліт) на рівні етології в межах норми «використання природно даного»; б) первісна техніка (середній палеоліт — мезоліт) на рівні культурної адаптації в рамках «поліпшення природно даного»; в) матеріально-технічний прогрес (неоліт) на рівні культурної адаптації в рамках «створення штучного середовища».

У багатьох узагальнювальних наукових виданнях або в працях популяризують науку. Йдеться про техніку кам'яного віку. Згідно з визначенням, запропонованим у виданні, спеціально присвяченому історії техніки ¹, під останньою мають на увазі сукупність *штучно створених засобів діяльності людей*, яка розвивається в системі суспільного виробництва. Історики техніки не мають сумнівів у тому, що вже найдавніші галькові артефакти являють собою навмисно виготовлені людиною знаряддя праці ². Аналогічні уявлення дуже поширені серед археологів ³, істориків первісної історії ⁴, філософів ⁵ і самої широкої публіки.

Такий погляд, безумовно, є відображенням марксистсько-ленінської трудової теорії становлення людини, яка ґрунтується на підвалинах еволюціонізму. Добре відома фраза Ф. Енгельса: «... Труд починається з виготовлення знарядь...» із його твору «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину» лежить в основі таких уявлень. Тим часом навіть із позицій марксистсько-ленінської теорії теза про беззастережність зв'язку «обитий камінь — труд — людина» може і, на мій погляд, справедливо зазнати критики ⁶.

Отже, виходячи з найбільш поширеного погляду, трудову діяльність будь-яких представників викопних гомінід, філогенетично пов'язаних із сучасною людиною, слід розглядати як людську в повному значенні терміна. І асоційовану з цими гомінідами техніку також потрібно визнавати як таку, що нерозривно входить в єдиний потік послідовного технічного прогресу. Обробку каменю в древності висвітлюють як чи не єдиний аспект початкового етапу історії техніки. Будь-який штучно трансформований кам'яний артефакт розцінюють як знаряддя праці людини.

Які характерні риси давніх етапів історії технічного прогресу з такого погляду? Найдокладнішими у цьому аспекті є розробки С.А. Семенова. Дослідник розрізняє такі напрями прогресу техніки в найдавніші епохи: 1) зростання силового ефекту; 2) збільшення швидкості руху; 3) підвищення точності; 4) впровадження самодіючих пристосувань; 5) диференціація знарядь і спеціалізація виробництва; 6) спрощення

конструкції і трудових процесів; 7) перетворення речовин і енергій (починається з теплового приготування їжі, потім вплив вогню на кістку, дерево, камінь і т. п.); 8) всебічне (комплексне) використання речовин і енергій; 9) накопичення творчого досвіду (кумуляція) ⁷. Надалі автор уточнює й більш деталізує ці свої спостереження ⁸.

Однак наскільки допустимо розглядати трудову діяльність будь-якої форми гомінід як людську за своєю суттю?

Це гостро дискусійна область. Тут можливі різні погляди. Серед них найбільш прийнятним є підхід, який головну відмінну рису людини вбачає не в прямоходженні або в здатності трансформувати й маніпулювати предметами, а в сфері духовного. *Мислення, невідривно пов'язане з мовою, здатність прогнозувати та винаходити, усвідомлення особистості* — ось основні з визначальних ознак людської істоти. Археологічні свідчення, взяті самі по собі, зі всією їхньою наочністю та переконливістю не можуть слугувати надійною безпосередньою вказівкою на соціальні процеси в палеоліті. Все-таки головна відмінна риса людини лежить не в сфері матеріального. Провідна роль у пошуку межі початку суспільства законно належить, таким чином, лише палеопсихології. Археології, як і антропології, дістається в цьому аспекті допоміжна, хоча й дуже важлива, роль постачальника даних.

Які факти можна залучити у зв'язку з цим?

Згідно з аналізом технології ⁹, для розщеплювача каменю епохи олдуваю й древнього ашель загалом не обов'язково було бути розумним у тому розумінні терміна, яке застосовують щодо людської істоти. Діяльність з розщеплювання та виготовлення кам'яних знарядь у ті епохи цілком могла не виходити за межі того, що зветься «знаряддевою діяльністю тварин» та в тих чи інших формах спостерігається, наприклад, у сучасних приматів ¹⁰. Переоцінка свідчень, які доставляють європейські палеолітичні стоянки між 500—300 тис. років, приводить до висновку про «родовий характер умінь», відсутність адаптації у властивих людині формах у істот, що залишили ці пам'ятники ¹¹. Іншими словами, йдеться про нелюдський характер їх діяльності. Нова інтерпретація археологічних свідчень нижнього палеоліту, запропонована західними вченими, повністю відповідає давно висловленій ідеї про те, що такі свідчення є продуктом автоматизованої інстинктивної імітаційної діяльності високоорганізованих тварин ¹².

Навпаки, пізній ашель та мустьє, або, за іншої термінологією, середній палеоліт, характеризуються поширенням технологій, які потребують усвідомлення цілі (мети?), розуміння причин і прогнозування наслідків певних операцій під час обробки кам'яної сировини. Технології стають *усвідомленими*. Доречно нагадати вже давно відмічений багатьма дослідниками факт, що саме пізній ашель та мустьє вперше характеризуються широким розповсюдженням морфологічно стійких та стандартизованих знарядь, практикою навмисного відбору особливих за своїми показниками предметів природи, часом значно віддалених від стоянок. Технології стають *вирогідними*: кінцевий результат можна досягнути *різними* шляхами, з'являється необхідність *вибору* одного з можливих варіантів дій. Багатоступеневі технологічні ланцюги утилізації сировини потребують ясного уявлення про вигляд кінцевого бажаного результату й вибору оптимального варіанта послідовності дій, тобто свідомості в його людській формі.

Із філософських позицій свідомість — це єдність психічних процесів, які беруть активну участь в осмисленні людиною об'єктивного світу та особистого буття ¹³ та нерозривно пов'язані з мовою. Це положення підтверджується багатьма фактами.

Поява необхідності вибору одного з можливих варіантів дій фактично означає початок майстерності й творчості (включаючи і винахідливість); тут криються і витoki усвідомлення, й самоусвідомлення унікальності окремої особистості, тобто специфічно людських рис.

Ендокрани палеоантропів (неандертальців) вказують на розвиток мови (дані В.В. Бунака, В.І. Кочеткової, Ю.Г. Шевченко та ін.). Знахідка скелета Кебара 2 дає змогу з упевненістю стверджувати про анатомічно доведену здатність неандертальців до мови ¹⁴.

Таким чином, сучасні дані дозволяють більш-менш впевнено відносити найдавніші свідчення існування по-людському мислячих істот до початку середнього палеоліту.

Отже, на мій погляд, немає підстав розглядати історію техніки як однолінійний ланцюг прогресивного ускладнення *людської* діяльності.

Під технікою мається на увазі сукупність взятих з природи, модифікованих або

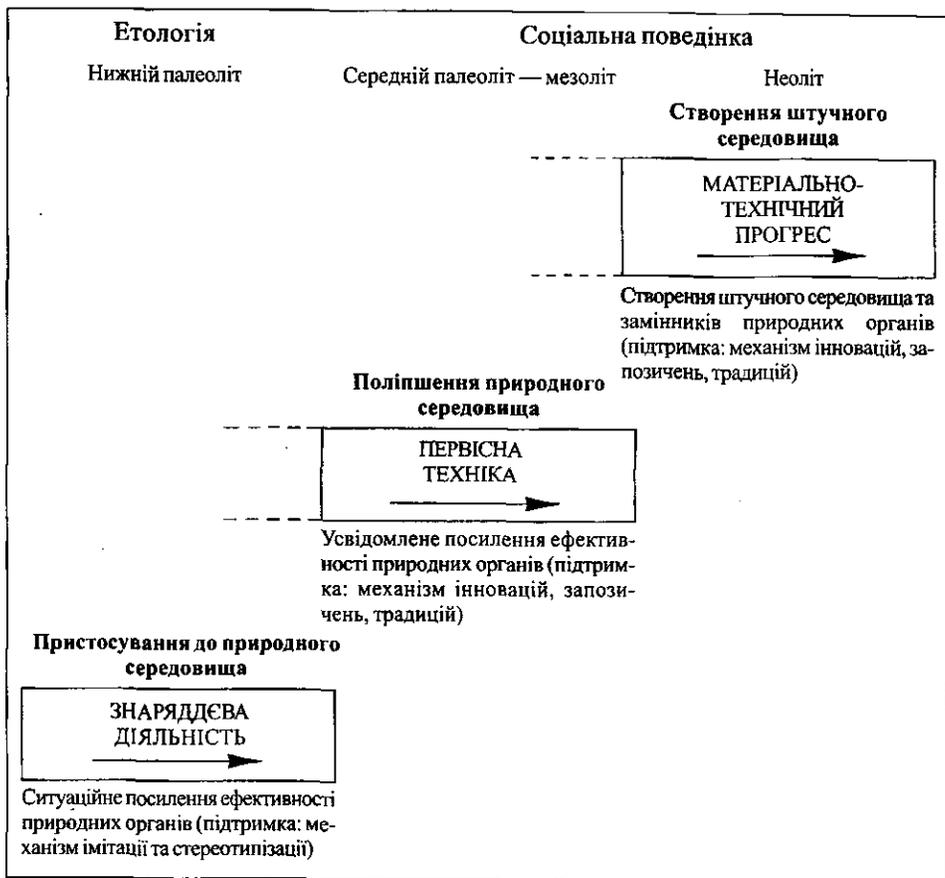

Схема розвитку техніки в кам'яному віці

штучно створених речовин, предметів і пристроїв, а також технологій їх отримання й використання. Призначення техніки полягає в забезпеченні потреб людини. Найбільш загальними, базовими, життєво необхідними потребами людини є потреби у воді, їжі, укритті (в діапазоні від житла до одягу), сировині (яку розглядають як набір предметів природи, які безпосередньо або в модифікованому вигляді можна використовувати для задоволення кожної з цих базових потреб). Ці потреби складають основу, скелет середовища існування людини. Таким чином, періодизацію історії техніки можна оцінювати з позиції способів підтримки середовища існування. Кам'яний вік охоплює етап маніпуляцій і модифікування предметами, який формально не можна розцінювати як такий, що належить до історії людської техніки.

Отже, як робочу пропонуємо таку схему послідовності етапів розвитку техніки, які хронологічно змінювали один одного протягом кам'яного віку (див. рисунок): *знаряддєва (предметна) діяльність; первісна техніка; матеріально-технічний прогрес.*

Матеріально-технічний прогрес. Хронологічно це найпізніший етап. Історія матеріально-технічного прогресу полягає в послідовних зусиллях щодо створення штучного середовища існування. Із цього погляду так звана неолітична революція, мабуть, рівнозначна початковому моменту історії матеріально-технічного прогресу, оскільки вперше в історії людини одна з базових потреб стала систематично і широко задовольнятися за рахунок певною мірою штучної продукції. Отже, перший істотний прорив пов'язаний із часом переходу до відтворювальної форми господарювання, яка ґрунтується на винаході технологій штучного вирощування та спеціальної культивування нових сортів рослин і тварин. Причому рослинництво порівняно з тваринництвом є більш явним прикладом створення штучного середовища. Важливо підкреслити істотну відмінність приручення й селекції. Якщо перше знаходиться ще в межах норми «поліпшення природно даного», друге вже повністю лежить у межах

«створення небувалою раніше». Землеробські культури активніше нарощують штучний щит рукотворного середовища існування. Можливо, в цьому зрізі може йтися про зміни в ментальності, більш прогресивні якраз у значенні успішності науково-технічного прогресу. У дуже умовний спосіб можливо розрізнити ментальність «незадоволення», загалом властиву людині періоду науково-технічного прогресу, і ментальність «гармонійності», загалом властиву людині періоду первісної техніки.

Пізніше стався аналогічний за значущістю «прогресивний» прорив у сфері сировини — перехід до використання металів. Модифікація природної сировини в цьому випадку вперше переступила критичний поріг, і було отримано принципово нові матеріали з небувалими в природі фізичними властивостями. Систематичне використання штучних матеріалів під час будівництва жител і виготовлення одягу, тобто прорив у сфері «укриття», відбувалось уже в історичний час.

Якщо за початковий момент певного явища брати найбільш ранні, об'єктивно зафіксовані прояви, то початок історії матеріально-технічного прогресу (і, відповідно, кінець етапу первісної техніки) слід відносити до верхнього палеоліту. До цього часу належать перші документовані свідчення приручення тварин¹⁵, винайдення нових видів сировини й матеріалів (кераміка, структурно перетворені під дією тепла кремій та кістка).

Базовий вектор матеріально-технічного прогресу полягає у протиставленні природно даного і штучно створеного і в посиленому вдосконаленні останнього, тобто в кінцевому результаті в будівництві свого людського світу, протиставленого й ворожого світу природному. До чого може призвести й приводить матеріально-технічний прогрес, однозначно свідчить той катастрофічний поріг безповоротних екологічних змін, до якого людство підійшло вже впритул.

Матеріально-технічний прогрес, хоча й пов'язаний багатьма нитями з передуючим у часі періодом первісної техніки, не є просто черговим ступенем ускладнення. Це принципово новий етап, пов'язаний із початком глобального протиставлення людської техніки силам природи, створення, за виразом одного з істориків техніки, «щита між людиною й природою».

Первісна техніка. Історія первісної техніки не знає такого протиставлення. Вона також демонструє послідовно спрямований, тобто прогресивний, ряд змін, які приводять до більш досконалої компенсації вад органів тіла, посилення їхніх функцій. Тут немає протиставлення природи, а є посилення природних якостей завдяки використанню штучно відібраних (модифікованих або немодифікованих) природних предметів. Прогрес первісної техніки заключався не тільки в «подовженні руки», як про це часто стверджують, маючи на увазі винахід рогатини, спису, а потім і луку зі стрілами. Не менш важливими були не згадані «посилення мускульної сили», «пригострення зубів», «прискорення ноги», «поліпшення шлунка», «потовщення шкіри» і т. п.

Ці численні «прискорення, посилення й поліпшення» виглядають дещо гротескно, але по суті об'єктивно передають напрями, в яких розвивалася первісна техніка. «Посилення мускульної сили» є сутністю використання важеля, дубини, оббитого або не оббитого каменю в операціях рубання, розбивання й інших подібних. «Пригострення зубів» лежить в основі використання гострих кромки і граней кременю та інших ізотропних порід в операціях різання, розтинання, шкребіння і т. д. «Прискорення ноги» лежить в основі застосування й винаходу найрізноманітніших транспортних засобів. Прагнення «поліпшення шлунка» призвело до застосування технологій теплового приготування тваринної й рослинної їжі. «Потовщення шкіри» виявилось у винаході взуття, одягу, головної убору. Ще один напрям розвитку первісної техніки був спрямований на поліпшення природних об'єктів (наприклад, скельного приютку) із метою створення більш комфортних і безпечних умов існування.

Отже, сутність первісної техніки — це усвідомлене використання властивостей природних предметів й об'єктів в їх зміненому або незміненому вигляді для посилення ефективності функціонування природних органів тіла, а також вдосконалення природних об'єктів або їх елементів із метою більшого їх пристосування для потреб життєдіяльності. Іншими словами, суть прогресу первісної техніки можна сформулювати як «поліпшення природно даного». Навпаки, смисл матеріально-технічного прогресу формулюється як «створення штучного». Разом із тим тенденції, характерні для прогресу первісної техніки, цілком зберігаються і в часи матеріально-технічного прогресу. Це настільки очевидно, що не потребує доказу.

Знаряддєва (предметна) діяльність. Практично всі з вищенаведених тенденцій розвитку первісної техніки генетично (?) походять з дій, що притаманні різним тваринам. Приклади технічних тенденцій «подовження руки» й «посилення мускульної сили» можна легко виявити в етології вищих приматів, наприклад добування термітів за допомогою паличок або збивання горіхів із дерев і розбивання їх за допомогою каменів. Не важко знайти численні приклади діяльності з конструювання й поліпшення природних об'єктів (наприклад, діяльність бурих ведмедів з виготовлення барлогів, часто згадувана будівельна діяльність бобрів і т. ін.). Яскравий приклад дій у дусі тенденції «поліпшення шлунка» доставляють міські ворони, що розмочують шматки сухарів у калюжах. Список цих прикладів можна продовжити.

Очевидна подібність тенденцій предметної діяльності тварин і первісної техніки якщо й не свідчить про спадкоємність, то ясно вказує на фундаментальну схожість принципу адаптації, орієнтованої на пристосування до природних умов навколишнього середовища. Суть етапу знаряддєвої діяльності формулюється як «використання природно даного».

Суттєва різниця полягає в тому, що діяльність палеоантропів зі створення штучних засобів адаптації була повністю усвідомленою вже в людському значенні терміна, що відрізняє її від знаряддєвої (предметної) діяльності тварин, і від аналогічної діяльності у так званих архантропів. Усі технічні досягнення, які фіксуються для часу, який передує, слід розглядати з позицій етології вищих тварин (із високою роллю механізмів імітації та стереотипізації); цей період не має відношення до власне історії людства. Плідним уявляється підхід, що інтерпретує «речові докази розумності» виготовителів чопперів і рубил, виходячи не з презумпції «розумності» істот, які їх залишили, а навпроти, з презумпції їх «нерозумності» у людському розумінні терміна¹⁶.

Отже, на мій погляд, історію техніки не можна розглядати як єдиний потік поступального руху, що покоїться на незмінній і специфічно людській природі виготовлявачів штучно видозмінених каменів. На відрізку часу, який прийнято позначати терміном «доісторія», можна розрізнити три суттєво відмінні періоди: знаряддєвої (предметної) діяльності (нижній палеоліт); прогресуючої первісної техніки (пізній ашель — мезоліт); матеріально-технічного прогресу (неоліт — сучасність). Для кожного з цих періодів характерне своє поєднання визначальних ознак. Так, перші два періоди характеризуються близькими тенденціями щодо адаптації, орієнтованої на пристосування до природного середовища. Принципова відмінність другого полягає в асоційованості з неандертальцями, які в психологічному плані мають специфічно людські риси (мислення й мову), і в осмисленій діяльності щодо «поліпшення природно даного». Третій період, також асоційований із справжньою людиною, характеризується розвитком тенденції, більшість яких мала місце й раніше, але вже на фоні послідовного створення штучного середовища існування, яке, в свою чергу, зумовлює виникнення нової форми адаптації — пристосування до небувалого в природі рукотворного середовища.

¹ *Техника в ее историческом развитии.* — М.: Наука, 1979.

² *Богачевский Б.Л.* Техника первобытно-коммунистического общества // *Очерки истории техники докапиталистических формаций.* — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1936; *Зворыкин А.А.* Техника // *БСЭ*, 1956. — Т. 42. — С. 382—386; *Зворыкин А.А., Осьмова Н.И., Чернышев В.И., Шухардин С.В.* История техники. — М.: Соцгиз, 1962; *Техника в ее историческом развитии.* — М.: Наука, 1979; *Стоксова Н.Н.* Техника в древнейший период // *Очерки истории техники в России с древнейших времен до 60-х годов XIX века.* — М.: Наука, 1978. — С. 25—48; *Марков Г.Е.* История хозяйства и материальной культуры. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979.

³ *Шовкопляс И.Г.* Основы археологии. — К.: Вища шк., 1972; *Мартинов А.И.* Археология СССР. — М.: Высш. шк., 1973; *Jelinek J.* Wielki atlas prahistorii człowieka. — Warszawa: Państwowe Wyd-wo Rolnicze i Lesne, 1977; *Борисковский П.И.* Древнейшее прошлое человечества. — Л.: Наука, 1979.

⁴ *Кнышенко В.Ю.* История первобытного общества — Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1973; *История первобытного общества.* Общие вопросы. Проблемы антропогенеза. — М.: Наука, 1983; *Алексеев В.П., Першиц А.И.* История первобытного общества. — М.: Высш. шк., 1990.

⁵ *Семенов Ю.И.* Начало человеческой истории // *Марксистско-ленинская теория исторического процесса.* — М.: Наука, 1989; *Семенов Ю.И.* На заре человеческой истории. — М.:

Мысль, 1989; *Кликс Ф.* Пробуждающееся мышление. История развития человеческого интеллекта. — Киев: Вища шк., 1985; *Румянцев А.М.* Первобытный способ производства. — М.: Наука, 1987.

⁶ *Смирнов С.В.* Становление основ общественного производства. Материально-технический аспект проблемы. — Киев: Наук. думка, 1983; *Смирнов С.В.* Походження людства: питання професіоналізму дослідження проблеми в археології палеоліту // *Археологія*. — 1998. — № 3.

⁷ *Семенов С.А.* Очерк развития материальной культуры и хозяйства палеолита // *У истоков человечества*. — М.: Изд-во М. ун-та, 1964. — С. 152—190.

⁸ *Семенов С.А.* Развитие техники в каменном веке. — Л.: Наука, 1968; *Семенов С.А., Коробкова Г.Ф.* Технология древнейших производств. — Л.: Наука, 1983.

⁹ *Гиря Е.Ю., Нехорошев П.Е.* Технологическая периодизация каменных индустрий // *Проблемы культурогенеза и культурное наследие*. Ч. 2. Археология и изучение культурных процессов и явлений. — СПб., 1993.

¹⁰ *Гудолл Дж.* Шимпанзе в природе: поведение. — М.: Мир, 1992.

¹¹ *Пор.: Gamble C.* The Palaeolithic Societies of Europe. — Cambridge: Cambridge World Archaeology, 1999.

¹² *Поршнев Б.Ф.* О начале человеческой истории. — М.: Мысль, 1974; *Поршнев Б.Ф.* Социальная психология и история. — М.: Наука, 1979.

¹³ *Философский словарь*. — М.: Изд-во полит. лит., 1986.

¹⁴ *Tillier A.-M., Arensburg B.* The speech capability of Neandertals: an obsolete discussion // *Praehistoria*. — 2000. — N 1, з посиланнями; Див. також статті та дискусію: *Milo R.G., Quiatt D.* Glottogenesis and Anatomically Modern Homo Sapiens // *Current Anthropology*. — 1993. — 34. — N 5; *Aiello L.S., Dunbar R.I.M.* Neocortex Size, Group Size and the Evolution of Language // *Current Anthropology*. — 1992. — 34. — N 2; *Wolpoff M., Caspari R.* Why aren't Neandertals Modern Humans? // *The Lower and Middle Palaeolithic*. — AVACO, Forli, 1996 та ін.

¹⁵ *Шнирельман В.А.* Происхождение скотоводства. — М.: Наука, 1980.

¹⁶ *Gamble C.* The Palaeolithic Societies of Europe. — Cambridge: Cambridge World Archaeology, 1999.

Одержано 28.04.2001

В.М. Степанчук

РАЗВИТИЕ ТЕХНИКИ В КАМЕННОМ ВЕКЕ

Нет оснований рассматривать историю техники в каменном веке как единый поток прогресса, покоящегося на неизменной и специфически человеческой природе изготовителей искусственно трансформированных камней. На отрезке времени, который принято обозначать термином «доистория», можно различать три периода: период орудийной (предметной) деятельности на этологическом уровне — «использование природно данного» (нижний палеолит), а также ассоциированные с человеком период эволюционирующей первобытной техники — «улучшение природно данного» (средний палеолит — мезолит) и период материально-технического прогресса — «создание искусственной среды обитания» (неолит — и далее).

V. M. Stepanchuk

THE DEVELOPMENT OF TECHNIQUE DURING THE STONE AGE

There are no grounds to regard the history of technique of the Stone Age as a uniform flow of progress, based on changeless and specifically human nature of manufacturers of artificially transformed lithics. On the span of time commonly defined as «prehistory», three different periods may be distinguished, namely: the period of tool (manuport) activity on the ethological level — «the utilization of the naturally given» (the Lower Palaeolithic), the period of evolving primitive technique associated with the man — «the improvement of the naturally given» (the Middle Palaeolithic — the Mesolithic), and the period of material and technical progress — «the creation of artificial environs of life» (the Neolithic — and further on).

СИСТЕМА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ У СЕРЕДНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ ДОНБАСУ

Статтю присвячено аналізу палеогеографічних умов у пізньому плейстоцені Донбасу та господарської діяльності мустьєрських мисливців регіону. Розглянуто також сировинну стратегію місцевого населення середнього та пізнього палеоліту.

Під час реконструкції системи природокористування у палеоліті окремого регіону ми виходимо з того, що характер археологічних пам'яток, а також особливості їхнього просторового розподілу відбивають характер й особливості розповсюдження основних ресурсних цінностей. Системи природокористування, які застосовували в давнину, зміцнювалися залежно від коливань ресурсомісткості території, типу мобільності й загальної стратегії виживання первісних колективів мисливців-збирачів, від щільності населення.

Ресурсний потенціал території. Ресурсну цінність території визначає наявність на ній харчових, мінеральних і деяких інших ресурсів, потрібних первісним колективам для нормального функціонування та розвитку. Реальне значення для мисливців-збирачів мали передусім промислові тварини, зарості поживних рослин, вода, а також мінеральні ресурси (кремій, гематит та ін.). Доречно поділити ці ресурси на статичні і динамічні.

Основним різновидом статичних ресурсів є кремій. Внаслідок особливостей геологічної історії Донбас містить численні джерела кременю, які пов'язані в основному з відкладами верхньої крейди¹. Придатний для виготовлення кам'яних знарядь кремій походить з крейдяних та алювіальних відслонень у долині Сіверського Дінця, у Бахмутсько-Торецькій улоговині та на півдні Донбасу². Донецький кремій трапляється у вигляді різноманітних за формою конкрецій і зрідка — тонкого плитняку. Реальне значення для мустьєрських людей мав конкреційний кремій. У цілому важкі або статичні ресурси розосереджені на території Донбасу нерівномірно, створюючи кілька неоднакових за розміром та щільністю скупчень.

Вочевидь, ресурсний потенціал території не є постійною величиною внаслідок ритмічної змінюваності динамічних ресурсів. Ритміка ландшафтних змін, як і змін фауністичних угруповань, прямо залежала від глобальних коливань природно-кліматичних умов.

Згідно з палеогеографічними дослідженнями, у середньому й пізньому плейстоцені регіональні ландшафти зазнавали суттєвої перебудови, пов'язаної з неодноразовими коливаннями вологості й температури³. Упродовж мустьєрського відрізка вюрма, починаючи з кайдакського етапу, клімат ритмічно змінювався в бік осушення й похолодання. У прилуцький час остаточно відбувається перехід від лісостепових ландшафтів до степових. В удайський час встановлюється холодний континентальний клімат із домінуванням відкритих степових просторів. На початку вітачевського етапу відбуваються зволоження й потепління клімату, складаються умови для зростання перелісків широколистих порід дерев. У подальшому оптимізація клімату змінюється погіршенням ситуації й в самому кінці вітачевського часу формується напівпустельний ландшафт. Неприятливі в цілому екологічні умови характеризують і бузький час. Клімат стає різко континентальним із малосніжними холодними зимами, панує посухостійка трав'яниста рослинність.

На фоні цих природно-кліматичних змін формується й розвивається так званий пізньопалеолітичний фауністичний комплекс. На жаль, динаміку змін видового складу теріофауни середнього й пізнього плейстоцену Південно-Східної України детально ще не вивчено. У цілому в лесово-грунтових відкладах того часу в Донбасі й Південно-Східному Приазов'ї⁴ знайдено залишки таких тварин: *прилуцький ґрунт*: бізон, носоріг, олень (?); *удайський лес*: бізон, первісний бик, гігантський олень, кінь, віслук,

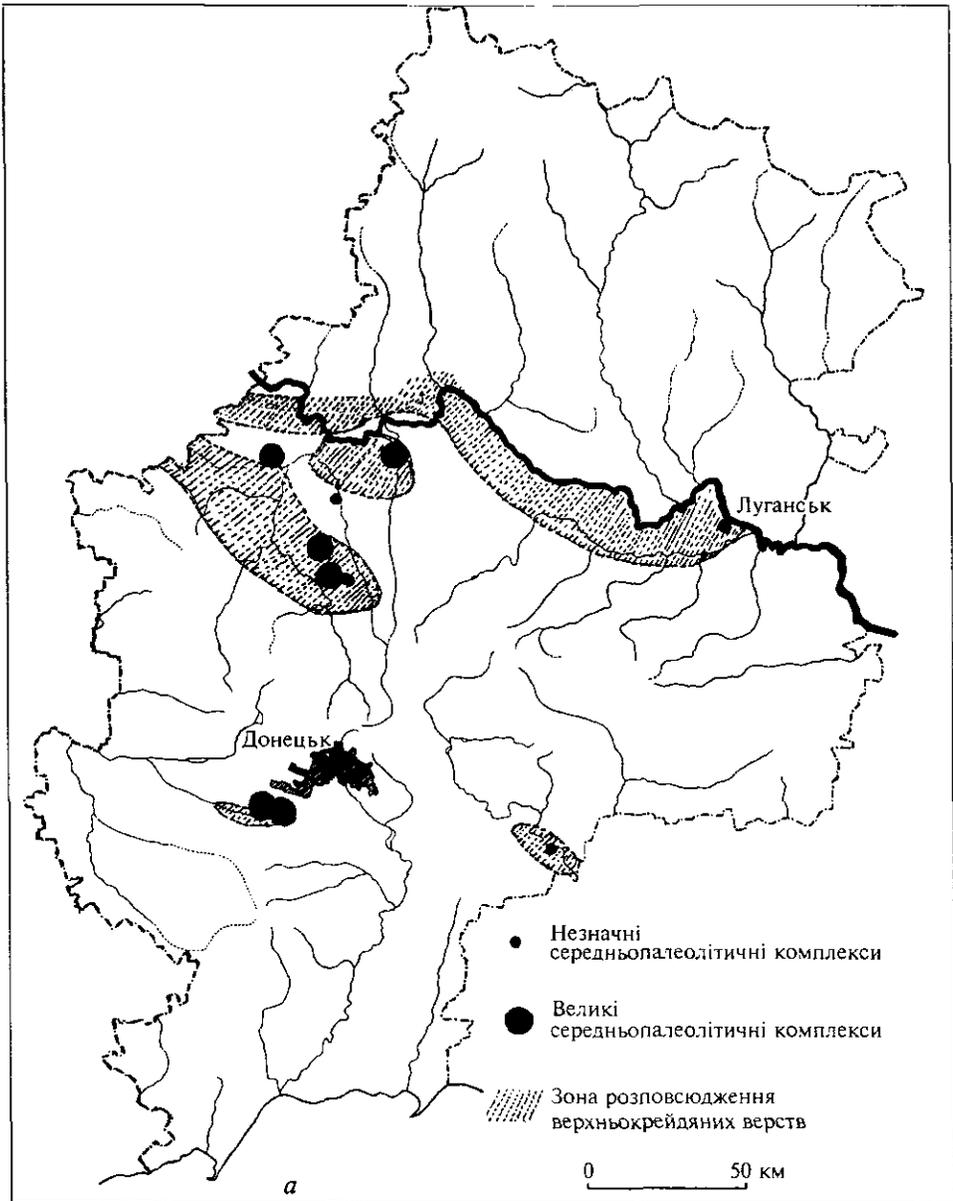

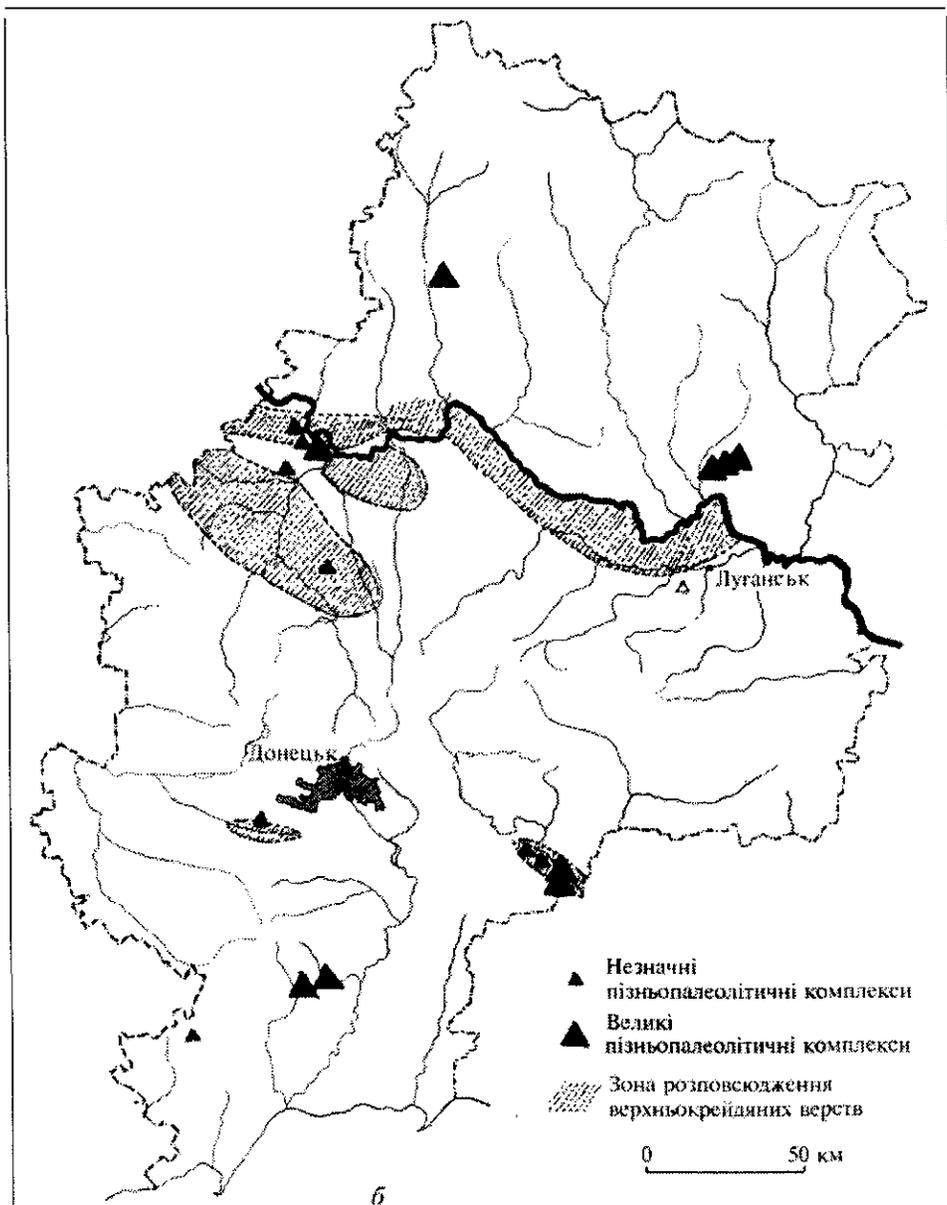
Рис. 1. Схема розповсюдження головних палеолітичних пам'яток Донбасу: а — середній палеоліт;

вовк, мамонт; *вітачевський ґрунт*: бізон, мамонт; *бузький лес* (?); *дофіновський ґрунт*: бізон; *причорноморський лес*: бізон, коні різних видів, олень, лисиця.

Як видно, провідним представником степової фації пізньопалеолітичного фауністичного комплексу (середній та пізній палеоліт) був бізон. Фауністичний комплекс як частина екосистеми зазнав ритмічних перебудов і змінювався залежно від загальної тенденції розвитку клімату в бік переважання видів, пристосованих до відкритих ландшафтів зі степовою рослинністю. Фауністичні угруповання мустьєрського відрізка вюрма охоплювали різноманітні види тварин відкритих ландшафтів при переважанні бізона. У пізньопалеолітичний час, особливо в другій його половині, у степовій смузі Руської рівнини бізон повністю домінує серед інших представників стадних копитних⁵.

Зональність розподілу фауністичних видів відповідала загальній географічній зональності, яка періодично змінювалася залежно від фази засушення—зволоження.

У цілому ресурсний потенціал регіону залишався достатньо стабільним протягом середнього й пізнього палеоліту. Розподіл сукупних ресурсів, вочевидь, мав

б — пізній палеоліт

мозаїчний характер; на загальному фоні вирізнялися локуси, або зони, зі збільшеною їхньою концентрацією.

Будь-яких глобальних катастрофічних подій, що перешкоджали розвитку людської культури, у природно-кліматичній історії Донбасу не зазначено.

Еволюція сировинної стратегії. Мозаїчний розподіл у регіоні джерел високоякісного крем'я пізньокрейдяного віку дає рідкісну можливість простежити змінування сировинної стратегії від середнього до пізнього палеоліту ⁶. Добра забезпеченість регіону якісним кременем виключала потребу первісних колективів у будь-якому іншому екзотичному матеріалі. При цьому, на жаль, через практичну ідентичність крем'я з більшістю крейдяних джерел встановити їхнє точне походження поки ще неможливо.

У середньому палеоліті розселення людей достатньо жорстко залежало від близькості джерел кам'яної сировини. Переважна більшість середньопалеолітичних пам'яток розташовані або поблизу родовищ крем'я, або безпосередньо на них. Максимальне віддалення більш-менш великого мустьєрського комплексу (Друж-

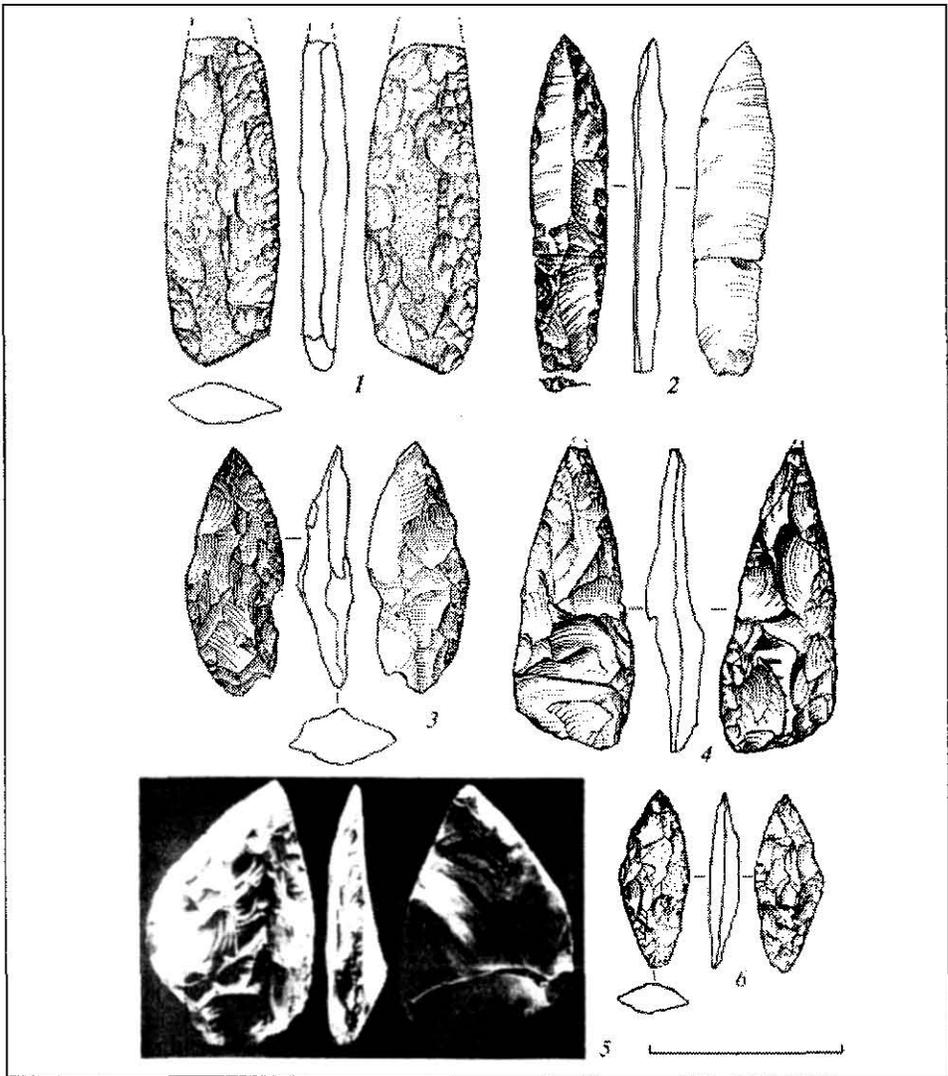

Рис. 2. Крем'яні наконечники списів середнього палеоліту Донбасу: 1 — Черкаське (розкопки О. Колесника, А. Весельського, О. Євтушенка); 2 — Курдюмівка (за О. Колесником); 3—4, 6 — Антонівка (за В. Гладиліним); 5 — Білокузьминівка (за Д. Цвейбель)

ківка) від джерел кременю — не більше 10 км. Як правило, джерела крейдяного кременю віддалені від стоянок від кількох сотень метрів до 1 км (рис. 1, а). Одиночні мустьєрські знаряддя з Донецького Приазов'я ⁷ зроблені з місцевого алувіального кременю, джерело якого ще треба виявити. Більшість середньопалеолітичних індустрій регіону існували в межах інтенсивного модусу сировинної стратегії ⁸. Кремінні комплекси цих індустрій обтяжені продуктами початкових етапів розщеплення кременю. Відповідно рівень редукції кам'яних виробів дуже незначний. Функціональна типологія пам'яток виглядає дещо збідненою. Virзняються тільки майстерні початкового циклу розщеплення (Званівка) і стоянки з повним циклом розщеплення (Антонівка, Білокузьминівка, Черкаське та ін.).

У пізньому палеоліті застосовувалася гнучкіша система сировинних стратегій. На той час у Донецькому регіоні пізньопалеолітичні пам'ятки відзначено як у кремененосних районах, так і за їхніми межами (рис. 1, б). Найбільш віддалені від джерел кам'яної сировини (до 70 км) — Яма та деякі приазовські стації. О.О. Кротова зазначає для цих стацій інтенсивну переробку кам'яної сировини, високий відсоток знарядь ⁹. Вочевидь, тут застосовувався інтенсивний модус сировинної стратегії. Разом із тим стації й майстерні у виходів кременю розвивались у межах екстенсив-

ного модусу сировинної стратегії, відзначається різноманітність майстерень. Вони поділяються на майстерні для нуклеусів (Новоکلівка II), змішаного типу (Вісла Балка) та ін.¹⁰ Стоянки з повним циклом розщеплення кременю розрізняються між собою за ступенем редукції кам'яних виробів.

Варіантність сировинної стратегії пізнього палеоліту свідчить про набагато менший ступінь залежності пізньопалеолітичних колективів від джерел кременю порівняно з середнім палеолітом.

Еволюція методів полювання. У середньому й пізньому палеоліті в регіоні існували різні ландшафти, але переважали відкриті ландшафти з невеликими острівцями деревної рослинності. Вони заселялися різними угрупованнями тварин при загальному домінуванні стадних копитних.

Незважаючи на відносно велику кількість палеолітичних знахідок, пам'яток мисливської діяльності середнього палеоліту в регіоні збереглося небагато. Археозоологічні дані для реконструкції методів полювання в мустьєрській час у донецько-приазовському регіоні ґрунтуються на знахідках із лесового комплексу Курдюмівки та мустьєрських стацій у хут. Рожок у Південно-Східному Приазов'ї.

У Курдюмівці в удайському лесі знайдено кістки кількох особин бізона, а також поодинокі кістки носорога й малої копитної тварини. Вочевидь, тут головним об'єктом полювання був бізон. Репрезентовано кістки практично всіх відділів скелета: кінцівок голови та остова. Складається враження, що туші бізонів первісні мисливці повністю споживали на місці забою тварин. Відсутність ознак сепарації частин туші тварини свідчить про те, що забій здобичі здійснювали неподалік від стації або безпосередньо біля неї. На основі аналізу структури кремінного комплексу й характеру фауністичних залишків Курдюмівка трактується нами як короткочасний мисливський табір, який виник на березі ріки поруч із джерелом доброго кременю¹¹. Вірогідно, жертвами мисливців стали поодинокі тварини. Один із черепів бізона належав молодій тварині. Це дає змогу припускати весняний сезон полювання, коли стада бізонів обтяжені молоддю. У культуромісткому горизонті стації знайдено симетричний у профілі видовжений мустьєрський гостроконечник, який, вочевидь, був вістрял металевий зброї (рис. 2, 2).

На мустьєрських стаціях біля хут. Рожок¹² виявлено численні кістки мисливської здобичі: залишки бізона, первісного бика, гігантського оленя, віслюка, коня й вовка. Усі культурні шари насичені великими й (в основному) дрібними уламками кісток тварин, але найбагатші археозоологічні залишки походять із шарів II, V, VI Рожка I. Із шару II походить ряд великих кісток тварин в анатомічному порядку, в тому числі цілий череп коня, в шарі V знайдено три цілі черепи бізонів, анатомічну групу хребців і тазу дикого віслюка; у шарі VI — черепи, хребці, лопатки й ребра різних тварин. Великих кісток кінцівок немає, хоча збереглося багато плюсневих кісток. Основна кількість кісток упольованих давніми мисливцями тварин належала до викопного бізона. «Отдельные мустьєрские горизонты по фаунистическим остаткам не различаются между собой, но для нижних (V и VI) в сравнении с верхними горизонтами отмечается большей процент молодых особей»¹³. М.Д. Праслова припускає, що пам'ятка являє собою залишки тимчасових мисливських таборів, які розташовувалися тут у весняний та осінній періоди¹⁴.

У культурних шарах стації Рожок II трапляються кісткові рештки бізона, оленя, коня, вовка й якогось слона при домінуванні кісток бізона¹⁵. Знайдено анатомічні групи з довгих кісток коня.

Для цілей нашого аналізу важливо зазначити відсутність на пам'ятках у Курдюмівці й хут. Рожок будь-якої вибіркості видового складу промислової фауни, незважаючи на передбачувану сезонність мисливської діяльності. У відсотковому співвідношенні переважають кістки бізона, однак немає можливості говорити про домінування цього виду видобутку серед інших представників теріофауни, як це буває під час спеціалізованого полювання. Перевага серед залишків мисливського видобутку кісток бізона зумовлена, ймовірно, не кулінарними пристрастями мустьєрських мисливців Донбасу й Приазов'я, а природним співвідношенням видів стадних копитних у той час на півдні Руської рівнини.

Привертає увагу той факт, що на приазовських мустьєрських пам'ятках спостерігаються практично усі відділи кісток скелета копитних тварин. Винятком є тільки шар VI Рожка II, де зазначено відсутність довгих кісток кінцівок тварин. Можливо, це пов'язано з виносом за межі табору найбільш м'ясистих (окісних) частин туші. У

цілому комплектність частин кістяка промислової фауни на стоянках у хут. Рожок, як і в Курдюмівці, свідчить про забій тварин у безпосередній близькості від мисливського табору. Серйозним аргументом на користь такого трактування є й наявність численних черепів тварин, транспортування яких у стародавності на велику відстань було малоймовірним.

Наведені аргументи малюють картину короткочасних (сезонних або ефемерних) мисливських таборів, залишених невеликими групами мустьєрських мисливців-збирачів. Неможливість диференціювати пам'ятники мисливської діяльності степової смуги Руської рівнини на окремі функціональні типи свідчить, мабуть, про розсіяне неспеціалізоване полювання на стадних копитних тварин.

Отже, для Донбасу й суміжного Приазов'я в середньому палеоліті більш-менш аргументовано можна реконструювати епізоди весняного й осіннього полювання. У той період короткочасні мисливські табори виникали на відносно низьких ділянках на берегових схилах річок чи балок, морських лиманів.

Разом з тим у Донецькому регіоні відомі окремі перевідкладені середньопалеолітичні місцезнаходження, розташовані на високих плато або на високих останцях пліоценових терас (Біла Гора, Черкаське, Мар'янівка й ін.). Пізньопалеолітичні пункти з подібною «високою» топографією (Говоруха, Семенівка й ін.) у літературі прийнято розцінювати як сезонні табори мисливців¹⁶. Скоріш за все, виявлені у Донбасі на високих плато мустьєрські кам'яні вироби є залишками зимових або літніх сезонних мисливських таборів, сильно зруйнованих процесами ерозії.

Наведена картина мисливської діяльності мустьєрців Донбасу контрастує зі складніше побудованими моделями мисливської діяльності в інших регіонах Європи.

Наявність спеціалізації окремих груп палеоантропів у полюванні на різні види мегафауни в окремих регіонах середньопалеолітичного світу нині вже не викликає сумнівів. Такий високий рівень організації мисливського господарства неодноразово зазначався й у середньому палеоліті Кримського півострова. Зокрема, так звані ак-кайські індустріальні комплекси пов'язані переважно із сайгою і мамонтом, кийкобинські — із сайгою, старосільські й кабазійські — із плейстоценовим конем¹⁷. У середньому палеоліті, видимо, існувало й спеціалізоване полювання на бізонів¹⁸.

Способи полювання на тварин у середньому палеоліті Донецького регіону можна реконструювати тільки в самому гіпотетичному плані. Відсутність спеціалізованих місць оброблення мисливського видобутку типу Кабазі II, unit II¹⁹ виключають діагностику в Донбасі загінного чи облавного полювання. Імовірно, основним методом було полювання скраданням чи із засідки, що вимагало наявності якісного колючого й металевих озброєння. Зважаючи на збережені на деяких пам'ятниках крем'яні наконечники різної величини, мисливці застосовували як важкі списи колючої й дистантної дії, так і легкі металеві списи (рис. 2). Крем'яні наконечники зазначені в індустрії Антоновських стоянок²⁰, у Черкаському²¹. Білокузьминівці²², Курдюмівці²³ й мають різну форму: листоподібну, конвергентну, пластинчасту. Типологічна різноманітність наконечників свідчить про те, що списи різної маси в той час були основним типом мисливського озброєння.

Подальша еволюція мисливського промислу спостерігається в пізньому палеоліті Донецького регіону і в цілому в степу. Детальна характеристика пізньопалеолітичного полювання не є нашою метою, тому розглянемо лише основні аспекти.

Опорним пам'ятником для реконструкції мисливської діяльності в пізньому палеоліті Південно-Східної України є насамперед Амвросіївське кістковище. Із самого початку вивчення цього унікального пам'ятника не затухала дискусія з приводу сезону й способів полювання на бізонів. Варіанти трактування цього питання найрізноманітніші; Амвросіївка — це сліди кількарізного сезонного облавного полювання²⁴, смітник кісток поблизу житла²⁵, сліди одноразового вибою цілого стада бізонів²⁶, місце кількарізного цілорічного полювання на бізонів під час їхнього руху нагору по балці²⁷ або вниз з плато²⁸, місце систематичних літніх полювань²⁹ та ін.

Короткочасне, але ефективне полювання на бізонів доповнювалось у пізньому палеоліті степової смуги Руської рівнини розсіянним літнім і зимовим полюванням, коли об'єктами полювання ставали всі представники теріофауни. І. Сапожников вважає, що кісткові залишки декількох видів тварин із перевагою бізона характерні для довгострокових стійбищ, у той час як кістки винятково бізона трапляються тільки на спеціалізованих сезонних мисливських таборах³⁰. Середина й друга половина

пізнього палеоліту степу були справжнім «золотим віком» господарсько-культурного типу мисливців на бізонів.

Отже, спеціалізоване полювання на бізонів, що в степовій смузі Східної Європи остаточно склалось у пізньому палеоліті, має своєю передумовою неспеціалізоване полювання в середньому палеоліті на стадних копитних із перевагою бізонів у видовому складі промислової фауни.

Інтенсивність заселення. Ступінь інтенсивності заселення території визначається кількістю (і тривалістю) горизонтів перебування стародавніх людей на певній ділянці простору. Мікрорайони з інтенсивним заселенням археологічно фіксуються у вигляді скупчень комплексних пам'яток зі складною вертикальною чи горизонтальною стратиграфією.

На жаль, через несприятливий баланс накопичення й змиву седиментів середньопалеолітичні культурні рештки збереглися в Донбасі переважно у вигляді не культурних шарів, а культуровмісних горизонтів, що часто збігаються з літологічними горизонтами й мають потребу в детальному тафономічному обґрунтуванні. Випадки гарної схоронності культурних шарів поодинокі. Пам'ятки з кількома горизонтами знахідок (Білокузьминівка, Курдюмівка) є «багатошаровими» не стільки в археологічному, скільки в геологічному контексті. У точному значенні слова пам'ятників середнього палеоліту з кількома культурними шарами типу Кабазі II чи Молодово I, V у Донбасі поки що немає. Безумовно, багатотисячні колекції Антоновської й Білокузьминівської стоянок накопичились унаслідок кількарізних відвідувань, однак стратиграфічний і планіграфічний контексти цих культурних решток безповоротно загублено. Тому говорити про епізоди інтенсивного заселення окремих ділянок місцевості в середньому палеоліті Донбасу можна лише приблизно. Проте різко виражена концентрація кам'яних виробів у межах окремих пам'ятників свідчить про те, що окремі ділянки місцевості були привабливими для неандертальських мисливців протягом дуже тривалих відрізків часу. Показово, що всі ці пам'ятники знаходяться у кремененосних районах Донбасу й розташовані вкрай мозаїчно (рис. 1, а). Цікаво також, що епізоди підвищеної інтенсивності заселення не пов'язані з якою-небудь однією культурною традицією.

За межами кремененосних районів інтенсивність заселення, схоже, була дуже незначною.

Висновки. Наведений аналіз свідчить про розходження в системі розселення людей у Донецькому регіоні в середньому й пізньому палеоліті. Основним чинником, що визначав мобільність середньопалеолітичних колективів, були так звані важкі ресурси, насамперед джерела кременю. Вірогідно, що така підвищена роль мінеральних ресурсів у загальній стратегії життєзабезпечення могла відчуватися у випадку щодо щільності й рівномірної насиченості території тваринною біомасою й відносно низької щільності населення.

У пізньому палеоліті населення менше залежало від джерел кременю й пристосування передусім до мисливських ресурсів. За цим ховається, можливо, більш мозаїчний розподіл у просторі тваринної біомаси, ніж у попередній період. Імовірно, це було пов'язано також зі зростанням мобільності первісних мисливців.

Багатство й привабливість крем'яних джерел сприяло появі в регіоні особливих археологічних мегапам'яток, що складаються зі скупчень на обмежених ділянках кремененосного району безлічі різночасних горизонтів перебування.

Як здається, має місце послідовне формування від середнього до пізнього палеоліту спеціалізованого полювання на бізонів.

Особливі параметри системи природокористування в середньому палеоліті Донбасу (мозаїчність розселення й підвищена інтенсивність заселення районів із джерелами кременю, стабільно низький ступінь редукції кремінних комплексів, відсутність ознак спеціалізованого полювання з перевагою бізонів у складі видобутку, висока мобільність колективів мисливців-збирачів) дають право вважати її самостійною регіональною моделлю.

¹ Атлас верхнемеловой фауны Донбасса. — Донецк, 1973.

² Колесник А.В., Дегерменджи С.М. Карта памятников кремнедобычи и кремнеобработки Донецкой области // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донецкой области: Тез. докл. — Донецк, 1989. — С. 18—21.

³ Герасименко Н.П. Природная среда обитания мустьерского человека Донбасса // Археол. альманах. — Донецк, 1993. — № 3. — С. 5—12; Герасименко Н.П. Реконструкція природного середовища давньої людини на стоянці Амвросіївка // Археол. альманах. — Донецк, 1994. — № 3. — С. 261—268; Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) // Археол. альманах. — Донецк, 1997. — № 6. — С. 7—65.

⁴ Гладыш В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — Киев, 1976; Кротова А.А., Герасименко Н.П., Белан Н.Г., Колесник А.В. Позднеплейстоценовое палеонтологическое местонахождение у г. Антрацита Луганской обл. // Археол. альманах. — Донецк, 1996. — № 4. — С. 7—14; Левицкий И.Ф., Телегин Д.Я. Дослідження стоянки на ур. Минівський Яр на Сіверському Дінці // АП УРСР. — 1956. — № 4. — С. 183—188; Горелик А.Ф. Культурные различия в материалах Роголикско-Передельской группы синхронных стоянок финального палеолита (Луганская область, Украина) // Археол. альманах. — Донецк, 1996. — № 5. — С. 209—219; Локтисhev С.А. Доисторический очерк Средней Донечины. — Луганск, 1930; Герасименко Н.П., Педанюк Г.И. Палеогеографические этапы плиоцена и плейстоцена Донбасса. — М. — Деп. в ВИНТИ, 1991. — Т. 1. — 250 с.; Т. 2. — 250 с.; Т. 3. — 250 с.

⁵ Кузьмина И.Е. Динамика состава териофауны Восточно-Европейской равнины в позднем плейстоцене и начале голоцена // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита: Тез. докл. — Л., 1990. — С. 37—40; Станко В.Н. Палеоэкологическая обстановка в позднем палеолите степного Причерноморья // Проблемы культурной адаптации в верхнем палеолите. — Л., 1990. — С. 27—30.

⁶ Kolesnik A. Donbass (South-East Ukraine) — an important East European center of flint-working // Man and flint: Proceeding of the VII Inter. Flint Symposium, Warszawa, Ostrowiec Swietokrzyski, Sept., 1995. — Warszawa, 1997. — S. 209—216.

⁷ Колесник А.В. «Восточный микок» — миф или реальность? // Археол. альманах. — Донецк, 1999. — № 8. — С. 37—51.

⁸ Колесник А.В. К определению функциональной вариабельности памятников среднего палеолита Донбасса // Археол. альманах. — Донецк, 1996. — № 5. — С. 49—70.

⁹ Кротова А.А. Об одном из аспектов изучения кремневого инвентаря позднеледниковых памятников // Каменный век на территории Украины. — Киев, 1990. — С. 81—90.

¹⁰ Борисковский П.И. Палеолит Украины // МИА. — 1953. — № 40; Кротова А.А. Новые кремнеобрабатывающие мастерские эпохи палеолита на Северском Донце // Материалы каменного века на территории Украины. — Киев, 1984. — С. 43—51; Колесник А.В., Коваль Ю.Г. Финальнопалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская Висла Балка в Донбассе, Украина // Изучение культурных взаимодействий и новые археологические открытия: Материалы пленума ИИМК. — СПб., 1995. — С. 77—80.

¹¹ Колесник А.В. К определению функциональной вариабельности памятников среднего палеолита Донбасса // Археол. альманах. — Донецк, 1996. — № 5. — С. 49—70.

¹² Праслов Н.Д. Ранний палеолит Северо-Восточного Приазовья и Нижнего Подонья // МИА. — 1968. — № 157.

¹³ Указ. соч. — С. 72.

¹⁴ Указ. соч. — С. 93.

¹⁵ Указ. соч. — С. 96.

¹⁶ Кротова А.А. Культурно-хозяйственное членение позднеледниковых памятников юго-востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Украины. — Киев, 1986. — С. 6—79; Нуржий Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки-3 та особливості весняно-літніх поселень межиріччя культури в Середньому Подніпров'ї // Археол. альманах. — Донецк, 2000. — № 9. — С. 123—136.

¹⁷ Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П. Ранний палеолит Крыма. — Киев, 1993; Степанчук В.Н. Хозяйственно-культурные отличия в среднем палеолите Крыма // Археол. альманах. — Донецк, 1996. — № 5. — С. 101—108; Chabai V., Marks A. Preliminary Synthesis: Middle Paleolithic Assemblage Variability in Western Crimea // The Middle Paleolithic of Western Crimea. — ERAUL 84, Liege, 1998. — Vol. 1. — P. 355—369.

¹⁸ Farizy C., David F., Jaubert J. Hommes et Bisons du Paleolithique moyen a Mauran (Haut-Garonne). CNRD editions. — Paris, 1994. — 267 p.

¹⁹ Chabai V. Kabazi II: The Western Crimean Mousterian Assemblages of Unit II, Levels II/7—II/8C // The Middle Paleolithic of Western Crimea. — ERAUL 84, Liege, 1998. — Vol. 1. — P. 355—369.

²⁰ Гладыш В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. — Киев, 1976. — С. 62—63.

²¹ Kolesnik A., Veselsky A., Evtushenko A. The new Middle Palaeolithic site of Cherkasskoye (Donbass, South-Eastern Ukraine). In press.

²² Kolesnik A. Mousterian industries evolution of South East Ukraine // European prehistory. — Liege, 1994. — Vol. 1. — P. 175—187.

²³ Ibid.

²⁴ Ефименко П.П. Первобытное общество. — Киев, 1953.

²⁵ Свеев В.М. Палеолітична стоянка Амвросіївка. Палеоліт і неоліт України. — К., 1949. — Т. 1, вип. 5. — С. 265—281.

²⁶ Подопличко И.Г. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // КСИА АН УССР. — 1953. — Вып. 2. — С. 65—69.

²⁷ Леонова Н.Б., Миньков Е.В. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костяка — уникального памятника позднего палеолита Приазовья // Проблемы интерпретации археологического источника. — Орджоникидзе, 1987. — С. 34—50.

²⁸ Сапожников И.В. Хозяйственная специфика степной историко-культурной области // КСИА. — 1992. — Вып. 206. — С. 43—48.

²⁹ Krotova A., Belan N. Amvrosievka. A unique Upper Paleolithic site in Eastern Europe // From Kostenki to Klovis. Upper Paleolithic — paleo Indian adaptations. — New York: Plenum Press, 1993. — P. 125—142.

³⁰ Сапожников И.В. Хозяйственная специфика степной историко-культурной области // КСИА. — 1992. — Вып. 206. — С. 43—48.

Одержано 28.04.2001

А.В. Колесник

СИСТЕМА ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ В СРЕДНЕМ ПАЛЕОЛИТЕ ДОНБАССА

Статья посвящена анализу сырьевой стратегии и охотничьей деятельности людей среднего палеолита Донбасса. На основании данных естественных наук реконструируется среда обитания человека в позднем плейстоцене. На протяжении этого отрезка времени климат ритмически менялся с общей тенденцией к иссушению и похолоданию. Преобладали открытые степные ландшафты. Так называемый позднепалеолитический фаунистический комплекс был представлен в основном животными степной фации, ведущим представителем которой был бизон. Преобладание останков бизона среди охотничьей добычи фиксируется на немногочисленных памятниках охотничьей деятельности. В Курдюмовке найдены преимущественно кости бизона от всех частей скелета. Предполагается, что в среднем палеолите в Донецком регионе практиковалась неспециализированная охота. Наиболее активно заселялись кремненосные районы, связанные с верхнемеловыми отложениями. Здесь накапливались археологические комплексы с полным (стоянки и кратковременные лагеря) или усеченным (мастерские) циклом расщепления камня.

А.У. Kolesnik

THE SYSTEM OF NATURE SOURCES' EXPLOITATION IN THE MIDDLE PALEOLITHIC OF THE DONBAS

The article is dedicated to the analysis of the raw material strategy and the hunting activity of the Donbas (South-Eastern Ukraine) Middle Paleolithic population. On the grounds of the data of the Natural sciences the Upper Pleistocene environment has been reconstructed. During this space of time, the climate was rhythmically changing with the general trend to the aridisation and cold snap. The open steppe landscapes predominated. The so-called Upper Paleolithic faunal complex was represented mainly by the animals of the steppe variety, and first of all by the bison. The prevalence of the bison remains among the hunting bag is fixed on the local Middle Paleolithic sites of the hunting activity. The bison bones from all parts of a skeleton predominate on Kurdumovka site. It is assumed that, the non-specialized hunting took place in the Donetsk region during the Middle Paleolithic. Flint-bearing regions, connected with the upper cretaceous sediments were being inhabited the most actively. The archaeological complexes with the full (sites and short-time camps) or truncated (workshops) cycle of the stone processing accumulated here.

МЕЖІ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ КІНЦЯ X — СЕРЕДИНИ XIV ст. У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ, ПИСЕМНИХ ТА ТОПОНІМІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті на основі археологічних, писемних і топонімічних даних розглянуто проблему етноплемінних і адміністративних меж Волинської землі кінця X — середини XIV ст.

Важливим аспектом вивчення етнокультурних процесів, що відбувалися на волинських землях упродовж раннього середньовіччя, є проблема рубежів між корінним населенням та народами сусідніх земель. Приступаючи до з'ясування цієї проблеми, слід наголосити на її складності. Деякі вчені зазначають мінливу природу етноплемінних кордонів, проте не варто переоцінювати їх рухливість або плінність їхнього етнокультурного змісту, оскільки інакше було б неможливо пояснити тривалість етнічних зв'язків, незважаючи на зміни політичних кордонів. Це засвідчує історична еволюція етнічної культури українців Берестейщини, Холмщини і Підляшшя.

З причини розташування досліджуваного регіону на окраїні основної руської території особливу увагу заслуговують русько-ятвязький етнічний рубіж на півночі та русько-польський — на заході, але суттєвим є і визначення південного, волино-хорватського, східного, волино-древлянського, та північно-східного, волино-дреговицького, племінних кордонів. Треба зазначити, що в минулому цю проблему вирішували головним чином на підставі писемних джерел, які до того ж часто трактували довільно. Зокрема, у старій польській історіографії існувала, а подекуди має місце й досі, тенденція до пересування кордонів на схід. Наприклад, історик В. Кентшинський вважав, що етнічний русько-польський кордон проходив далеко від р. Західний Буг¹. Уже в повоєнні часи історик Я. Натансон-Леський писав, ніби «прастара межа польсько-руського розселення проходила вздовж Бугу»². А в 60-х роках XX ст. історик С. Кучинський пересував його ще далі на схід по лінії Горинь—Случ³. Дещо невизначеною є позиція археолога А. Новаковського, але й він вважає, що етнічний кордон проходив по Західному Бугу⁴. До речі, ще один сучасний польський історик, Я. Тишкевич, схиляється до думки, що межі розселення західних слов'ян (мазовшан) перед XI ст. досягали на північному сході сучасних державних кордонів між Україною та Польщею⁵. Отже, з погляду згаданих істориків, землі, що знаходилися на захід від проведеної ними прикордонної лінії, були етнічно західнослов'янськими. Зрозуміло, що з таким тенденційним трактуванням середньовічних кордонів погодитися не можна.

Тому виникає потреба нового, наскільки дозволяють джерела, підходу до вирішення зазначеної проблеми. Виходячи з викладеного, спробуємо визначити етноплемінні межі місцевого населення на півночі з балтами, на заході — зі старопольським населенням і на півдні та сході — з іншими руськими племенами, що проживали по сусідству з волинянами. Оскільки досліджувана нами територія у ранньому середньовіччі була суміжною із землями іноетнічних анклавів, тут не обійшлося без контактів і взаємовпливів. І цей чинник не можна залишати поза увагою. Картографування безсумнівних руських та іноетнічних елементів культури, а також залучення літописних і топонімічних джерел дають змогу провести племінні межі таким чином (див. рисунок).

Північний кордон між волинянами і ятвягами нині залишається ще досить неясним через малу кількість джерел. Відрізок цього кордону невеликий і обмежений головним чином верхньою і частково середньою течією р. Нарев та її правої притоки Бебжі. На північ від цієї лінії в районі Сувальського приозер'я знаходиться велика кількість ранньоятвязьких кам'яних курганів. Ятвязькі селища, а також деякі городища відомі на північ від болотистих пуш долини р. Бебжі та її правої притоки р. Лик (літописна річка Олег). Одне з цих городищ, овальне, без оборонного валу, знаходиться неподалік с. Неюха (колишній округ Лик). На ньому виявлено ліпну тонкостінну кераміку червонуватого кольору. Інше, Скомонтове, городище круглої фор-

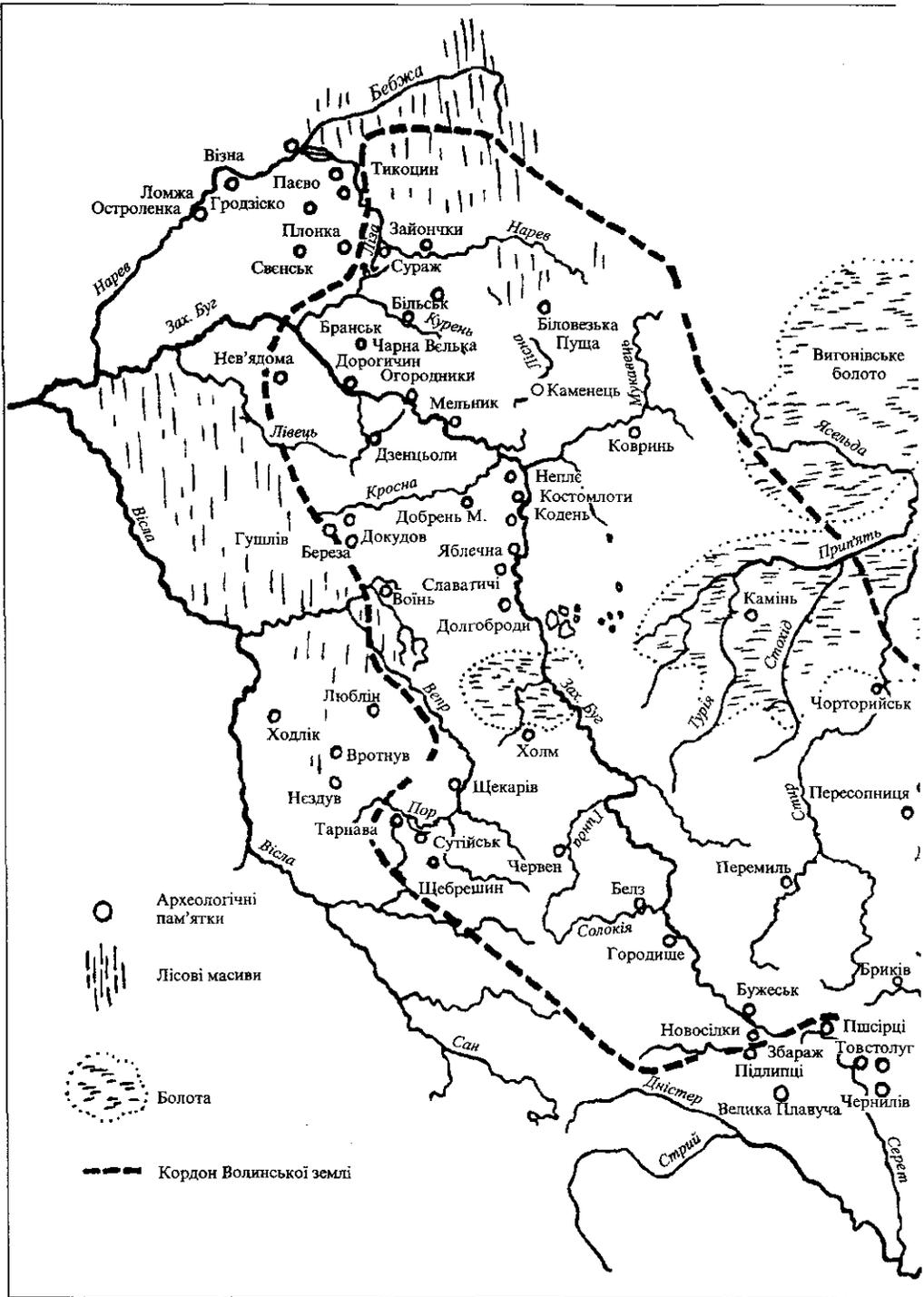
ми оточене концентричним валом заввишки 1 м, який доповнював основне оборонне укріплення — засіку. Біля нього знайдено скарб у мідному горщику, куди входили дві підковоподібні фібули, два спіральні браслети та нагрудний ланцюг з порожнистими намістин і хрестоподібних підвісок⁶. Ці елементи культури пов'язують з ятвягами. Саме тут і знаходилася корінна Ятвязька земля.

На південь від згаданих пам'яток простягалася на 100 км смуга лісів і боліт, за якою знаходилися руські городища і міста в Зайончках, Суражі, Більську й Дорогичині, а також могильники в Гайнівці, Чорній Велькій, Ліпному та ін. із виразним східнослов'янським матеріалом. Отже, кордоном між балтами й слов'янами були лісові пущі. Про проходження ятвязько-руської межі в X—XIII ст. по лісових пущах і болотах свідчить і літопис, в якому, зокрема під 1235 роком, записано, що Данило Романович, виступивши навесні в похід на ятвягів, дійшов до Берестя, а далі не зміг, бо розлилися ріки⁷. Для захисту кордонів від нападів ятвягів було споруджено низку мазовецьких і руських укріплень уздовж р. Нарев: Візна, Стара Ломжа, Остроденка, Свенцьк, Тикоцін, Сураж, Зайончки. Оскільки ятвяги не вміли штурмувати фортець, надійнішим захистом території Підляшшя від їх набігів були укріплення. Після поразки, завданої ятвягам Данилом у 1257 р., вони зобов'язалися «городи рубити в землі своїй»⁸, щоб руський король міг тримати тут постійні гарнізони. У світлі вищевикладеного русько-ятвязький етнічний кордон мав проходити долиною р. Бежі (див. рисунок).

З політичної й військової точок зору найважливішим був західний, русько-польський, відрізок кордону, що був стабільним і протягом X—середини XIV ст. не змінювався. Він вимальовується краще, ніж русько-ятвязький, унаслідок більшої кількості джерел і вищого ступеня дослідженості цього регіону. Як показує розміщення археологічних пам'яток, прикордонна лінія тут починалася від середньої течії р. Нарев у південному напрямку по річках Ліза, Марківка і Нурець до правого берега Західного Бугу. На захід від цієї лінії розташовані старопольські міста Тикоцін, Гродзіско Старе, Свенцьк, селища Паєво, Плонка, могильники Паєво, Кобилін-Кулешки⁹. На схід від прикордонної лінії знаходилися руські міста Сураж, Більськ, Бранськ, Дорогичин, Мельник, селища Слохи, Огородники, Головчиці, кургани в селах Нев'яро-Сохи, Чорна Велька та ін. Перетнувши Буг, кордон ішов по верхів'ях його лівої притоки р. Лівець. На південь від середньої течії р. Лівець через верхів'я Кшні він проходив у бік середньої течії річок Тисьмениця і Вепр. На лівому березі Бугу існувала низка руських селищ у селах Менженін, Барсуки, Антолін, Бучице Старе, Дерло, Непле, Кжичев, Кодень, Костомлоти, Славатичі, Яблечна, Долгоброди. Міст тут не було, лише одне городище в с. Добринь, у басейні р. Кшні. Крім курганних могильників у селах Залевші, Менженіні, тут відомі ґрунтові могильники в Костомлотах і Плоскуві та поховання з кам'яною обкладкою в Ліпно (див. рисунок).

Далі на півдні кордон, очевидно, тягнувся вздовж р. Вепр, про що свідчить розташоване в його середній течії руське село Воїнь. Лінія кордону тут була певною мірою умовною і прикордонний характер мала вся смуга, яка лежала між річками Вепр і Західний Буг. В аспекті розгляду русько-польського кордону доречно звернутися до літописних джерел, що стосуються цієї території. Під 1213 роком у Галицько-Волинському літописі є запис такого змісту: «Данило тоді вернувся додому, і поїхав з братом (Васильком) і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну»¹⁰. Звідси виходить, що під терміном «вся Україна» 1213 р. розумілись практично всі забузькі землі, розташовані на північ від м. Червен. У старій історіографії існувала думка, що Україна 1213 р. лежала західніше від згаданих міст — це землі по р. Вепр і верхів'ях Лади, Танева та Білої. Такого погляду, зокрема, дотримувався російський історик О.М. Андріяшев¹¹. У наш час дослідники, зокрема професор М.Ф. Котляр, вважають, що Україна і територія, на якій знаходилися міста Верещин, Комов та інші, якщо і не тотожні, то дуже близькі¹². Це, до речі, підтверджується аналізом літописного повідомлення 1281 р., в якому написано, що с. Воїнь знаходиться на Україні¹³. Воно локалізується на північний захід від району розміщення згаданих міст у верхів'ї р. Тисьмениця, тепер с. Вогинь. Згадка про с. Воїнь дає змогу уточнити розміри України (України), яка була історично-географічним регіоном, що знаходився на крайньому русько-польському пограниччі й обіймав західну частину теперішньої Холмщини.

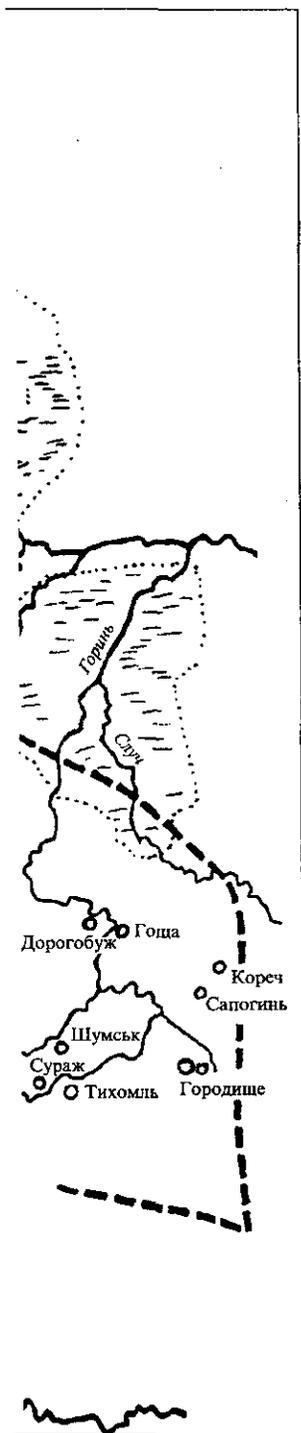
Крім поселень на цій території відомі поховальні комплекси X—XIII ст. з підкурганним обрядом захоронення на горизонті чи в ямах у Городищі, Холмі та в інших пунктах, інвентар яких типовий для східнослов'янських земель. Як слушно зауважує

Етноплемінні межі Волинської землі

український археолог О.П. Моця, наявність підкурганних поховань початку II тисячоліття є принциповим чинником для розмежування етнічних територій Польщі і Русі, оскільки для руських земель характерним був звичай захоронювати померлих під курганами аж до XIII ст., а для польських — ні. Цей елемент дає змогу конкретизувати розмежування і державних територій сусідніх слов'янських народів на етапі їх становлення першими століттями II тисячоліття¹⁴.

З карти прикордонних пам'яток (див. рисунок) видно, що на захід, між річка-

ми Вепр і Вісла, простяглася слабо освоєна смуга лісів і пуц. Натомість правобережжя Вісли було заселене старопольськими племенами, про що свідчить низка археологічних та архітектурних пам'яток, зокрема городище біля с. Ходлік на Люблінщині, оборонні споруди і речовий матеріал якого виразний західнослов'янський характер¹⁵. Далі на південь, у верхів'ях р. Вепр і її лівій притоки Пор, знаходилися давньоруські міста-фортеці Сутійськ, Тарнава і Щебрешин та поховання в Липському, Гучові, Грудку Надбужному. Звичайно, не всі міста тут мали військово-стратегічне значення. Так, якщо Сутійськ уже в XI ст. було задумано як фортецю на русько-польському кордоні, то Червен набув військового значення пізніше, у силу свого прикордонного положення. У XIII ст. військово-стратегічна роль межиріччя Західного Бугу і Вепра зросла ще більше, але замість Червена в південній частині цього відрізка кордону провідним містом став Белз, що засвідчено частими згадками про нього у літопису.

Вищенаведений етнічний кордон визначено не лише за археологічними та писемними, а й за топонімічними даними, зокрема назвами населених пунктів із закінченням на *-ичі*. Такі назви, згідно з поглядом українського лінгвіста О.А. Купчинського, пов'язують тут з дулібами-волинянами¹⁶, що дає додаткові можливості визначити досить виразну межу між східними й західними слов'янами. За даними топонімії вона практично збігається з кордоном, який вимальовується за археологічними і літописними джерелами й тягнеться від злиття річок Нурець та Західний Буг, нижче — по правому березі р. Вепр (крім верхньої течії). На схід від цієї прикордонної смуги є кілька скупчень місцевостей із закінченням на *-ичі*: Сім'ятичі біля Дорогичина, Мишковичі, Славатичі, Добрятичі, Мержевичі та інші (в Підляшші), що свідчить про заселеність їх волинянами. Південніше — це територія з центром в історичному граді Волинь: Ратиборівичі, Войславичі, Вороновичі, Поболовичі та ін. Західніше від цієї межі, у районі Повіслення, такі патроніми не трапляються, що свідчить про заселеність цих земель польським людом.

На півдні племінний, між волинянами і хорватами, а потім і адміністративно-територіальний кордон між Волинською та Галицькою землями проходив по вододілу правих приток верхньої Прип'яті і верхів'я Західного Бугу, з одного боку, та верхів'їв лівих приток Дністра — з іншого. Протяжність кордону на цьому відріжку була порівняно невелика, оскільки Волинь виходила сюди вузьким клином. Тут він не мав природних оборонних кордонів у вигляді боліт чи лісових пуц, зате з боку Волині існували такі потужні міста-фортеці, як Белз, Перемиль і Бужеськ. Окреслюючи територію середньовічної Волинської землі, академік П.П. Толочко звернув увагу на динаміку зміни її південних кордонів, які інколи спускались по лінії Любачова, Бужеська, Плісненська, а іноді піднімалися до Белза.

Причини цього вчений вбачає в зміні підпорядкування Бужеського князівства. Якщо воно потрапляло в залежність до галицьких князів, то межі Волині зміщувалися на північ, а коли поверталася до володимирських, то — на південь¹⁷. На цьому відріжку етноплемінний кордон досить чітко визначається, з одного боку, за курганами волинян у Новосілках (Львівських), Шпиколесах, Брикові та Суражі над Вілією, а з іншого — ґрунтовими підплитовими похованнями

хорватів у Підлипцях, Підгірцях на Львівщині та в Старому Збаражі і Товстолузі на Тернопільщині. Щоправда, і на цьому відрізку кордону бачимо взаємопроникнення сусідніх етносів на ту чи іншу сторону. Так, в Підгірцях поруч із курганами є й підплитові поховання, відомі вони і в Перемилі над Стиром, а кургани, у свою чергу, — у Великій Плавучій, Товстолузі, Чорнилові на Тернопільщині серед численних могильників хорватів. Так виглядає найменший, південний, відрізок кордону досліджуваної території (див. рисунок).

Східний кордон між Волинською і Київською землями з політичної точки зору не був строго визначений: загалом він проходив по р. Случ, але коли київські князі захоплювали волинські міста, розміщені західніше, то відсувався до р. Горинь. Однак Погориння завжди було волинським, свідченням чого є літописне повідомлення під 1150 роком, згідно з яким волинський князь Мстислав Ізяславич твердо заявив: «А то волость отця моего, і моя — по Горину»¹⁸. Так само під 1233 роком як суто волинське місто, що належало Данилові Романовичу, згадується Тихомль, розташований у верхній течії р. Горинь¹⁹. У Погоринні знаходилися два великі (Дорогобуж і Пересопниця) і два малі (Сапогинь і Коречьк) міста. Причому вони відігравали в захисті Волинської землі таку саму роль зі сходу, як Червенські гради — із заходу. Проте поселень тут було мало. Як вважає археолог А.А. Томашевський, вичерпання природних ресурсів у XI—XIII ст. у басейні середньої Случі призвело до фактичного обезлюднення цієї території²⁰. Вирішальна роль у визначенні меж розселення волинян і древлян належить поховальним пам'яткам. Волинські кургани мають свої характерні прикраси, а древлянські — шар попелу і вугілля в насипі кургану над похованням. Однак західний кордон поширення древлянських курганів не мав стику зі східним волинським: межа проходила по р. Случ, де лісові масиви розділяли землі волинян і древлян.

Насамкінець розглянемо північно-східний відрізок кордону Волинської і Турово-Пінської земель, де природною межею виступали практично непрохідні ліси й болота. Цей район був слабозаселений, із малою кількістю міст. Крайнім північно-східним містом волинян був Чорторийськ, про прикордонне положення якого свідчить боротьба за нього між волинськими та пінськими князями²¹. Інших укріплень на цьому відрізку немає. Далі, на північний захід від р. Прип'ять, кордон гіпотетично проходив між верхів'ями її лівої притоки Ясельди та верхів'ями Мухавця — правої притоки Західного Бугу. Із волинської сторони тут стояли міста Кобринь і Каменець, а з північного сходу міст поблизу не було. Болотисті простори в басейні верхньої Прип'яті становили водночас її племенні кордони між основним волинським населенням Берестейського Побужжя та дреговицьким басейну верхнього Німану. Цим і завершуємо розгляд кордонів, оскільки ми розпочали їх аналіз із північно-західного відрізка.

Слід зазначити, що міжплеменні, чи територіальні, кордони нерідко мали умовний характер, а балти, поляки, волиняни, дреговичі, хорвати часто мешкали поруч або й черезсмужно. Підтвердженням цього є район Середнього Побужжя, де мазовшани проникали на територію волинян, а останні подекуди поселялися на польських землях. Подібну картину спостерігаємо й на півдні, на кордоні волинян із хорватами. Зрештою, взаємопроникнення було звичайною справою для прикордонних районів багатьох племен і народів. Проте етнічні межі, можливо, і не як чітка лінія, а часто слабозаселена широка смуга, існували. Це визначило і конфігурацію державного кордону між Руссю і Польщею від 981 р. до середини XIV ст. Інші межі були кордонами між князівствами до утворення Волинсько-Галицької держави в 1199 р. У світлі викладеного сподіваємось, що визначені середньовічні межі Волинської землі в цілому не викликають серйозних сумнівів.

¹ *Kętrzyński W.* Granice Polski w X w. — Kraków, 1892. — 32 s.

² *Natanson-Leski J.* Zarys granic i podziałów Polski najstarszej. — Wrocław, 1953.

³ *Kuczyński S.* Wschodnia granica Państwa Polskiego w X wieku (przed rokiem 980) // *Początki Państwa Polskiego.* — Poznań, 1962. — Т. 1. — S. 233—251.

⁴ *Nowakowski A.* Górne Pobuże w wiekach VIII—XI. Zagadnienia kultury. — Łódź, 1972. — 144 s.

⁵ *Tyszkiewicz J.* Cultural processes connected with expansion of the Rus of Kiev towards Lithuania in the 9th—11th centuries // *Archeologia Polona.* — 1975. — Vol. 16. — P. 107—126.

⁶ Гуревич Ф.Д. К вопросу об археологических памятниках летописных ятвягов // КСИИМК. — 1950. — Т. 33. — С. 110—120.

⁷ Полное собрание русских летописей: Ипатьевская летопись. — М.: Изд-во вост. лит., 1962. — Т. 2. — 938 стлб.

⁸ Там же. — 835 стлб.

⁹ Kamiński A. Z badań nad pograniczem polsko-rusko-lacwieskim w rajonie rzeki Sliny // WA. — 1956. — Т. 23, з. 2. — С. 131—168.

¹⁰ Полное собрание ... — 732 стлб.

¹¹ Андрияшев М.А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. — Киев, 1887. — 232 с.

¹² Котляр М.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. — Киев, 1985. — 174 с.

¹³ Полное собрание ... — 889 стлб.

¹⁴ Моця О.П. Південно-західні кордони Київської Русі за матеріалами поховальних пам'яток // Rozprawy z Sasiadstwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-slowackie w średniowieczu. — Rzeszów, 1996. — S. 91—96.

¹⁵ Gardawski A. Wyniki wstępnych badań na grodzisku wczesnośredniowiecznym we wsi Chodlik pow. Puławy // WA. — 1954. — Т. 20, з. 1. — С. 87—89.

¹⁶ Купчинский О.А. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян // Славянские древности. — Киев, 1980. — С. 45—72.

¹⁷ Толочко П.П. Волынское княжество // История Украинской ССР. — Киев, 1981. — Т. 1. — С. 400—404.

¹⁸ Полное собрание ... — 396 стлб.

¹⁹ Там же. — 770 стлб.

²⁰ Томашевський А.П. Населення Східної Волині V—XIII ст. н. е. (Система заселення, екологія, господарство): Автореф. дис.... канд. істор. наук. — К., 1993. — 18 с.

²¹ Полное собрание ... — 752 стлб.

Одержано 08.04.2001

М. Кучинко

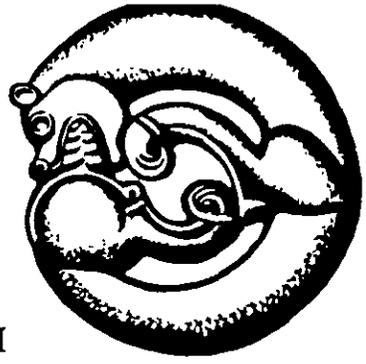
РУБЕЖИ ВОЛЫНСКОЙ ЗЕМЛИ КОНЦА X — СЕРЕДИНЫ XIV ВВ. В СВЕТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ, ПИСЬМЕННЫХ И ТОПОНИМИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

В статье на базе археологических, топонимических и письменных источников по-новому освещается проблема рубежей Волынской земли. Определены племенные рубежи на севере с ятвягами, на западе с поляками, на юге с хорватами, на востоке с древлянами и на северо-востоке — с дреговичами. Одновременно определены государственная граница с Польшей на западе и административная — с Галицкой землей на юге, Киевской — на востоке и Турово-Пинской — на северо-востоке.

М. Kuchynko

THE BORDERS OF THE VOLYN LAND AT THE END OF THE X — THE MIDDLE OF THE XIV CENTURIES, IN THE LIGHT OF ARCHAEOLOGICAL, WRITTEN, AND TOPONYMICAL SOURCES

On the basis of the archaeological, toponymical and written sources the article, in a new way, elucidates the problem of the borders of the Volyn land. The autor defined the tribal borders with the Jatvyags in the north, with the Poles in the west, with the Croats in the south, with the Drevlyans in the east, and with the Dregoviches in the north-east. At the same time, the state border with Poland in the west and the administrative borders with the Galich land in the south, the Kyiv land in the east and the Turovo-Pinsk land in the north-east are cleared out.

**М.І. Гладких,
С.М. Рижов, М.О. Суховий**

НОВІ ПАЛЕОАНТРОПОЛОГІЧНІ РЕШТКИ НА ГІРСЬКОМУ ТІКИЧІ

У статті описано рештки практично повного скелета людини пізньопалеолітичного віку.

Археологічна експедиція кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Черкаської археологічної інспекції влітку 1995 р. досліджувала Гордашівське пізньопалеолітичне поселення (с. Гордашівка Тальнівського р-ну Черкаської обл.)¹. Паралельно з цими роботами проводились археологічні розвідки у прилеглому регіоні.

На південній околиці с. Лацова Тальнівського р-ну Черкаської обл. у розрізі глиняного кар'єру було помічено кістки. Кар'єр врізаний у правий схил балки, яка є правою притокою Гірського Тікича (рис. 1). Місце знахідки розташовано трохи нижче від середньої частини схилу балки — між плато і тальвегом.

Зачисткою на глибині 1,55 м від сучасної поверхні у лесоподібному суглинку виявлено майже повний кістяк людини у скорченому положенні. Відсутні частини тазових кісток та ступні.

Стратиграфічний розріз на місці кістяка:

1. Сучасний ґрунт — 0—0,60 м.
2. Гумусований лесоподібний суглинок темно-сірого кольору — 0,60—1,00 м.
3. Лесоподібний суглинок світло-жовтого кольору зі слідами кротовин — 1,00—1,60 м.
4. Лесоподібний суглинок світло-жовтого кольору. Перший горизонт карбонатних стяжінь — 1,60—1,80 м. Кістяк залягав на цьому горизонті. Ґрунт навколо кісток більш темний та рихлий, ніж навколишній лесоподібний суглинок.
5. Лесоподібний суглинок світло-жовтого кольору, донизу набуває буруватих відтінків — 1,80—3,20 м.
6. Лесоподібний суглинок жовто-бурого кольору. Другий горизонт карбонатних стяжінь — 3,20—3,45 м.

Положення кістяка (рис. 2). Кістяк лежав на лівому боці, головою на схід — північний схід. Ноги з лівого боку. Череп повернутий тім'яною частиною догори. Кістки обличчя орієнтовані у горизонтальній площині. Ліву руку зігнуто у ліктьовому суглобі, кисть на плечі. Кисть правої руки розташована на нижній частині грудної клітки. Череп трохи розчавлений: права скронева кістка відокремлена, носові кістки та нижні ділянки орбіт зміщені у бік лобної кістки. Кістки фаланг пальців та окремі зуби (два нижні різці) рознесені. У процесі розчищення знято фалангу над лівим плечем, яка була розташована на 9 см вище від черепа. Права променева кістка розташована над кістками лівої руки.

Палеоантропологічні рештки

Череп. З черепних кісток добре збереглися лобна кістка та два фрагменти тім'яної, яка має виразний потиличний кут. У правій частині частково деформованої потиличної кістки, на зовнішній поверхні наявна ум'ятина. Ділянка черепа, де знаходиться великий потиличний отвір, практично відсутня.

Лицева частина репрезентована сильно деформованою носовою кісткою. Очна западина зберіглася на 20 %, на її внутрішній поверхні чітко розрізняються пальце-подібні вдавлення. Права надочна орбіта відсутня; частково збереглася лише сфероїдальна частина крила з очним каналом.

Добре збереглася права скронева кістка та виличні кістки разом із соскоподібними відростками. Останні частково зруйновані.

Найвні верхня та нижня щелепи (нижня у правій частині частково пошкоджена). Збереглася права maxilla, ліва відсутня.

Зубна система. З наявних 24 зубів зберіглися: на нижній щелепі всі, крім різців та третіх молярів; на відлілій правій частині верхньої щелепи всі, крім третього моляра.

Хребет. Хребетний стовп має 7 шийних хребців; на 6-му відсутній горбик сонної артерії. Грудних хребців — 12, вони частково пошкоджені. Поперекових — 5.

Груднина відсутня. Крижові кістки представлені тільки базисом. Ребра деформовані і складають 12 пар.

Верхні кінцівки. Ліва і права плечові кістки добре збереглися, але на обох відсутні голівки. Малий горбик стертий, погано виражена анатомічна шийка. Добре збереглася радіальна ямка. М'язовий рельєф дуже виразний.

На променевих і ліктьових кістках також відсутні головки.

Ключиці і лопатки сильно деформовані, але праві частини збереглися краще. Простежуються акромеон, відросток ключиці та лопаткова вирізка. Нижній кут близький до тупого. Скоріше за все, індивідуум мав малі розміри грудної клітки.

Тазові кістки. Серед тазових кісток присутній фрагмент правої клубової кістки, частково збереглася суглобова поверхня стегнової.

Уламки лобкової кістки мають виражений симфіз. Відстань між гребенями клубових кісток — 27—36 см. Ліва частина лобкової кістки, крижові та куприкові кістки відсутні.

Нижні кінцівки представлені двома стегновими кістками, які зламані в серединній частині. Епіфізи досить стерті. Є один надколінок.

Кістки гомілки представлені двома малоюмілковими кістками; ліва зламана.

Кістки стопи відсутні.

За стратиграфічними умовами було констатовано пізньоплейстоценовий вік кістяка.

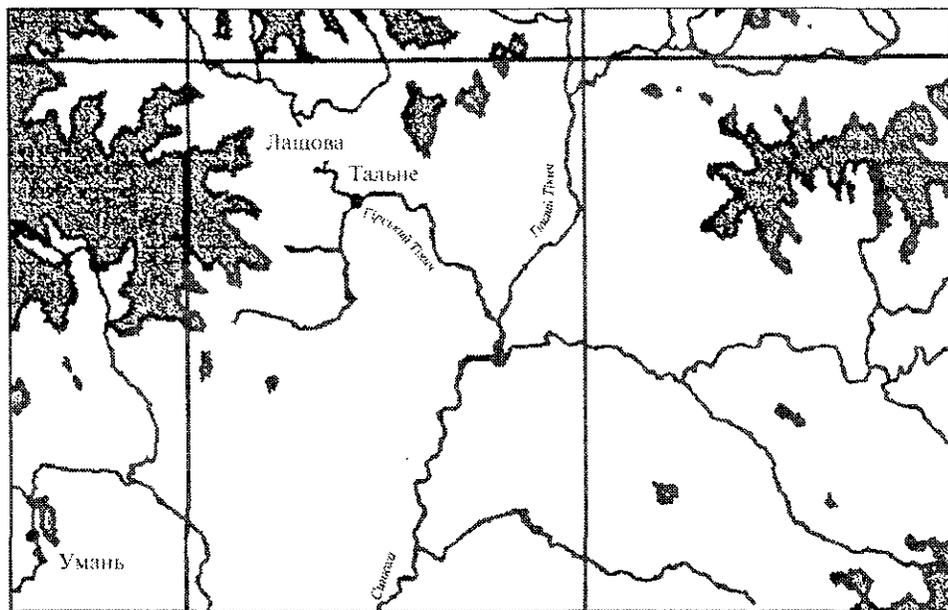

Рис. 1. Карта розташування пізньопалеолітичних решток із с. Лашова

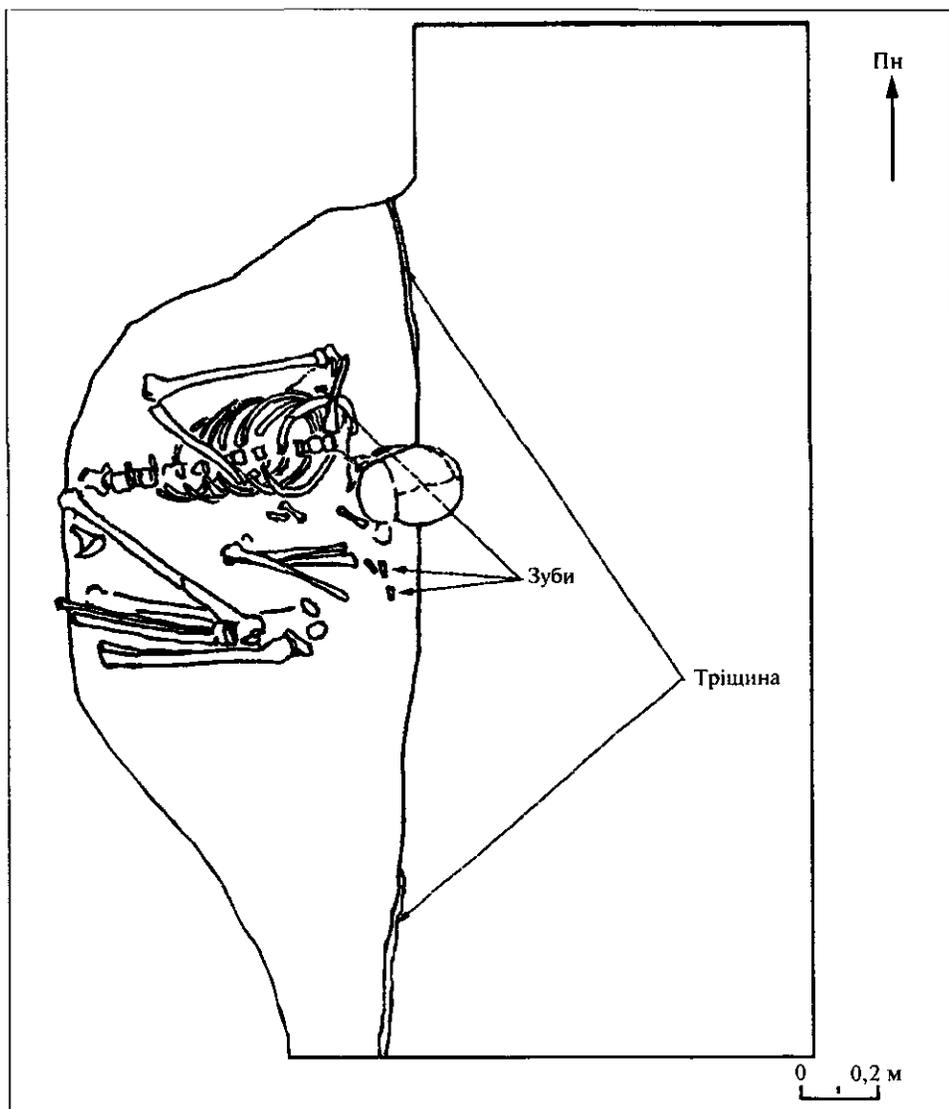

Рис. 2. Палеоантропологічні рештки із с. Лашова

Зважаючи на унікальність знахідки для території України, автори вирішили утриматися від публікації до з'ясування абсолютного (ізотопного) віку цих палеоантропологічних залишків.

Визначення віку було зроблено у 2000 р. у Київській радіовуглецевій лабораторії НАН України (М.М. Ковалюх) за пробами з реберної кістки і хребця: зразок Кі-8162, його вік ($12\ 600 \pm 90$) років тому. Таким чином, абсолютний вік знахідки відповідає стратиграфічному положенню кістяка.

Отже, попередньо можна констатувати відкриття кістяка людини фінальнопалеолітичної доби. Цей об'єкт можна розглядати у системі декількох пунктів цього регіону зі знахідками пізньопалеолітичних знарядь (Гордашівка, Лашова, Зелений Кут).

¹ Гладких М.И., Рыжов С.Н., Суховой Н.А. Гордашовка — ориньякоидный палеолит на Горном Тикиче // Археол. альманах. — Донецк, 1994. — 4. — С. 217—226; Гладких М.И., Рыжов С.М., Суховой М.О. Новый вариант пізньопалеолітичної культури на Черкащині // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси: Сіяч, 1995. — С.16—24; Гладких М.И., Рыжов С.М., Суховой М.А. Кварцевые орудия позднепалеолитического поселения Гордашовка 1 // Археология и этнография Восточной Европы: Материалы и исследования. — Одесса, 1997.

Одержано 28.04.2001

НОВЫЕ ПАЛЕОАНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСТАТКИ НА ГОРНОМ ТИКИЧЕ

Впервые на территории Украины (Черкасская обл.) обнаружены остатки практически полного скелета позднепалеолитического возраста. Предварительная радиоуглеродная датировка ($12\,600 \pm 90$) лет назад.

M.I. Gladkikh, S.M. Ryzhov, M.A. Sukhovou

NEW PALEOANTHROPOLOGICAL REMAINS ON GORNY TIKICH

For the first time in the territory of Ukraine (Cherkasy region) the remains of almost entire skeleton of the Upper Paleolithic time are found. The preliminary radiocarbon dating 12.600 ± 90 years ago.

І.В. Сапожников

ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВІ КОМПЛЕКСИ ПОСЕЛЕННЯ ВЕЛИКА АКАРЖА

*У статті опубліковано та проаналізовано матеріали чотирьох локальних господарсько-побутових комплексів, знайдених автором на пізньопалеолітичному поселенні Велика Акаржа біля Іллічівська (датується близько 19—18 тис. років тому максимумом Вюрму). Вони розташовувались на периферії пам'ятки, мали площу від 16 до 23 м² та дуже близькі характеристики кам'яного інвентарю. За даними археозоології (О.П. Секерська), на цих комплексах було утилізовано від одного до чотирьох забитих самців бізонів (*Bison priscus*). Один із них (ГПК III) був менш довгостроковим, ніж решта. Усі комплекси інтерпретовано автором як залишки сезонних (один-два місяці) весняно-літніх місць проживання окремих сімейних груп мисливців на бізонів.*

Значна частина матеріалів стоянки Велика Акаржа, відкритої В.І. Красковським у 1955 р. і розкопаної П.Й. Борисковським у 1959, 1961 рр. та автором цієї статті у 1988—1993 рр., відома фахівцям¹. Проте деякі об'єкти цього поселення заслуговують на більшу увагу. Ідеться про так звані господарсько-побутові комплекси (ГПК), досліджені у 1989—1993 рр. на периферійних ділянках пам'ятки (рис. 1). Перш ніж безпосередньо перейти до характеристики цих об'єктів, нагадаю, що вперше поняття «господарсько-побутовий комплекс» щодо місць помешкання і господарювання окремих сімей на великих поселеннях (Мізин, Добранічівка та ін.) було використано видатним українським істориком і палеолітознавцем Іваном Гавриловичем Шовкоплясом², 80-річчя якого відзначалось у 2001 р.

Сам І.Г. Шовкопляс дав таке визначення цього терміна: ГПК є «сумою взаємопов'язаних між собою жител і різних господарсько-виробничих та побутових об'єктів, які складають єдине ціле у житті мешканців стоянки»³. Заради справедливості нагадаю, що польські археологи задовго до цього називали подібні скупчення решток культурних залишків «крем'яницями», але на півночі вони, зазвичай, не такі виразні, віддалені одне від одного на значніші відстані, й іноді їх розглядають як окремі стоянки⁴. У степовій зоні Північного Причорномор'я виразні господарсько-побутові комплекси на сезонних поселеннях із монобізоною фауною вперше були виявлені автором саме на Великій Акаржі.

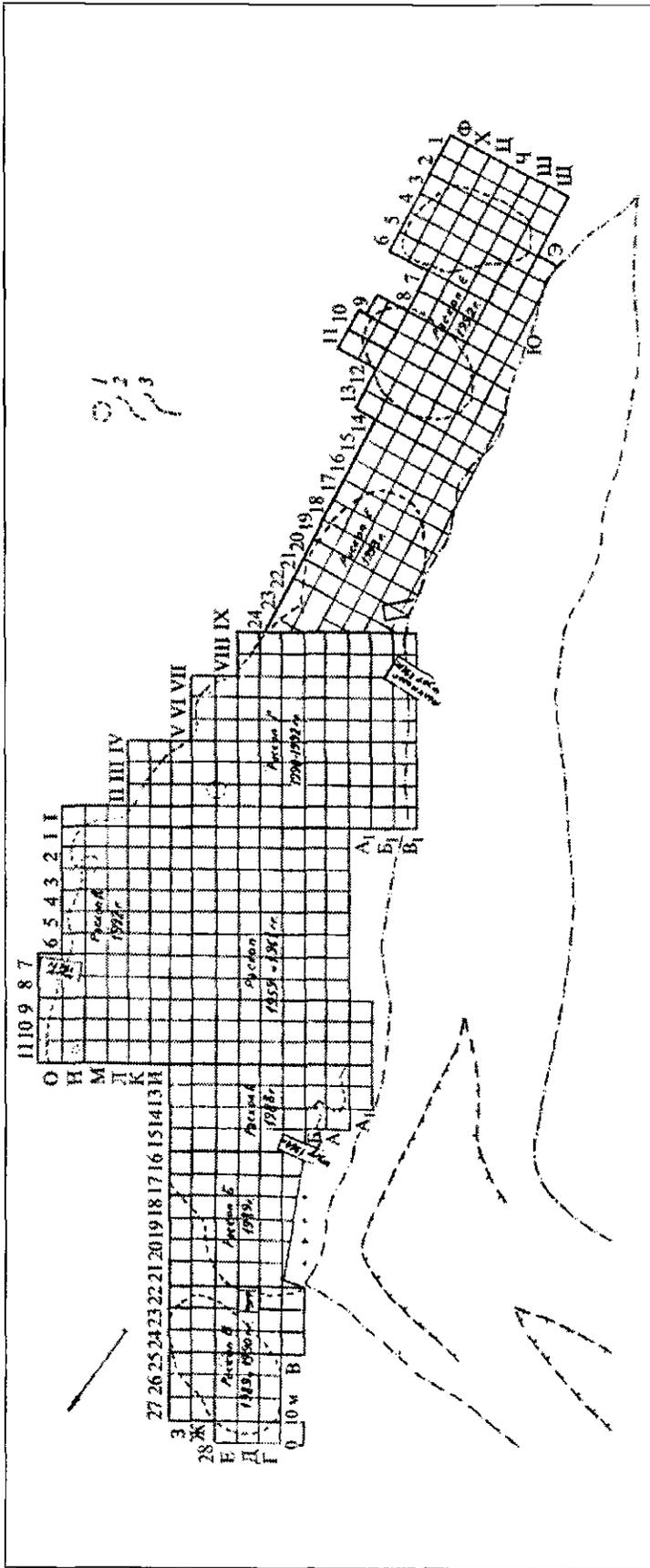

Рис. 1. Загальний план розкопок Великої Акаржі у 1959, 1961, 1988—1993 рр: 1 — вогнища; 2 — межа культурного шару; 3 — стінка рівчака на глибині 1,1—1,25 м

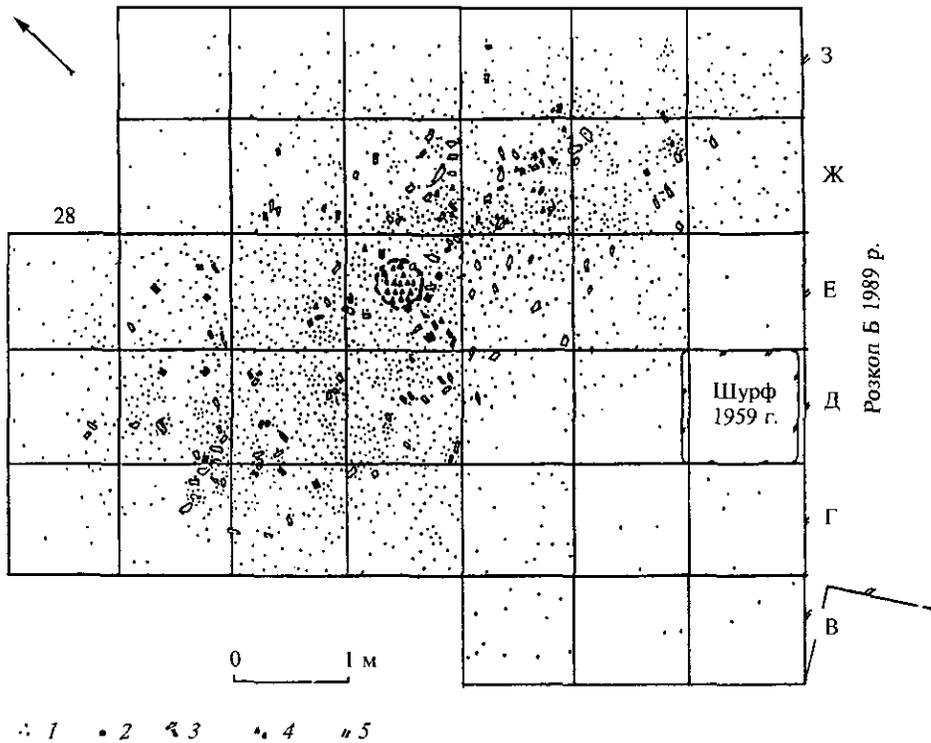

Рис. 2. План ГПК I Великої Акаржі (розкоп В 1989—1990 рр.: 1 — кремені; 2 — каміння; 3 — кістки; 4 — перепалені кістки; 5 — зуби тварин

Господарсько-побутовий комплекс I. Розташований на північно-західній окраїні поселення (рис. 1). Овальне в плані скупчення культурних залишків мало розміри 5,0—5,5 м завдовжки та 2,5—3,0 м завширшки, загальну площу близько 15,5—16,0 м². У центрі виявлено рештки лінозоподібного в розрізі, округлого в плані вогнища діаметром 35—40 см, глибиною до 4—5 см, яке було заповнене дрібними фрагментами перепалених кісток (рис. 2). Із цього ГПК походять 2406 розколотих кременів, техніко-морфологічну характеристику яких подано в табл. 1. Серед них виділено 85 виробів із вторинною обробкою (табл. 2). Матеріали цього комплексу опубліковано в спеціальній статті⁵.

Із першого ГПК походить 406 фрагментів кісток, з яких 43 було визначено. Вони репрезентовані цілими та фрагментованими зубами, два з яких належали дорослому самцю. Серед інших кісток були фрагменти таранної кістки, лопатки, гомілки та нижньої щелепи. Отже, мешканці цієї частини поселення утилізували мінімально одну тварину — дорослого самця. Підкреслюю, що всі, без винятку, визначені кістки, знайдені на Великій Акаржі у 1988—1993 рр. і вивчені О.П. Секерською, належали виключно степовим бізонам (*Bison priscus*)⁶.

Господарсько-побутовий комплекс II. Відкрито на південно-східній окраїні Великої Акаржі (рис. 1). У плані він мав неправильно-овальну форму завдовжки 6,0 м і завширшки 3,5 м, його площа сягала 22—23 м². На кв. Ч-Ц-3 траплялися перепалені кістки (рис. 3), що дає змогу говорити про наявність вогнища у цій частині скупчення культурних решток. Тут знайдено 2579 розколотих кременів (табл. 1), 71 з яких мав вторинну обробку (табл. 2).

На території цього ГПК було виявлено 360 уламків кісток, з яких діагностичними виявилися 85 фрагментів від 18 кісток. Серед останніх зафіксовано 16 зубів, які належали мінімально двом дорослим бізонам. Інші кістки представлені діафізом гомілкової кістки та фрагментами метаподій.

Господарсько-побутовий комплекс III. ГПК III знаходився лише у 2—3 м на північ від попереднього комплексу (рис. 1). Він мав овальну в плані форму завдовжки 6,5 м, завширшки 4—4,5 м та площею 20—22 м², хоча треба визнати, що його

межі були менш виразними, ніж у ГПК I і II (рис. 3). З означеної площі поселення походять 2355 розколотих кременів (табл. 1), з яких 92 є виробами із вторинною обробкою (табл. 2).

У культурному шарі ГПК III знайдено 58 уламків кісток. Із них визначено 19 фрагментів від 6 кісток: чотири зуби від дорослої-І особини, а також епіфіз та діафіз лівої плечової кістки. Мешканці цього комплексу утилізували, як мінімум, одного бізона.

Господарсько-побутовий комплекс IV. ГПК IV розташовувався в тій самій південно-східній частині поселення, у 4,5 м на північ від ГПК III (рис. 1). Він мав овальну, дещо більш витягнуту у плані за лінією північ—південь форму завдовжки близько 7,0 м, завширшки до 3,5 м та загальною площею до 20—21 м². Його межі були чіткішими, ніж у попереднього комплексу, але північна межа збігалася з основ-

Таблиця 1. Порівняльна техніко-морфологічна характеристика крем'яного інвентарю господарсько-побутових комплексів поселення Велика Акаржа

Категорії інвентарю	ГПК I		ГПК II		ГПК III		ГПК IV	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Необроблені гальки	1	0,04	1	0,04	—	—	1	0,06
Розколоті гальки	4	0,2	9	0,3	—	—	2	0,13
Оббиті гальки	1	0,04	1	0,04	1	0,04	2	0,13
Осколки	118	4,9	129	5,0	129	5,5	98	6,2
Нуклевидні осколки	42	1,7	49	1,9	62	2,6	36	2,3
Нуклеуси	68	2,8	97	3,8	83	3,5	66	4,2
Уламки нуклеусів	9	0,4	32	1,2	37	1,6	15	1,0
Відщепи	850	35,3	1040	40,3	934	39,7	621	39,5
Лусочки	113	4,7	111	4,3	123	5,2	67	4,7
Пластини	491	20,4	470	18,2	364	15,5	298	19,0
Мікропластини	188	7,8	137	5,3	114	4,8	62	3,9
Реберчасті сколи	89	3,7	122	4,7	114	4,8	75	4,8
Різцеві сколи	5	0,2	3	0,1	—	—	6	0,4
Фрагменти сколів	342	14,2	307	11,9	299	12,7	161	10,2
Вироби з вторинною обробкою	85	3,5	71	2,8	92	3,9	61	3,9
	2406	100	2579	100	2355	100	1571	100

П р и м і т к а. Тут і в табл. 2 полужирним курсивом виділено аномально високі або низькі значення.

Таблиця 2. Порівняльна характеристика виробів із вторинною обробкою господарсько-побутових комплексів поселення Велика Акаржа

Групи виробів	ГПК I		ГПК II		ГПК III		ГПК IV	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Скребачки	16	18,8	11	15,5	2	2,2	10	16,4
Різці	21	24,7	21	29,6	14	15,2	19	31,1
Комбіновані знаряддя	3	3,5	—	—	1	1,1	1	1,6
Мікроінвентар	29	34,1	22	31,0	61	66,3	20	32,8
Пластини з регушкою	3	3,5	5	7,0	7	7,6	7	11,5
Свердла	1	1,8	2	2,8	—	—	—	—
Пилка	—	—	—	—	1	1,1	—	—
Інші форми	12	14,1	10	14,1	6	6,5	4	6,6
	85	100	71	100	92	100	61	100

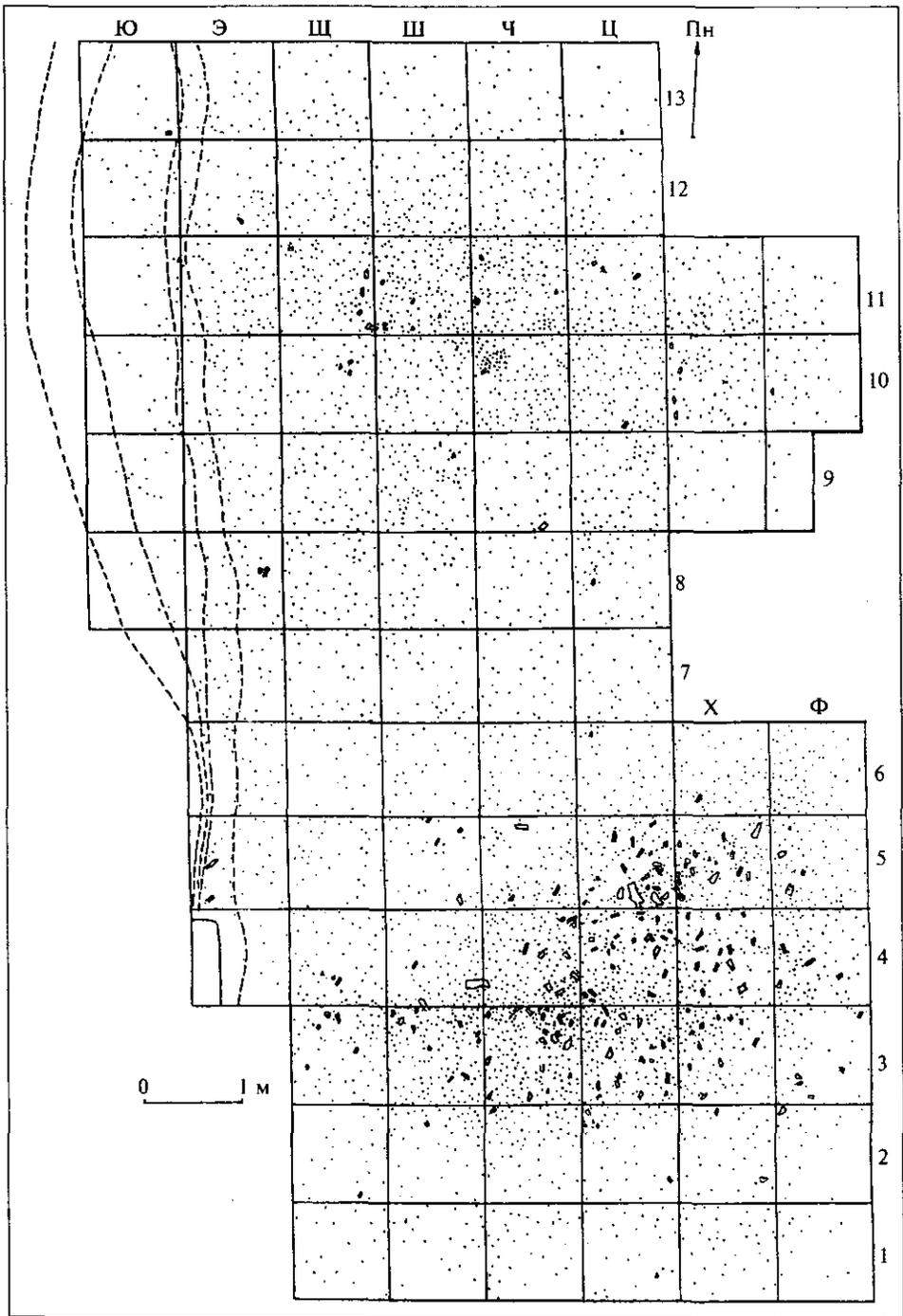

Рис. 3. План ГПК II і III Великої Акаржі (розкоп Є 1992—1993 рр.)

ною територією поселення (рис. 4). Тут було знайдено 1571 розколотий кремій (табл. 1), 61 з яких мав вторинну обробку (табл. 2).

На місці ГПК IV виявлено 159 уламків кісток, з яких лише 10 було визначено. Майже всі вони представлені зубами (9 прим.), що належали мінімально чотирьом особинам тварин, забитих у віці від напівдорослої до дорослої-II. Ще одним діагностичним уламком виявився фрагмент діафіза плечової кістки.

Порівняльний аналіз головних техніко-морфологічних характеристик крем'яних колекцій чотирьох описаних ГПК доводить їхню близькість практично за всіма

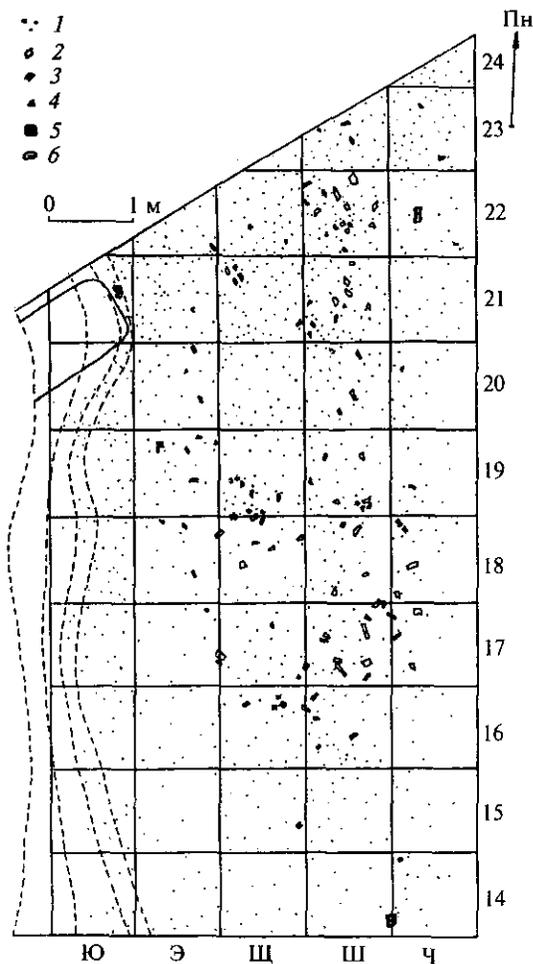

Рис. 4. План ГПК IV Великої Акаржі (розкоп Є 1993 р.: 1 — кремені; 2 — кістки; 3 — зуби тварин; 4 — перепалені кістки; 5 — каміння; 6 — черепашки Helix)

кількісними показниками. На кожному з них було знайдено від 1571 до 2406 оброблених кременів. З аномальних показників слід відзначити лише нижчу кількість виробів із вторинною обробкою у ГПК II та деяке збіднення основних категорій кам'яного інвентарю у ГПК III (табл. 1).

Аналогічний аналіз груп виробів із вторинною обробкою також свідчить про дуже високий рівень спорідненості усіх розглянутих ГПК, за винятком кількох показників ГПК III. Так, у ньому відмічено надзвичайно низьку кількість скребачок на фоні зниженої долі різців та аномально високого показника мікроінвентарю, тобто вкладишів мисливської зброї (табл. 2).

Помічені розбіжності деяких показників кам'яного інвентарю ГПК III стають зрозумілішими, якщо згадати, що його мешканцями було утилізовано тільки одну тварину — напівдорослого бізона. Наведене дає змогу вважати цей комплекс найменш довгостроковим за часом існування з усіх чотирьох ГПК Великої Акаржі. Зауважу, що мешканцями ГПК I також було утилізовано тільки одного дорослого самця бізона, але, вірогідно, його маса була більшою, ніж у попередньої тварини.

Дуже важливою є проблема синхронності описаних вище ГПК. Поки що на це немає однозначної відповіді, оскільки використання методів ремонтажу (апликації) на матеріалах Великої Акаржі значно ускладнено порівняною чисельністю кам'яного інвентарю цих комплексів, його досить дрібними розмірами та істотною патинізацією. Проте авторів вдалося зареєструвати знахідку двох фрагментів від однієї гальки залізного кварциту (визначення В.Ф. Петруня), який найчастіше використовували палеолітичні люди для виготовлення вохри, у двох різних і навіть не сусідніх ГПК. Один із них було знайдено у ГПК II (кв. X-4), а інший — у ГПК IV (кв. Ч-22), у 18 м один від одного (рис. 1, 3, 4), що дає змогу говорити про певну синхронізацію комплексів II та IV.

Отже, відповідно до наведених даних можна інтерпретувати всі чотири ГПК Великої Акаржі як місця короткострокового сезонного весняно-літнього помешкання та господарювання окремих сімей мисливської общини, яка неодноразово поверталася на територію цього поселення. Звичайно, конкретний термін існування цих ГПК визначити досить важко, але навряд чи він міг бути більше 1—2 місяців. Решту території поселення, його так звану головну частину, де концентрація знахідок була значно вищою, у такому разі слід розглядати як результат неодноразового нашарування один на одного саме таких сімейних господарсько-побутових комплексів⁷. До речі, перевага кількості різців над скребачкам (табл. 2) також є підтвердженням на користь визначення ГПК Великої Акаржі як весняно-літніх об'єктів, оскільки масова вичинка якісних, особливо хутряних, шкір забитих тварин зазвичай була приурочена до холодної, скоріше зимової, пори року⁸.

Говорячи про інтерпретацію конкретних комплексів, слід зауважити, що їхня площа є доволі значною (16—23 м²), і це не дозволяє розглядати останні як залишки окремих, хоча й легких та переносних жител. Як дуже вірно помітив ще І.Г. Шовкопляс, у межах окремих ГПК поза стінами жител могли знаходитися не тільки виробничі центри для виготовлення кам'яних та кісткових знарядь праці (так звані точки), а й місця приготування й споживання їжі і навіть вогнища⁹. Таким чином, територія сімейних господарсько-побутових комплексів Великої Акаржі не обмежувалася лише площею якихось легких житлових споруд. До її складу, напевно, входили інші виробничо-господарські об'єкти поза їх межами.

Спробуємо порівняти основні характеристики наших ГПК із північнішими ГПК і зі справжніми крем'яницями. Л.Л. Залізняк на підставі досить широких матеріалів визначив, що ГПК мисливців на мамонтів, як правило, мають середній діаметр близько 9,0 м і в них знаходять по 300—500 крем'яних знарядь. Типові сімейні крем'яниці мисливців на північних оленів у середньому мають діаметр близько 7,7 м, в них міститься близько 100 кам'яних виробів із вторинною обробкою¹⁰.

Як бачимо, кількість крем'яних знарядь у кожному комплексі Великої Акаржі майже сягає середніх показників ГПК другої групи (табл. 1, 2), хоча за середньою площею наші комплекси трохи менші. Щоправда, у разі використання методу трасологічного аналізу кількість утилізованих у процесі роботи знарядь праці збільшується удвічі і навіть утричі¹¹, проте цього слід очікувати й на Великій Акаржі. Отже, описані ГПК принципово майже не відрізняються від сезонних крем'яниць мисливців на північних оленів.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що господарство спеціалізованих мисливців на бізонів мало виразний сезонний характер, а головною соціально-економічною одиницею їхнього суспільства вже 18—19 тис. років тому була сім'я. Усі спроби інтерпретувати деякі степові пам'ятки з монобізоновою фауною як багаторічні, постійні, майже осілі поселення (Анетівка II) суперечать не тільки особливостям сезонної екології цих стадних тварин та елементарній логіці, а й наведеним нами вище, досить красномовним фактам.

¹ Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья // САИ. — 1964. — Вып. А 1—5. — С. 27—28; табл. XVIII—XX; Сапожников И.В. Локальный хозяйственно-бытовой комплекс на позднепалеолитической стоянке Большая Аккаржа // АВ. — 1994. — № 3. — С. 38—47; *Его же*. Основные итоги раскопок стоянки Большая Аккаржа // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: Тез. докл. науч. конф. — Белгород-Днестровский, 1995. — С. 54—56; *Его же*. Причерноморские степи в позднем палеолите: природно-хозяйственная и культурная специфика // Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. — Одесса; СПб.: 1995. — С. 149—176; Сапожников И.В., Секерская Е.П. Фаунистический комплекс поселения Большая Аккаржа // Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. — Одеса, 2000. — С. 40—53; та ін. праці П.Й. Борисовського та І.В. Сапожникова.

² Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка: К истории среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху. — Киев, 1965. — С. 93—95 и др.; *Його же*. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія. — 1971. — Вип. 3. — С. 12—21; *Его же*. Хозяйственно-бытовые комплексы позднего палеолита: Тезисы доп. конф. «Результаты полевых археологических исследований 1970—1971 годов на территории Украины» — Одеса, 1972. — С. 12—17; *Его же*. Хозяйственно-бытовой комплекс позднего палеолита. Его состав и назначение // БКИЧП. — 1977. — № 47. — С. 115—120.

³ Шовкопляс И.Г. Хозяйственно-бытовой комплекс... — С. 117.

⁴ Залізняк Л. Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998. — С. 43—52; та інші його праці.

⁵ Сапожников И.В. Локальный хозяйственно-бытовой комплекс... — С. 38—47.

⁶ Сапожников И.В., Секерская Е.П. Указ. соч. — С. 43—44.

⁷ Сапожников И.В. Причерноморские степи... — С. 158—171; Залізняк Л.Л. Указ. праця. — С. 83 та ін.

⁸ Сапожникова Г., Залізняк Л. Результаты трасологического анализа крем'яных виробів свідерських стоянок Березно 6, 14, 15 // Залізняк Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи: культурний поділ і періодизація. — К., 1999. — С. 267—269.

⁹ Шовкопляс И.Г. Господарсько-побутові комплекси... — С. 17; *Его же*. Хозяйственно-бытовой комплекс... — С. 117—118.

¹⁰ Залізняк Л.Л. Указ. праця. — С. 51.

¹¹ Сапожникова Г., Залізняк Л. Указ. праця. — Порівн. табл. II та VI—X.

Одержано 28.04.2001

ХОЗЯЙСТВЕННО-БЫТОВЫЕ КОМПЛЕКСЫ ПОСЕЛЕНИЯ БОЛЬШАЯ АККАРЖА

В статье дан анализ материалов четырех локальных хозяйственно-бытовых комплексов, найденных автором на позднепалеолитическом поселении Большая Аккаржа возле г. Ильичевск. Поселение датируется около 19—18 тыс. лет назад. Все комплексы интерпретируются автором как остатки сезонных весенне-летних мест проживания отдельных семейных групп охотников на бизонов, которые использовались на протяжении одного-двух месяцев.

I. V. Sapozhnikov

ECONOMIC COMPLEXES OF THE SETTLEMENT OF BOL'SHAYA AKARZHA

The materials of four local economic complexes, found by the author on the late Paleolithic settlement of Bol'shaya Akarzha near Iljichevsk have been analysed in the article. The settlement dates from 19—18 thousand years ago. The author interprets all the complexes as the remains of the seasonal spring — summer dwellings of separate family groups of bison hunters, which were used along 1—2 months.

А. Г. Мацкевий

МАТЕРІАЛИ ПРО ВИКОРИСТАННЯ ПЕЧЕР У ПЕРІОД ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті проаналізовано матеріали трипільської культури з печери Вертеба на Тернопільщині (с. Більче-Золоте) та нові знахідки того часу з печерно-скельних ансамблів на території Івано-Франківської (Одаїв XV) і Тернопільської областей (Мельниця-Подільська I і Ланівці IV). Зроблено висновки про використання цих порожнин.

Трипільські землероби і скотарі з початку XX ст. стали широко відомі, перш за все, поселеннями з наземними житлами, культовими спорудами, полями та іншими складовими матеріальною і духовною культури¹. Утім, ще у другій половині XIX ст. були зафіксовані багаті знахідки цього періоду в печері Вертеба на Поділлі. Незважаючи на відкриття у подальшому багатьох трипільських пам'яток під відкритим небом, понад 100 років Вертеба була, по суті, чи не єдиною пам'яткою цієї культурної спільноти в печерних порожнинах. Лише протягом останніх років під час комплексних спеціалізованих робіт експедицій Інституту суспільних наук (із 1993 р. — Інституту українознавства імені І. П. Крип'якевича НАН України) за участю Львівського держуніверситету, екологічної експедиції «Дністер» товариства Лева, Борщівського краєзнавчого музею та інших установ було відкрито ще три печерні об'єкти з типовими знахідками, віднесеними до трипільської культури. Це Одаїв XV у Тлумацькому р-ні на Івано-Франківщині, а також Мельниця-Подільська I і Ланівці IV у Борщівському р-ні на Тернопільщині. Про ці пам'ятки вже є невелика інформація². Матеріали з цих пунктів дають змогу дійти нових суттєвих висновків щодо трипільської єдності, зокрема щодо не тільки використання у той час місць під відкритим небом, а й заселення печерно-скельних ансамблів.

Розглянемо передусім матеріали трипільського часу в гіпсовій печері Вертеба. Головний вхід у цей утвір знаходиться за 1,5 км на північний захід від с. Більче-Золоте Борщівського р-ну Тернопільської обл. До 1822 р. належить одне із перших повідомлень про знахідки в цій порожнині великої кількості фрагментів посуду (очевидно, трипільського часу), людських кістяків і остеологічних решток тварин³.

Проте суто наукові дослідження тут проводили вже дещо пізніше А. Кіркор (1876—1878)⁴, Г. Оссовський (1889—1892)⁵ і В. Деметрикевич (1898—1904, 1907)⁶. Під час робіт було зафіксовано значну кількість глиняних посудин, крем'яні, кістяні й мідні вироби, а також близько 30 кістяків людей. Типолого-статистичні показники артефактів, їх розташування, інші дані дали змогу тоді дійти висновку про культове використання згаданої печерної порожнини.

У 1914 р. Вертебу досліджував Я. Чекановський за участю В. Гребенюка і Я. Пастернака⁷. Було здобуто як антропологічні, так і археологічні матеріали, датовані переважно трипільським часом. Важливою особливістю робіт було те, що пам'ятку вивчали комплексно, поєднуючи археологічний, антропологічний, етнографічний та інші види аналізу. У 1928—1929 і 1934 рр. комплексні дослідження в печері продовжив О. Кандиба (О. Ольжич)⁸. Він поділив матеріали з порожнини на два періоди з відповідними фазами, зробив спробу стратиграфічного осмислення відкладів, зібрав чималий археологічний та антропологічний матеріал.

У 1956 році на цій унікальній пам'ятці проводив дослідження І.К. Свешніков⁹. Аналізуючи знайдені розрізнені людські кістки, що залягали у пізньотрипільському шарі етапу С1 біля вогнища, він дійшов висновку, що їх не можна розглядати як поховання. Очевидно, що це останки жителів, які тут знайшли сховище, а пізніше загинули. Гіпотеза про те, що трипільські землероби й скотарі з сонячних поселень під відкритим небом переселилися добровільно у вкрай вологе й темне приміщення, безпідставна. Тільки загроза небезпеки могла змусити їх зробити це. Таке припущення підтверджують і згарища синхронних поселень в околицях с. Більче-Золоте. І.К. Свешніков уважав, що зазначена обставина пов'язана з натиском населення культур шнурової кераміки Поділля й Прикарпаття. Не виключеною була і небезпека з боку носіїв культури лійчастого посуду та ворожих трипільських племен. Цікаво, що в підземних лабіринтах печери Вертеба зафіксовано досить високу кількість цінних речей трипільської культури порівняно з наземними поселеннями. Відзначимо художньо оброблені кістяні вироби, орнаментовані посудини і речі з металу. Такі факти можуть свідчити про те, що в печері ховали від нападників чи з інших причин найкоштовніші речі. Можливо, що в цій підземній порожнині знаходився і культовий центр, проводилися релігійні відправи й захоронення.

В останні десятиріччя з печери Вертеба в різні музеї й сховища надійшла досить значна кількість різноманітних знахідок переважно трипільського часу. До них належать і ті, що були зібрані спелеологами-туристами під керівництвом В.А. Радзівського та М.П. Савчина, спеціалістів різних профілів, у тому числі М.Ф. Рожка, В.С. Артюха, Л.Г. Мацкевого й М.П. Сохацького¹⁰. Зазначені та попередні роботи

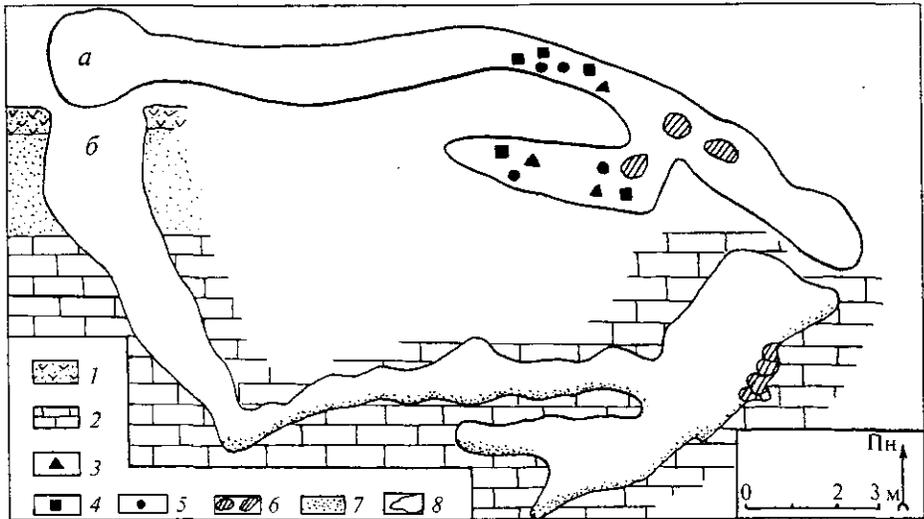

Рис. 1. Печерно-скельний комплекс Одаїв XV: а — план порожнини; б — переріз; 1 — чорнозем; 2 — гіпс-ангідрит; 3 — кремій; 4 — кераміка; 5 — кістки; 6 — каміння природне; 7 — глина; 8 — контури порожнини

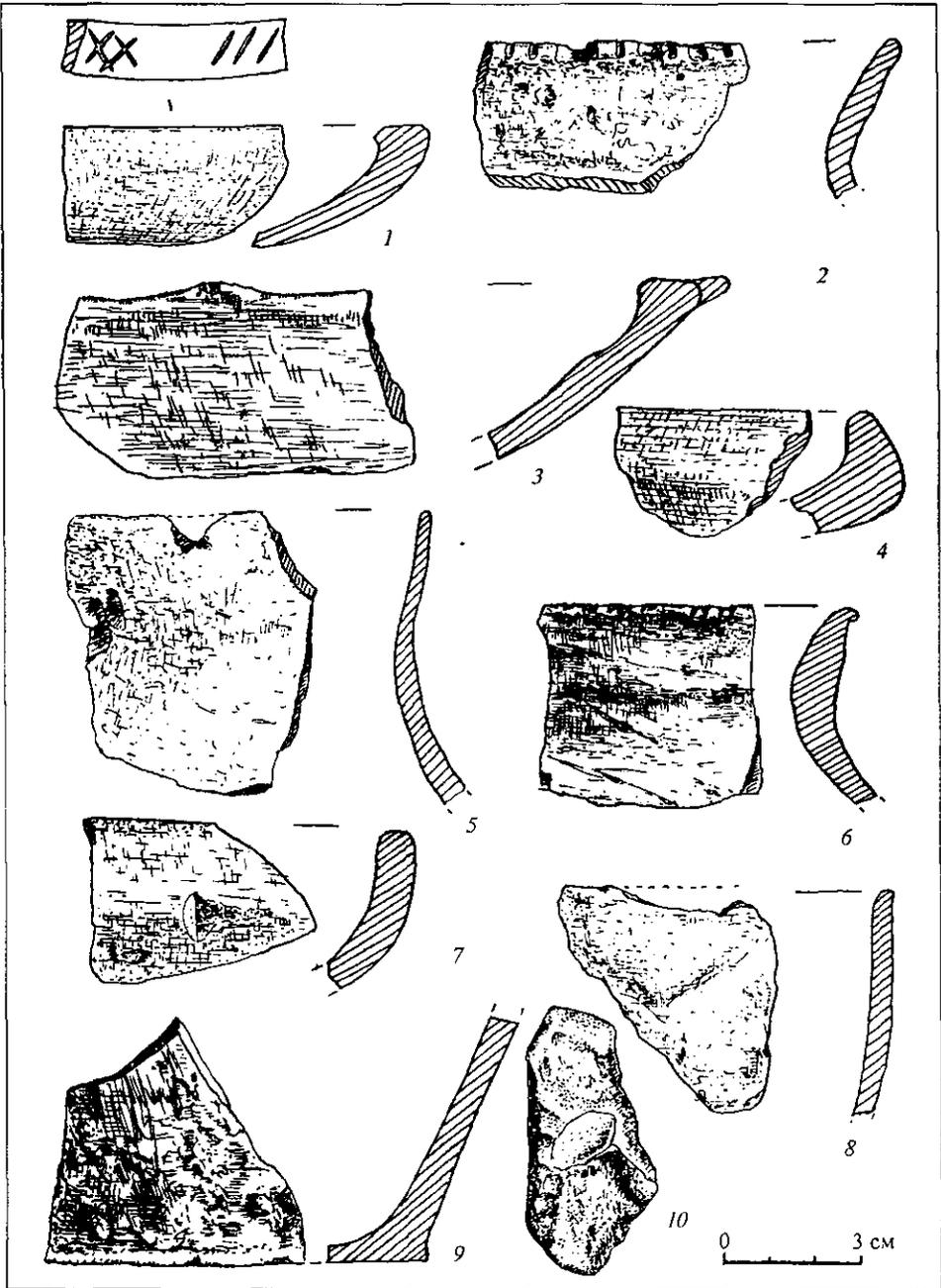

Рис. 2. Печерний комплекс Одаїв XV: 1—9 — фрагменти керамічного посуду; 10 — кавалок керамічного ґрузила

дають однозначну відповідь про необхідність стаціонарних систематичних досліджень на рівні сучасних методик цієї визначної пам'ятки світової культури.

Другий печерний комплекс зі знахідками матеріалів, віднесених до трипільської культури, розташований за 50 км на північний захід від Вертеби, на правому високому скелястому березі Дністра біля с. Одаїв. Цей мікрорайон досить інтенсивно насичений пізньотрипільськими пам'ятками під відкритим небом¹¹. У 1992 і 1993 рр. важливі знахідки, датовані трипільською культурою, виявлено в одній із порожнин, за 2,1 км на північний захід від с. Одаїв, в урочищі Городище (печера Дальня-Одаїв XV). Тут під час зачистки долівки утвору на глибині 7—9 м і близько 10 м від вертикального входу (карстової лійки) виявлено фрагменти глиняних посудин і ґрузила.

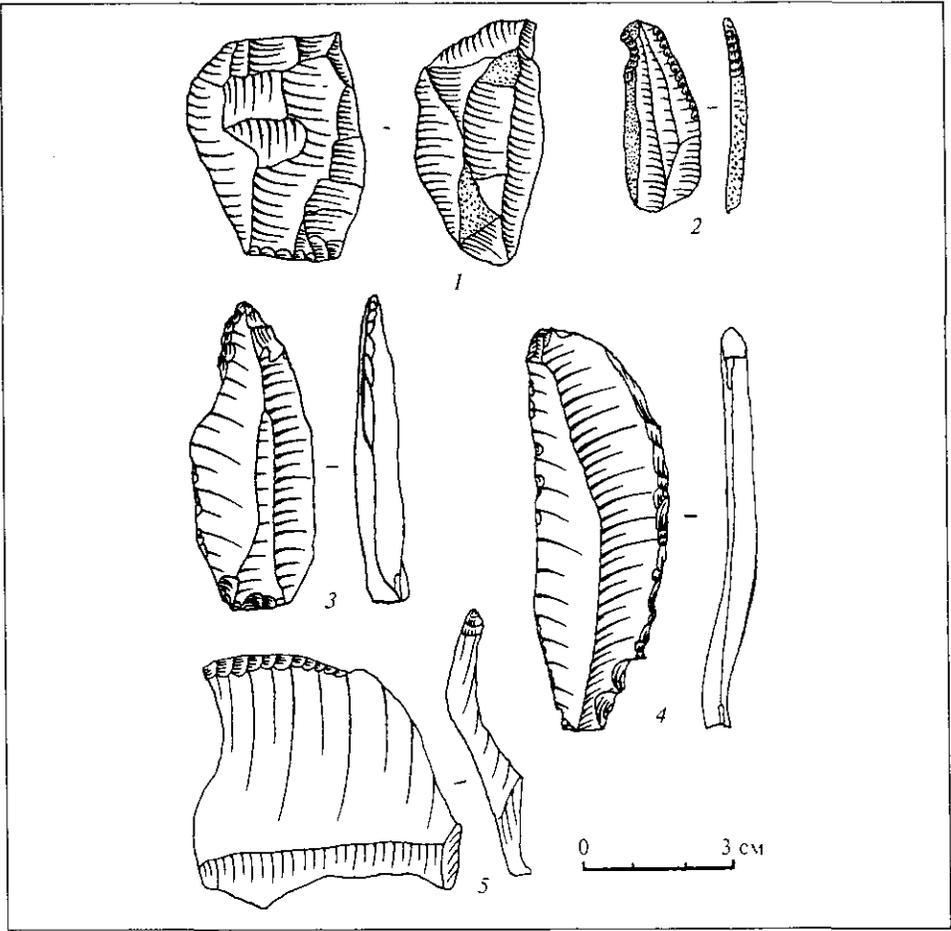

Рис. 3. Печерний комплекс Одаїв XV, крем'яні вироби (1—5)

крем'яні вироби, черепашки молюсків, остеологічні рештки тварин (рис. 1—3). Серед близько 100 фрагментів горщиків переважає кухонний посуд із домішками шамоту або подрібнених черепашок, неорнаментований. Частина вінців виробів із насічками або шнуровим орнаментом типова для касперівської локальної групи жванецької культури за Т.Г. Мовшею, часу близько 2500—2400 рр. до н. е.¹² Інші знахідки, хоча і менш визначальні, цілком характерні для синхронних трипільських комплексів. Це передовсім близько 50 кам'яних артефактів — нуклеус, скобель, вістря-ніж і ножі-скребла (рис. 3). Серед кісток переважають рештки великої рогатої худоби, а серед черепашок — гелікс і унію. Як відомо, саме такі молюски в трипільський час були важливими продуктами збиральництва й входили до харчового балансу поселенців¹³. Зазначимо також, що в сусідній печері Одаїв XVIII (Затишна-Бутиновича), за 2,3 км на північний захід від с. Одаїв, знайдено фрагменти спеціфічного посуду культур шнурової кераміки та розчленований скелет людини, що за С-14 датується 5100±50 років від наших днів. Ці матеріали дають змогу припускати, що трипільці тут могли мати контакти зі шнуровиками й використовувати порожнини з тією самою метою, що й у районі с. Більче-Золоте (печера Вертеба).

Заслужують на увагу і знахідки на пункті Мельниця-Подільська I. Ця печерно-скельна порожнина в гіпсах розташована за 1 км на захід від смт. Мельниця-Подільська Борщівського р-ну Тернопільської обл., на лівому березі Дністра. У 1991 р. екологічну експедицією «Дністер» товариства Лева і Прикарпатською експедицією Інституту суспільних наук АН України тут на площадці перед печерою було закладено шурф (1 × 2 м), прокопаний до скельної долівки утвору. У нижньому пласті відкладів на глибині 50—60 см від поверхні було зафіксовано фрагменти розписаної коричневою фарбою трипільської кераміки етапу С1.

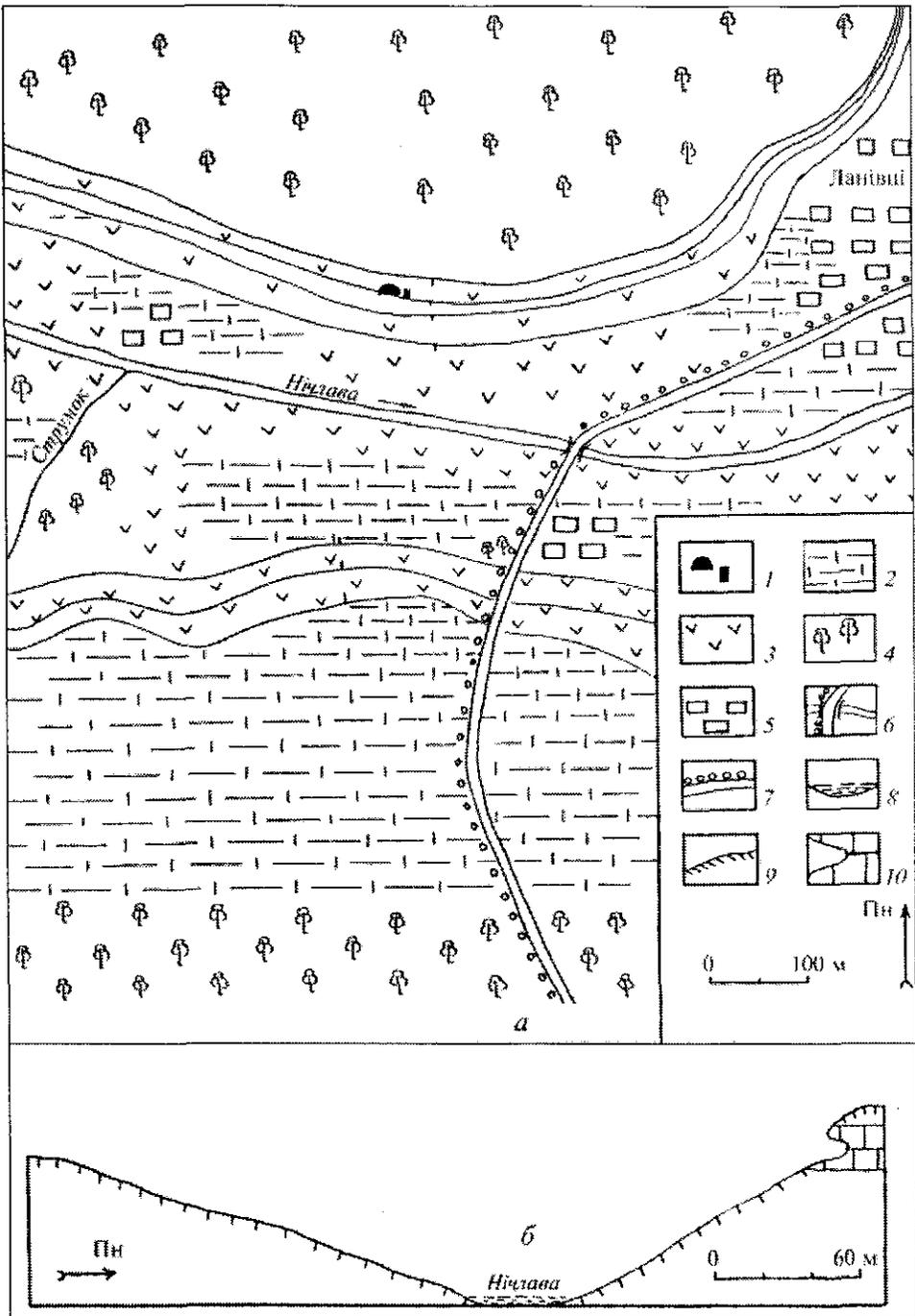

Рис. 4. Печерно-скельний ансамбль Ланівці IV: а — ситуаційний план; б — переріз за західною стінкою шурфу 1 за лінією північ—південь; 1 — поселення Ланівці IV і шурф на його території; 2 — орні поля; 3 — луки; 4 — лісопосадка; 5 — будівлі села; 6 — міст; 7 — дорога; 8 — переріз річки; 9 — ґрунтові відклади; 10 — скельні відклади та порожнини в них

У близьких до Мельниці-Подільської I умовах знайдено й матеріали в Ланівцях IV, розташованих за 0,4 км на захід від с. Ланівці того самого району, в урочищі Замчище. Роботи проводились у 1991 р. екологічною експедицією «Дністер» і Прикарпатською експедицією Інституту суспільних наук АН України за участю Борщівського краєзнавчого музею (рис. 4, 5)¹⁴. Пам'ятка розташована на лівому березі

Рис. 5. Печерно-скельний ансамбль Ланівці IV. Вид із півдня. Фото М.П. Сохацького, 1991 р.

р. Нічлави, лівої притоки Дністра, на висоті 60 м від рівня води у річці. Тут є кілька гротів і печера із заваленим кам'яними брилами входом. Цікаво, що в сарматських вапняках (визначення І.М. Гуньовського), з яких складений печерний ансамбль, спостерігаються видовжені лінзи плитчастого альбського кременю (визначення В.Ф. Петруня). У середній частині площадки перед печерно-скельним комплексом закладено шурф (1 × 2 м). Кам'яної долівки площадки було досягнуто на глибині 90 см від поверхні. Культурний шар простежено на глибині від 0,25 до 0,65 см. У відкладах виявлено фрагменти типової пізньотрипільської кераміки етапу С1/С2, остеологічні рештки собаки й великої рогатої худоби та крем'яні вироби. Усі кам'яні предмети виготовлені з матеріалу, ідентичного простеженому лінзами в складі печерно-скельного масиву. Це означає, що придатна для використання крем'яна сировина була безпосередньо на пам'ятці. Крім специфічної кераміки, інші артефакти з культурного шару також типові для пізньотрипільської культури. Це дає змогу стверджувати, що виявлено єдиний етнокультурний комплекс.

Отже, можна дійти висновку, що носії пізньотрипільської культури освоювали печерно-скельні ансамблі з досить різноманітними цілями. Поки не знайдено достовірних матеріалів, які свідчили б про таке використання на ранньому та середньому етапах трипільської культури. Утім наявність артефактів із культурного шару доби неоліту культури лінійно-стрічкової кераміки в печері Вертеба не виключає і такого. Залишки культурного шару пізнього етапу (С1 і С2), документовані нещодавно в Одаві XV, Мельниці-Подільській I, Ланівцях IV, а раніше — у Вертебі, свідчать про перебування трипільців у таких утвореннях. Це могли бути насамперед короткочасні пристановища чабанів, мисливців, рибалок і збирачів, інших поселенців (Мельниця-Подільська I і Ланівці IV). До того самого періоду могли, імовірно, належати й культурні печерно-скельні центри або місця певних релігійних відправ і схованок під час різноманітних природних катастроф і військової та іншої небезпеки (печера Вертеба та Одаїв XV).

Аналіз достовірних археологічних комплексів дає змогу вважати найранішими знахідки у Вертебі. На основі переважно публікації К. Гадячека¹⁵ пам'ятку зараховано до жванецької локальної групи або культури за Т.Г. Мовшею (етап С1-С2)¹⁶. Дещо пізнішим є матеріал із Мельниці-Подільської I, який близький до знахідок із Поливанового Яру III¹⁷. Найпізніші матеріали фіксуються в Одаві XV і Ланівцях IV, аналогом яких є пам'ятка Касперівці. Це дозволяє віднести їх до касперівської локальної групи. Хронологічні рамки всіх описаних печерно-скельних пам'яток, згідно з аналогами, — від 3000 до 2500—2400 років до н. е.¹⁸

Комплексні дослідження печер, навісів, гротів, інших подібних утворень, що в археологічному плані вивчені ще недостатньо, уже принесли нові, принципово важливі матеріали. Такі пам'ятки, як правило, збережені краще, ніж об'єкти під відкритим небом. Це відкриває додаткові можливості для впровадження різноманітних методик, технічних засобів і аналізів. Роботи в печерно-скельних ансамблях доцільно значно розширити. Адже в ряді країн Західної Європи саме з печерно-скельними порожнинами пов'язана найбільша історико-археологічна інформація. А як виявляється, насиченість території Подністрів'я печерами перевищує багато зі згаданих регіонів¹⁹.

Крім печерно-скельних утворів, у яких простежено пам'ятки трипільської культури, безумовний інтерес викликають і численні штольні, що виникли внаслідок видобутку кам'яної сировини. Такі порожнини вже фіксуються в той час, і їх дослідження фактично тільки розпочалося²⁰.

¹ Бибиков С.Н., Збеневич В.Г. Трипольская культура // АУ. — 1985. — Т. 1. — С. 189—193.

² Мацкевий Л.Г. Дослідження в печерних утворах Придністрів'я в 1991—1992 рр.: Тези доп. дванадцятої Вінн. обл. істор.-краєзн. конф. — Вінниця, 1993. — С. 18—19; Мацкевий Л.Г. Дослідження Прикарпатської експедиції в 1992 р. // АДУ 1992. — 1993. — С. 93—96; Мацкевий Л.Г. До питання про заселення печерних комплексів у період трипільської культури на заході України // Тези доп. і повідомлень Міжнар. наук. конф. «Трипільська культура України». — Львів, 1993. — С. 35—37; Мацкевий Л., Артюх В. Нові археологічні матеріали із Тлумаччини // Тези доп. тринадцятої Вінн. обл. істор.-краєзн. конф. — Вінниця, 1994. — С. 19—21; Мацкевий Л. Роботи В.Б. Антоновича та перспективи археологічних досліджень печерних комплексів Придністрів'я і суміжних територій // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. — К., 1994. — С. 257—262; Мацкевий Л.Г. Печерні пам'ятки заходу України — джерело матеріальної і духовної культури // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. — Львів, 1995. — С. 62—66; Artiukh V. Some summaries of research of cave monuments on the territory of Ternopil's'ka, Ivano-Frankivska and Chernivetska oblasts // 2nd Inter. Conf. «Problems and Methods in Historical Archaeology»: Abstracts. Kamianets-Podilsky, 18—21 august 1992. — Toronto; Lviv, 1992. — P. 2—3.

³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1880. — Т. 1. — С. 226.

⁴ Kırkor A.H. Sprawozdanie z wykazu zabytków z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1877 // ZWAK. — 1878. — Т. II. — С. 16; Tegoz. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878 // ZWAK. — 1879. — Т. III. — С. 12—45; Tegoz. Zbiór wiadomości do antropologii krajowej // SKA. — 1879. — N 3. — С. 46—47.

⁵ Оссовский Г.О. О геологическом и палеоэтнологическом характере пещер юго-западной окраины Европейской России и смежных с нею областей Галиции // Тр. Томск. о-ва естествоиспытателей и врачей. — Томск, 1895. — Вып. 5. — С. 27—48; Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleontologicznej po Galicji w r. 1889 // ZWAK. — 1890. — Т. XIV. — С. 20; Tegoz. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji wschodniej w r. 1890 // ZWAK. — 1891. — Т. XV. — С. 52—68, 83; Tegoz. Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicji (w r. 1892) // ZWAK. — 1895. — Т. XVIII. — С. 1—28.

⁶ Demetrykiewicz W. Groty wykute w skalach Galicji wschodniej pod względem archeologicznym // Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne. — Krakow, 1903. — Т. VI. — С. 51—91; Tegoz. Fund aus Ost-Galizien // Jahreshefte des Österr.-archäologische ins. — Berlin, 1904. — Т. VII. — С. 152.

⁷ Пастернак Я. Археологія України. — Торонто, 1961. — С. 221—222.

⁸ Кандиба О. Досліди на галицькому Поділлі в рр. 1928 та 1929 // Записки НТШ. — Львів, 1937. — Т. 154. — С. 1—14.

⁹ Свєси́нко́в І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974. — С. 157.

¹⁰ Сохацький М. З історії дослідження печери «Вертеба» // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. — Львів, 1995. — С. 99—101.

¹¹ Герета І.П., Грибович Р.Т., Мацкевий Л.Г., Пелецишин М.А., Потушняк М.Ф., Савич В.П., Свєси́нко́в І.К., Черниш О.П. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. — К., 1981. — 312 с.

¹² Мовша Т.Г. Поздний этап трипольской культуры // АУ. — 1985. — Т. 1. — С. 223—263.

¹³ Бибиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевская на Днестре. — Л., 1953. — 460 с. — (МИА; № 38).

¹⁴ *Користуюся* нагодою щиро подякувати М.П. Сохацькому за можливість скористатися результатами шурфування на пам'ятці Ланівці ІV.

¹⁵ *Hadaczek C.* La colonie industrielle de Koszylowce de L'Epoque eneolithique. — Leopold, 1914. — 28 p.

¹⁶ *Мовша Т.Г.* Поздний этап трипольской культуры... — С. 223—263.

¹⁷ *Пассек Т.С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — М., 1961. — 226 с. — (МИА; № 84).

¹⁸ *Мовша Т.Г.* Поздний этап трипольской культуры... — С. 253—255.

¹⁹ *Дублянський В.Н., Ломаев А.А.* Карстовые пещеры Украины. — Киев, 1980. — 180 с.

²⁰ *Бибииков С.Н.* Древнейшие кремневые выработки на горе Белой в районе Каменец-Подольска // *Материалы сессии, посвященной итогам археол. и этногр. исследований 1964 г. в СССР.* — Баку, 1965. — С. 56—58; *Его же.* Древние кремневые выработки в Среднем Поднестровье // *Sbornik Narodniho muzea v Praze.* — Praha, 1966. — Řada A.-Historie. — Svazek XX. — Čís. 1—2. — S. 3—6; *Конопля В.М.* Первісні кремнедобувні шахти Прикарпаття // VII Поділ. істор.-краєзн. конф. (секція археології). — Кам'янець-Подільський, 1987. — С. 4—5.

Одержано 12.05.97

Л.Г. Мацкевий

МАТЕРИАЛЫ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ПЕЩЕР В ПЕРИОД ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

До недавнего времени был известен лишь один памятник трипольской культуры, расположенный не под открытым небом, а в пещерно-скальном ансамбле-лабиринте Вертеба близ с. Бильче-Золотое Борщевского р-на Тернопольской обл. В последние годы в данной области зафиксировано еще два объекта на территории этого же района близ с. Лановцы и пгт Мельница-Подольская, а также в 50 км к северо-западу от них близ с. Одаев Тлумачского р-на Ивано-Франковской обл. Как свидетельствует синтез источников, пункты Мельница-Подольская I и Лановцы IV могли быть краткосрочными пристанищами пастухов, охотников и других поселенцев, а Вертеба и Одаев XV, вероятно, представляли собой культовые центры или места определенных религиозных процедур, или убежища (укрытия) во время разнообразных катастроф, а также военной или другой опасности.

Самые ранние материалы фиксируются в Вертебе (жванецкий этап позднего триполья), несколько моложе инвентарь из Мельницы-Подольской I (близок к Поливановому Яру III), а позднейшие — в Одаеве XV и Лановцах IV (типа Касперовцы). Памятники датируются от 3000 до 2500—2400 лет до н. э.

Благодаря относительной защищенности (закрытости) пещер от действия природных и иных факторов материалы в них сохраняются, как правило, лучше, чем на наземных памятниках. Это даст дополнительные возможности для применения разнообразных методов, технических средств и анализов.

L.G. Matskevych

THE MATERIALS ON THE USAGE OF CAVES DURING TRIPOLYE CULTURE PERIOD

Until recent times the only site of Tripolye culture, situated not under the open sky, but in the rock-cave ensemble-labyrinth Verteba near the village of Bilche-Zolotoye (Borshev district, Ternopol region) was known. Recently, two more objects were fixed on the territory of the same region near the village of Lanovtsy and the town of Melnitsa-Podol'skaya, and also 50 km to the North-West from them — near the village of Odayev (Tlumachsky district, Ivano-Frankovsk region). As the synthesis of the sources shows, the points of Melnitsa-Podol'skaya-I and Lanovtsy-IV may have been the short-time havens of shepherds, hunters and the other settlers; Verteba and Odayev-XV may have been the cult centers or the sites for definite religious procedures or the sanctuaries (shelters) during the different catastrophes and also military or some other danger.

The earliest materials are fixed in Verteba (at the Zhvanets stage of the late Tripolye); the accessory from Melnitsa-Podol'skaya-I is a little bit younger (it is close to Polivanov Yar III). The latest materials are known in Odayev-XV and Lanovtsy-IV (Kasperovtsy type). The sites are dated from 3000 — to 2500—2400 years BC.

Owing to the relative defense of the caves from the influence of natural and other factors, the materials in them are of better safety than on the on-earth sites. This fact gives additional opportunities for applying various methods, technical measures and analyses.

ЕЩЕ РАЗ О ДЕТАЛЯХ РИМСКОГО ВОИНСКОГО КОСТЮМА И КОНСКОЙ СБРУИ ИЗ ХЕРСОНЕСА И ЮГО-ЗАПАДНОГО КРЫМА

В статье публикуются детали римского воинского костюма и конской сбруи I—III вв. н. э. из Херсонеса и позднескифского некрополя Бельбек IV, хранящиеся в собрании Государственного исторического музея.

Находки римской воинской амуниции и конского снаряжения чрезвычайно редки в Северном Причерноморье. Они служат важным дополнением к уже известным свидетельствам римского военного присутствия в регионе. Исследование этой темы в отечественной историографии началось сравнительно недавно¹. Между тем в коллекциях многих музеев России и Украины хранятся детали римской военной амуниции и конского снаряжения, малоизвестные специалистам. Предлагаемая статья, не претендующая на далеко идущие исторические обобщения, посвящена некоторым подобным предметам из собрания Государственного Исторического музея (Москва)².

В фондах ГИМ хранится римский поясной набор, обнаруженный в «земляной гробнице» № 492, раскопанной К.К. Косцюшко-Валюжиничем в 1894 г.³ (инв. № 33081, оп. Б. I/118, № 40; Инв. № 33426, оп. Б. I/121, № 109; Отношение Археологической комиссии от 29.12.1895, № 2101). В этом комплексе были найдены «фибула бронзовая большая; пряжка бронзовая поясная, поврежденная, и 24 бронзовые пуговицы-запонки разной формы и величины, украшавшие, по-видимому, пояс»⁴. В журнале «Российская археология» опубликована статья М.Ю. Трейстера, в том числе посвященная этому поясному набору⁵. К сожалению, автор статьи воспроизвел изображения этих предметов лишь по старой публикации в ИАК, где была представлена лишь часть из них. Полностью соглашаясь с атрибуцией и основными выводами М.Ю. Трейстера, предлагаем полную публикацию поясного набора, учитывая уникальность этой находки для Северного Причерноморья⁶.

Всего в коллекции ГИМ хранится 25 бляшек. Установить полный состав набора и выделить фибулу из этого погребения оказалось невозможным — вещи были переданы в музей суммарно, из раскопок нескольких лет. Кроме того, хорошо известна практика Императорской Археологической Комиссии передавать материалы из одного комплекса в разные музеи (например, в ГИМ — тогда еще Российский Исторический музей имени императора Александра III — и Эрмитаж). В настоящее время можно констатировать, что достоверно в состав поясного набора входили:

пельвовидная бляшка (2,3 × 2,4 см) (табл. 1, 2), аналогии которой широко известны во второй половине II—III вв. н. э. на территории современных Германии, Великобритании и Франции⁷. Подобные бляшки существуют на территории Германии вплоть до IV—V вв. н. э.⁸. Помимо пояса они могли использоваться и для украшения конской сбруи⁹;

ажурная бляшка с вертикальной поперечиной и двумя спиральными завитками диаметром 2,3 см (табл. 1, 1). Подобные бляшки широко распространены в римских памятниках не только в Центральной Европе, но и в Дура-Европос¹⁰. В погребении была найдена шестиугольная бляшка (2,7 × 1,8 см) с изображением *vulva* (табл. 1, 3). Широкое распространение этих бляшек начинается со второй половины II в. н. э.¹¹

Большой группой представлены заклепки с полусферической верхней частью диаметром 0,7—1,1 см (табл. 1, 5—10). Этот тип заклепок известен по всей территории Германии и Подунавья¹². Кроме того, в комплексе были найдены и другие предметы: круглая бляха с концентрическим валиком диаметром 2,6 см (табл. 1, 13)¹³, целая серия круглых бляшек диаметром 2,3—3 см (табл. 1, 12, 14—25)¹⁴ и заклепка с профилированной головкой диаметром 1,3 см, длиной 1,8 см (табл. 1, 11).

Из всего набора мне не удалось найти аналогий только для бляшки листовидной формы (2,8 × 1,2 см) (табл. 1, 4).

Думаю, что М.Ю. Трейстер справедливо полагает, что этот поясной набор попал в Херсонес с воином, ранее проходившим службу на территории Галлии или Германии¹⁵, и это прекрасно подтверждает гипотезу В.М. Зубаря о присутствии в составе гарнизона Херсонеса выходцев из Западных провинций Римской империи¹⁶. Судя по датировкам аналогий публикуемых деталей поясного набора, это произошло во второй половине II, а скорее в III в. н. э. Бронзовая фибула в виде стилизованных конских голов, найденная при раскопках цитадели В.В. Борисовой, также датируется третьей четвертью II — первой половиной III вв. н. э.¹⁷. Подобные экземпляры были распространены в области Верхнедунайского и Рецийского лимесов, Паннии и Норика. Интересно, что среди импорта в Херсонесе есть и другие изделия мастер-

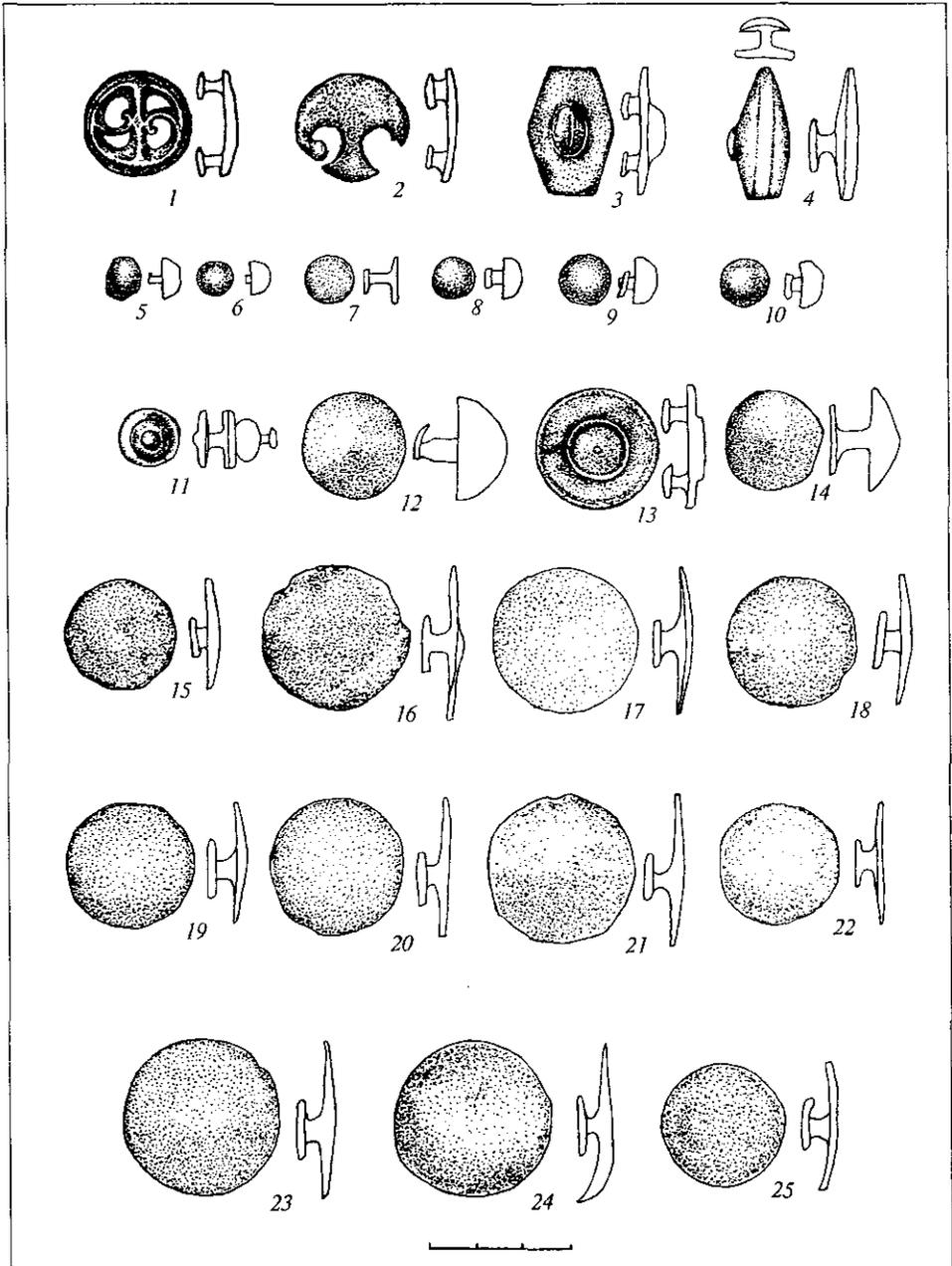

Таблица 1. Поясной набор из Херсонеса. Раскопки К.К. Косцюшко-Валюжинича. Бронза

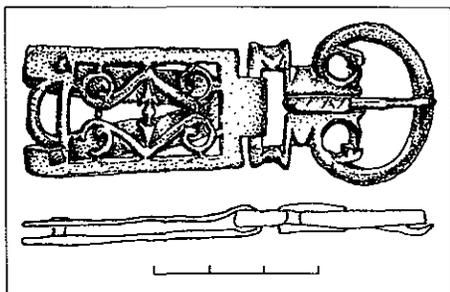

Таблица 2. Поясная пряжка из Херсонеса. Раскопки К.К. Косцюшко-Валюжинича. Бронза

ских Западных провинций империи, в частности бронзовая посуда¹⁸. Найдена в Херсонесе и *terra sigillata* производства Галлии, которую Г.Д. Белов связывает с солдатами римского гарнизона¹⁹. Отмечу, что, несмотря на то что датировки сигиллагы также не выходят за рамки II—III вв. н. э., в последнем случае более вероятно

отнести находки рельефной керамики к торговым связям. В 1890 г. в Херсонесе была найдена поясная пряжка (табл. 2) — подражание римским воинским пряжкам, производство которых было налажено на территории Северного Причерноморья, возможно в Пантикапее. Им посвящена исчерпывающая публикация М.Ю. Трейстера²⁰, в которой представлены эти находки как с территории Боспора, так и аналогии им со всей территории античного мира. Поясная пряжка, хранящаяся в ГИМ (инв. № 25760; оп. Б I/114, № 81), найдена в одном из погребений некрополя и уже многократно воспроизводилась в различных изданиях²¹. По предположению М.Ю. Трейстера, производство поясных наборов с царскими тамгами, детали которых подражают изделиям мастеров Верхней Германии и Реции, началось на Боспоре около середины II в. н. э.²² В этом случае логично отнести херсонесскую пряжку ко времени военных действий Савромата II против варварского населения Юго-Западного Крыма в конце II в. н. э. (КБН 1237)²³. По всей видимости, она принадлежала одному из боспорских солдат, погибшему в ходе конфликта и захороненному в городском некрополе.

В собрании ГИМ хранятся две Т-образные шарнирные фибулы (*Zwiebelknopffibeln* или *Scharnier-Dreiknopffibeln*), одна из них серебряная (табл. 3, 1), вторая — бронзовая (табл. 3, 2)²⁴. Дужка бронзового экземпляра украшена слабо, на дужке серебряной фибулы сделана латинская надпись — ...[A-?] BADIO... на одной стороне и ... VOTV... (?) — на другой. В Херсонесе уже фиксировались находки подобных фибул²⁵, но эти два экземпляра, хранящиеся в музее еще со времен Севастопольской выставки 1872 г. и весь этот период находящиеся в экспозиции (!), по каким-то причинам не попали в поле зрения специалистов (ГИМ. Инв. № 78607; оп. Б. XXXIV/1656). Наши фибулы относятся к первому типу по классификации Келлера—Прёттеля и могут быть датированы второй половиной III — началом IV вв. н. э.²⁶ Серебряная фибула из собрания ГИМ напоминает бронзовую фибулу из Херсонеса (раскопки А.С. Уварова 1853 г.) из коллекции ГЭ²⁷, принадлежащую 3-му варианту по О.В. Шарову. Для нашей темы особый интерес представляет тот факт, что подобные фибулы носили старшие офицеры римской армии или высокие чины римской гражданской администрации²⁸.

Особенно интересен тот факт, что находки отдельных предметов, которые связываются с римской воинской амуницией, известны в позднескифских некрополях²⁹. Помимо «воинских» фибул в число этих предметов входят детали конского убора, заклепки, поясные украшения, хорошо известные по находкам в местах дислокации римских войск. Подобные предметы из позднескифских могильников специально пока еще никем не выделялись. Автором статьи была изучена коллекция деталей римской воинской амуници, которая происходит из позднескифского некрополя Бельбек IV, раскопанного И.И. Гушиной³⁰. При этом я не ставил перед собой задачу полного свода аналогий, но лишь констатацию факта наличия подобных изделий у поздних скифов.

В п. 108 была найдена бронзовая заклепка высотой 1,4 см, диаметром 2 см (табл. 4, 6), аналогии которой часто находят в местах дислокации римских легионеров³¹. Вероятно, в п. 81 (табл. 4, 3) также была найдена орнаментированная заклепка диаметром 3,9 см, например от щита (?), что подтверждается многочисленными аналогиями с территории Европы³².

Случайно на территории могильника был обнаружен бронзовый распределитель ремней от конской сбруи размером 3,2 × 3,2 × 0,8 см (табл. 4, 4). Подобные, но более массивные литые изделия известны, например, в Британии³³. Среди позднескифских древностей также известны литые распределители ремней, но они имеют некоторые различия³⁴.

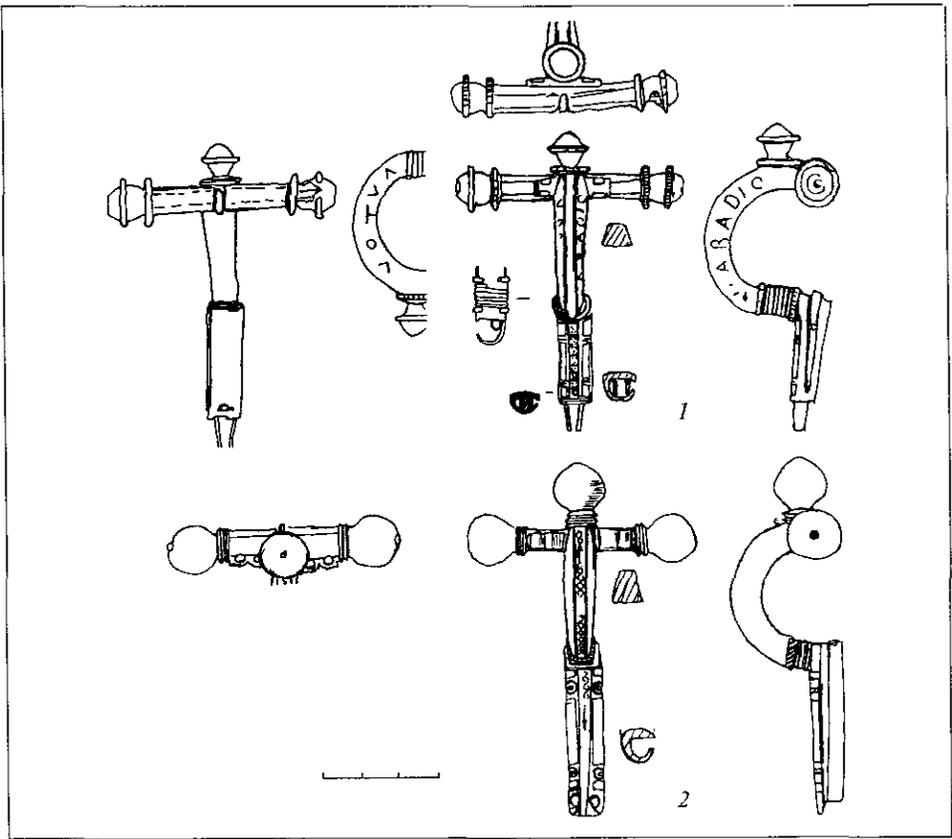

Таблица 3. Фибулы с Севастопольской выставки из Херсонеса: 1 — серебро, бронза; 2 — бронза

Украшением коня является подвеска размером $4,1 \times 2,7$ см из п. 108 (табл. 4, 1). Изготовленные по этой же схеме предметы известны, например, из Виндониссы³⁵, Августа Раурика³⁶ и других римских военных центров³⁷. Интересно, что из указанного погребения происходят два обломка римской амуниции. В п. 325 найден фрагмент ремennого наконечника размером $3,6 \times 1,2$ см (табл. 4, 2), находки которых также известны в римских военных лагерях³⁸.

Фаллистические подвески, подобные экземпляру из п. 223 размером $4,2 \times 1,3$ см (табл. 4, 7), обнаруженные во многих местах дислокации римских легионеров³⁹, были широко распространены в римское время⁴⁰. Подвеска длиной 3,2 см вытянутой формы на проволочном кольце происходит из п. 276 (табл. 4, 5). Вероятно, ее можно условно считать «фаллической», хотя полной уверенности в ее римском происхождении у меня нет.

Уже неоднократно отмечалось, что как в Херсонесе, так и Юго-Западном Крыму находки импортных изделий из Рейнской области или Галлии сравнительно редки, поэтому они заслуживают специального анализа. К уже известным находкам можно добавить две шарнирные фибулы из п. 149 могильника Бельбек IV (табл. 5, 1, 2), аналогии которым широко распространены в римских лагерях⁴¹. Первая из них — с двумя боковыми выступами (Scharnierfibel mit seitlichen Flügeln)⁴², вторая — с «вставленными пластинками» (Scharnierfibel mit eingefügten Platten)⁴³. Первая фибула относится ко времени 20—40 гг., вторая — к более позднему периоду, при этом погребение было совершено в конце I — первой половине II вв. н. э. Находки таких фибул в Причерноморье встречаются достаточно редко, например в склепе 120 Усть-Альминского некрополя (середина I в. н. э.), в Неаполе скифском, Херсонесе и др.⁴⁴. Не исключено, что их концентрация в регионе Юго-Западного Крыма не случайна. Сильно профилированная фибула из п. 164 некрополя Бельбек IV (табл. 5, 3) также относится к числу импортных из Галлии или Рейнского региона. Подобные фибулы из Виндониссы (I в. н. э.) относятся к 13-му типу по классификации Э. Еттлиндер⁴⁵. Комплекс

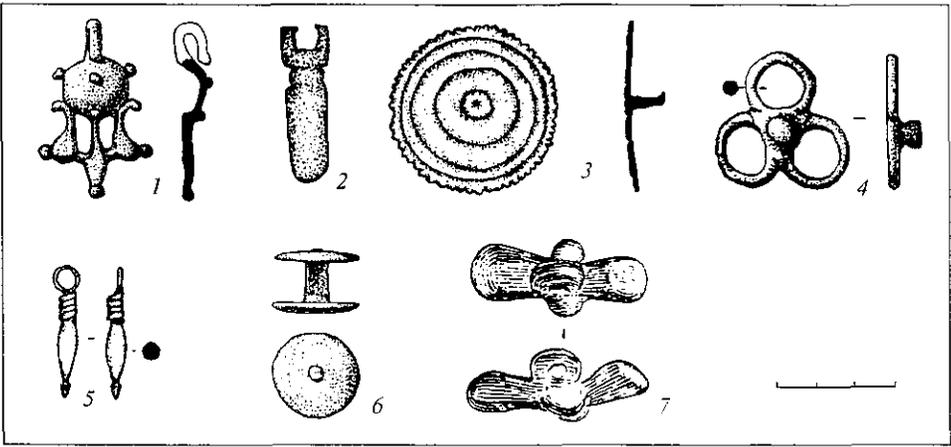

Таблица 4. Детали римской воинской амуниции и конской сбруи из могильника Бельбек IV. Раскопки И.И. Гушиной. Бронза

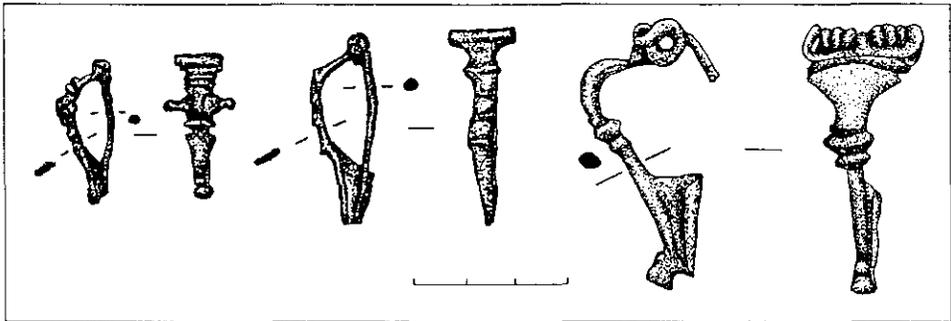

Таблица 5. Фибулы из могильника Бельбек IV. Раскопки И.И. Гушиной. Бронза

погребения датируется концом I — первой половиной II в. н. э. Кроме того, в Юго-Западном Крыму достаточно часто находят шарнирные фибулы с эмалью и фибулы типа AVCISSA производства Паннонии и Италии соответственно, но они не имеют непосредственного отношения к нашему сюжету.

Вопрос о наличии обломков римского воинского снаряжения у поздних скифов также требует специального рассмотрения. Несомненно, было бы весьма заманчиво строить гипотезы о контактах поздних скифов и римских легионеров. Однако следует отметить, что в основном фибулы были найдены в обломках и использовались своими новыми владельцами как амулеты. В том же качестве варвары использовали и другие предметы провинциально-римского производства, например футляр для медицинских инструментов, найденный в деформированном виде в одном из погребений⁴⁶. Близкие по форме флаконы известны на территории многих провинций Римской империи, где их даже иногда находят вместе с набором инструментов внутри⁴⁷. Очень интересно, что аналогии перечисленным выше находкам римского воинского снаряжения происходят из римских лагерей I в. н. э., в частности Виндониссы. Это не только лишний раз подтверждает правильность датировки позднескифских погребений по сопровождающему материалу, но и поднимает вопрос о путях проникновения этих предметов к варварам Юго-Западного Крыма. По всей видимости, детали снаряжения первоначально могли принадлежать легионерам, участвовавшим в экспедиции Т. Плавтия Сильвана⁴⁸, а затем тем или иным путем попали к варварам. Скорее всего, описанные детали римского военного костюма из могильника Бельбек IV являлись частью трофеев, полученных поздними скифами вследствие стычек с расквартированными неподалеку римскими войсками. В варварских некрополях находки предметов римского воинского снаряжения, которые можно с большой долей вероятности считать трофеями, захваченными в ходе военных действий, уже неоднократно привлекали внимание исследователей⁴⁹. В частности, это фрагменты бронзовых шлемов из святилища у перевала Гурзуфское седло, вероятно, принадле-

жавшие римлянам, корабли которых разбились у скалистых берегов Крыма, погибшим в бою с таврами (Тас. Анн., XII, 18—20)⁵⁰.

Несомненно, сравнительно большее, чем в других позднескифских некрополях, количество римского импорта, прежде всего бронзовой, стеклянной и краснолаковой посуды, в могильнике Бельбек IV было обусловлено близким расположением к Херсонесу — главному центру посреднической торговли в регионе. Нельзя также исключать возможность того, что поблизости (например, на несохранившемся до настоящего времени городище в устье р. Бельбек) располагался римский военный пост, входивший в систему обороны вокруг Херсонеса⁵¹. Я готов допустить, что наиболее богатые импортом погребения могли принадлежать людям, так или иначе имевшим связи с римским гарнизоном⁵². Разумеется, говорить о наличии военного поста в Бельбекской долине имеющиеся в настоящее время источники не позволяют. При этом существование во II—III вв. н. э. военного поста на Северной стороне Севастополя, т. е. недалеко от места расположения могильника, сомнений не вызывает⁵³. Возможно, описанные предметы попали к населению Бельбекской долины оттуда.

Интересно отметить, что находки предметов, связанных с римским военным костюмом, недавно обнаружены и среди материалов позднескифского некрополя Заветное, относящегося к городищу Алма Кермен, на котором дислоцировались подразделения XI Клавдиева легиона. Происходящие из раскопок Н.А. Богдановой, они лишь недавно были обнаружены в фондах Бахчисарайского историко-археологического музея-заповедника и правильно атрибутированы⁵⁴.

Не вызывает сомнения, что подобные предметы из позднескифских комплексов еще станут объектом специальных исследований, так как ранее особого внимания на подобные находки не обращали, их относили к группе «амулетов». Хочется также призвать исследователей к тотальной публикации всех предметов как из раскопок последних лет, так и музейных собраний для выявления новых категорий памятников древней материальной культуры.

¹ Черненко Е.В., Зубарь В.М., Сон Н.А. Бутероль из Тире // СА. — 1989. — № 2. — С. 250—252; Сон Н.О., Назаров В.В. Знахідки римської зброї в Тірі та Ольвії // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 120—123; Сударев Н.И. Две находки римского времени из г. Сочи // Древности Северного Кавказа. — М., 1991; Трейстер М.Ю. Римляне в Пантикапее // ВДИ. — 1993. — № 2. — С. 50—74; Новиченкова Н.Г. Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское седло // ВДИ. — 1998. — № 2.

² Рисунки к статье выполнены И.Р. Ахмедовым, И.В. Тришиной, А.Н. Трифоновой.

³ ОАК за 1894 г. — С. 68. — Рис. 94—99. Эти рисунки также были воспроизведены В.М. Зубарем и Н.А. Сон: Зубарь В.М., Сон Н.О. Нові археологічні дані про римську залозу Тірі // Археологія. — 1999. — № 3. — Рис. 3.

⁴ ОАК за 1894 г. — С. 68.

⁵ Трейстер М.Ю. К находкам металлических деталей римского военного костюма и конской сбруи в Северном Причерноморье // РА. — 2000. — № 2. — С. 156—164.

⁶ О находках деталей римской воинской амуниции на Боспоре см.: Трейстер М.Ю. Римляне в Пантикапее // ВДИ. — 1993. — № 2; Treister V.Yu. Roman Military Equipment in the Kingdom of Bosphorus // Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Acten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn. 20. bis 24. Februar 1994. — Lublin/Marburg, 1994. — S. 91—99.

⁷ Трейстер М.Ю. К находкам... — Рис. 1, 4. — С. 159; Oldenstein J. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten der obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. // Ber. RGK. — 1976. — Jg. 57. — Taf. 53, 622—639. — S. 178—182 и др. Приведенные М.Ю. Трейстером многочисленные аналогии избавляют меня от необходимости воспроизводить их вновь.

⁸ Böhme H.W. Bemerkungen zum spätrömischen Militärstil // Zum Problem der Deutung frühmittelalterlicher Bildinhalte Sigmaringen. — 1986. Abb. 18, 5—8; 19.

⁹ Трейстер М.Ю. К находкам... — С. 159.

¹⁰ Oldenstein J. Op. Cit. — Taf. 55, 674 и др.; Трейстер М.Ю. К находкам... — С. 159.

¹¹ Oldenstein J. Op. Cit. — Taf. 34. — С. 269—270. См. также подробную сводку параллелей у М.Ю. Трейстера (Трейстер М.Ю. К находкам... — С. 160).

¹² См. подобные экземпляры: Oldenstein J. Op. Cit. — Taf. 46. — С. 486—489 и др.; Трейстер М.Ю. К находкам... — С. 160.

¹³ Oldenstein J. Op. Cit. — Taf. 85, 1120, 1122.

¹⁴ Oldenstein J. Op. Cit. — Taf. 47, 509—515 и др.

¹⁵ *Трейстер М.Ю.* К находкам... — С. 160.

¹⁶ *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории. — К., 1994. — С. 89—90.

¹⁷ *Jobst W.* Die römische Fibeln aus Lauriacum // *Forschungen in Lauriacum.* — 1975. — Bd. 10. — S. 123; *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический и Римская Империя. — С. 89. — Рис. 32, 2.

¹⁸ *Гущина И.И., Журавлев Д.В.* Погребения с бронзовой посудой из могильника Бельбек IV в Юго-Западном Крыму // *РА.* — 1999. — № 2. — Рис. 5; 8. — С. 161, сл.

¹⁹ *Белов Г.П.* Terra sigillata из Херсонеса // *СА.* — 1967. — № 4. — С. 306. Замечу, что помимо этих фрагментов мне известны обломки сигиллат из Галлии, пронсходящие из раскопок К.К. Косцюшко-Валюжинича, А.И. Романчук, М.И. Золотарева. Эти материалы хранятся в фондах ИЗ «Херсонес Таврический».

²⁰ *Трейстер М.Ю.* Местные подражания деталям римского военного костюма на Боспоре // *РА.* — 2000. — № 3. — С. 118—123; См. также: *Treister M.Y.* Essays on the Bronzeworking and Toreutics of the Pontus // *New Studies on the Black Sea Littoral. Colloquia Pontica 1.* — 1996. — Fig. 4.

²¹ *ОАК* за 1890 г. — С. 34. — Рис. 18; Ср.: *Драчук В.С.* Пряжка римского времени с тамгообразным знаком // *Херсонес Таврический. Ремесло и культура.* — К., 1974.

²² *Трейстер М.Ю.* Местные подражания... — С. 122.

²³ См. также: *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический и Римская империя. — С. 112.

²⁴ *Журавлев Д.В.* Коллекция из Херсонеса в собрании Государственного Исторического музея // *ВДИ.* — 1997. — № 3. — С. 204.

²⁵ *ОАК* за 1892 г. — С. 108. — Рис. 65 (с монетой Константина); *Кропоткин В.В.* Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э. — V в. н. э.) // *САИ.* — 1970. — Вып. Д1—27. — С. 34; *Амброз А.К.* Указ. соч. — С. 74—75; *Шаров О.В.* О времени появления Т-образных шарнирных фибул в Северном Причерноморье // *Stratum plus*, № 3. Скифский квадрат. — СПб.: Кишинев; Одесса, 1999. — С. 189—206. Здесь же см. и подробную библиографию вопроса.

²⁶ О хронологии этого типа фибул см. подробнее: *Keller E.* Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern. — München, 1971; *Keller E.* Zur Chronologie der jüngerkeiserzeitlichen Grabfunde aus Südwestdeutschland und Nordbayern // *Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte.* — München, 1974. — Bd. 1.; *Pröttel P.M.* Zur Chronologie der Zwiebelknopffibel // *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz.* — Jhrg. 35, t. 1. — S. 347—371; *Шаров О.В.* Указ. соч.

²⁷ *Шаров О.В.* Указ. соч. — Рис. 2, 3; 7, 15.

²⁸ См. подробнее о командном составе римских войск в рассматриваемый период: *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический и Римская Империя. — С. 138—141.

²⁹ *Находки* предметов воинской амуниции известны в некоторых сарматских погребениях: *Кропоткин В.В.* Римские импортные изделия... — С. 39—40; *Попова Т.Б., Гущина И.И.* Воздвиженский курган — памятник III тысячелетия — I в. н. э. // *Ежегодник ГИМ* за 1965—1966 гг. — М., 1970. — Рис. 17, 2. — С. 79—81; *Гущина И.И., Засецкая И.П.* Погребения зубовско-воздвиженского типа из раскопок Н.И. Веселовского в Прикубанье (I в. до н. э. — начало II в. н. э.) // *Археологические исследования на юге Восточной Европы: Тр. ГИМ.* — 1989. — Вып. 70. — С. 74. — Табл. V, 42.

³⁰ *Материалы* могильника в настоящее время полностью подготовлены к изданию: *Гущина И.И., Журавлев Д.В.* Позднескифский некрополь римского времени Бельбек IV в Юго-Западном Крыму (в печати). Приношу благодарность И.И. Гушиной за разрешение издать материал из ее раскопок.

³¹ *Walke N.* Das römische Donaukastell Straubing—Sorviodurum. Limesforschungen. — Berlin, 1965. — Bd. 3. — Taf. 98, 8; *Diaconescu A., Opereanu C.* Bronzuri Romane din Castrul de la Gilau // *SCIVA.* — 1987. — Bucuresti. — T. 38. № 1. — Fig. 4, 35—37; *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland. Bundesland Mecklenburg—Vorpommern.* — Bonn, 1998. — Bd. 3. — Taf. 46, 3. — S. 90; *Fov H.-U.* Römische Waffen in Mecklenburg—Vorpommern—Bilanz der Materialaufnahme für des «Corpus römischer Funde» // *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Acten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn.* 20. bis 24. Februar 1994. — Lublin / Marburg, 1994. — Abb. 5, 2; *Unz Ch., Deschler-Erb E.* Katalog der Militaria aus Vindonissa. Militärische Funde, Pferdegeschirr und Jochteile bis 1976 (Veröffentlichungen der Gesellschaft pro Vindonissa). — Brugg, 1997. — Bd. 14. — Taf. 74; *Oldensteine J.* Op. Cit. Taf. 46—47. Заклепка от щита — *Voisian V.* In Ulpia Traiana Sarmizegetusa Entdeckte bestandteile militärischer Ausrüstung // *Acta Musei Napocensis. Preistorie — Istorie veche — archeologie*, 34. — Cluj — Napoca, 1997. — Abb. 4, 1.

³² См. например: *Petculescu L.* Roman military equipment in the Dacian hill-fort at Ocnița // *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Acten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a.d. Lahn.* 20. bis 24. Februar, 1994. — Lublin / Marburg, 1994. — Pl. 3, 5; *Tejral J.* Römische und germanische Militärausrüstungen der antoninischen Periode im Licht norddanubischer Funde // *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Acten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg*

a.d. Lahn, 20. bis 24. — Februar, 1994. — Lublin / Marburg, 1994. — Abb. 10, 4—6; *Alicu D., Cocis S., Ilios C., Soroceanu A.* Small finds from Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Biblioteca Musei Napocensis, IX. — Cluj-Napoca, 1994. — Pl. 30; *Oldensteine J.* Op. Cit. — Taf. 48.

³³ *White R.H.* Roman and Celtic Objects from Anglo-Saxon Graves // A Catalogue and an Interpretation of Their Use. BAR British Series. — 1988. — Vol. 191. — Fig. 85, 5, 6. — P. 142.

³⁴ См., например: *Дашевская О.Д.* Поздние скифы в Крыму // САИ. — Вып. Д1-7. — Табл. 62, 22, 25.

³⁵ *Unz, Deschler-Erb.* Op. Cit. — Taf. 50—53.

³⁶ *Deschler-Erb E.* Ad arma! Römisches Militär des 1. Jahrhunderts n.Chr. in Augusta Raurica. Forschungen in Augst, Bd. 28. — Augst, 1999. — Taf. 21.

³⁷ *Coja M.* Importuri Italice la Histria. In legatura cu un non mormint de incineratie din epoca Romana // SCIVA. — 1975. — Bucuresti, 1975. — T. 26, № 4. — Fig. 3, 4.

³⁸ *Daicoviciu H. & Alii.* Sapaturile arheologice din 1984 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa // Acta Musei Napocensis. Preistorie-Istorie veche-Archeologie. — Vol. 26—30 (1998—1993). — 1/2. — Cluj-Napoca, 1994. — Pl. VI, 5; *Alicu, Cocis, Ilios, Soroceanu.* Op. Cit. — Pl. 33, 684—686; *Alicu D., Popa V., Bota E.* Cercetari arheologice la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. — Campania, 1994 // Acta Musei Napocensis. Preistorie-Istorie veche-Archeologie, 32. — I. — Cluj-Napoca, 1995. — Fig. 22. — С. 134—137; *Gazdac C.* Bronzuri romane de la Gherla // Acta Musei Napocensis. Preistorie — Istoria veche — Archeologie, 32. — I. — Cluj — Napoca, 1995. — Fig. 4; *Unz, Deschler-Erb.* Op. Cit. — Taf. 47. — Kat. 1300.

³⁹ *Deschler-Erb* Op. Cit. — Taf. 27.

⁴⁰ *Kaufman-Heinimann A.* Die Römischen Bronzen der Schweiz. I. Augst und das Gebiet der Colonia Augusta Raurica. — Mainz am Rhein, 1977. — Taf. 179; *Ibid.* Die römischen Bronzen der Schweiz. V. Neufunde und Nachträge. — Mainz am Rhein, 1994. — Taf. 128—129; *Faidter-Feytmans G.* Les Bronzes Romains de Belgique. — Mainz, 1979. — Pl. 117; *Menzel H.* Die Römischen Bronzen aus Deutschland. — III. — Bonn. Mainz am Rhein, 1986. — Taf. 136, 139; *Oldenstein J.* Op. Cit. — Taf. 42, 406, 407 и др. Museu Monográfico de Conimbriga. Catalogue. Lisbon, 2000. — Cat. 561. — P. 167. См. об этом: *Dierichs A.* Erotic in der Römischen Kunst. Mainz am Rhein. — 1997. — P. 110—111.

⁴¹ *Sellye I.* Les Bronzes émaillés de la Pannonie romaine // Dissertationes Pannonicae. — Ser. II. — Fasc. 8. — Budapest, 1939. — Pl. X, 6 (эта фибула не идентична, хотя принадлежит к тому же типу).

⁴² *Ettlinger E.* Die römischen Fibeln in der Schweiz. — Bern, 1973. — Type 34. — Taf. 11, 3. — S. 101—102.

⁴³ *Ettlinger E.* Op. Cit. — Type 35. — Taf. 11, 23.

⁴⁴ *Амброз А.К.* Фибулы юга европейской части СССР II в. до н. э. — IV в. н. э. // САИ. — 1966. — Вып. Д1-30. — С. 27. — Gr. 5; *Сымонович Э.А.* Население столицы позднескифского царства. — Киев, 1983. — Табл. XXV, 21; *Высотская Т.Н.* Усть-Альминское городище и некрополь. — Киев, 1994. — С. 95—96. — Табл. 39, 40.

⁴⁵ *Ettlinger E.* Op. Cit. — Type 13. — Taf. 18; См. также: *Almgren O.* Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provincial-römischen und südrussischen Formen. — Leipzig, 1923, 67/68. — Сер. 4. Подобные фибулы были распространены на территории Румынии: *Sanie S.* Civilizația Romană la est de Carpați și Romanitatea pe teritoriul Moldovei. Secolele II o. e.n. — III e.n. — Iași, 1981. — Pl. 47, 3.

⁴⁶ *Гущина И.И., Журавлев Д.В.* Погребения с бронзовой посудой.... — Рнс. 1, 7.

⁴⁷ *Mathäus H.* Der Arzt in römischen Zeit. Medizinische Instrumente und Arzneien. — Stuttgart, 1989, Abb. 31; *Künzl E.* Operationsräume in römischen Thermen. Zu einem chirurgischen Instrumentarium aus der Colonia Ulpia Trajana // BJ. — 1986. — Bd. 186. — Abb. 8a; *Alföldi & Allii.* Intercisa II (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit. Archaeologia Hungarica, XXXVI. — Budapest, 1957. — Taf. LXXXIV, 13—14; *Römisches* Forschungen in Zalalövo // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. — 1976. — 30. — Abb. 73, 1; *Penso G.* La médecine Romane. L'art d'Esculape dans la Rome antique. — Paris, 1984. — Fig. 204; *Krug A., Heilkunst und Heilkult: Medizin in der Antike.* — München, 1993. — Abb. 19; *Кънчев М., Кънчева-Русева.* Спасатели разкопки на Дългата могила до с. Караново, Новоагорско // Проучвания на надгробни могили в Новоагорско. — Нова Загора, 1996. — Табл. IX, 4; XXI, 5.

⁴⁸ *Зубар В.М.* Про похід Плавтія Сільвана в Крим // Археологія. — 1988. — Вип. 63.

⁴⁹ *Блаватский В.Д.* Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1954. — С. 118—119; *Попова Т.Б., Гущина И.И.* Указ. соч. — С. 81; *Кропоткин В.В.* Римские импортные изделия.... — С. 39—40; *Гущина И.И., Засецкая И.П.* «Золотое кладбище» римской эпохи в Прикубанье. — СПб., 1994. — Кат. 433. — Табл. 46; *Трейстер М.Ю.* К находкам.... — С. 158 и т. д.

⁵⁰ См. подробнее: *Зубар В.М.* Нові знахідки фрагментів римських шоломів у Тавриці // Археологія. — 1993. — № 1. — С. 66—70.

⁵¹ *Гущина И.И., Журавлев Д.В.* Римский импорт из могильника Бельбек IV: Тез. докл. Отчетной сессии Государственного Исторического музея по итогам полевых археологических

исследований и новых поступлений в 1991—1995 гг. — М., 1996. — С. 50; *Они же*. Погребения с бронзовой посудой... — С. 168.

⁵² Так, ковши наряду с бронзовыми ведерками входили в состав воинского инвентаря (*Шилов В.П.* К проблеме взаимоотношений кочевых племен и античных городов Северного Причерноморья в сарматскую эпоху // КСИА. — 1974. — Вып. 138. — С. 65), а находки высоких кувшинов с биконическим туловом и высоким цилиндрическим горлом (*Гущина И.И., Журавлев Д.В.* Погребения с бронзовой посудой... — Рис. 4, 14) чаще всего встречаются в районах Северного Причерноморья, наиболее подверженных романизации.

⁵³ *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический и Римская Империя. — С. 49—50.

⁵⁴ Благодарю за информацию К.Б. Фирсова. Эти находки в настоящее время готовятся им к публикации.

Одержано 19.03.2001

Д.В. Журавльов

ЩЕ РАЗ ПРО ДЕТАЛІ РИМСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО КОСТЮМА І КІНСЬКОЇ ЗБРУЇ З ХЕРСОНЕСА ТА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО КРИМУ

Статтю присвячено публікації деталей римського військового костюма та кінської збруї, що зберігаються в колекції Державного історичного музею в Москві. Перша знахідка — це набір поясів, знайдений в «земляній гробниці» № 492, які розкопував у 1894 р. К.К. Косцюшко-Валюжинич. Скоріше за все, цей набір поясів потрапив у Херсонес із воїном, що раніше служив на території Галлії чи Німеччини. Декілька деталей римської військової амуніції знайдено в пізньоскіфському некрополі Бельбек IV у Південно-Західному Криму. Імовірно, деталі спорядження спочатку могли належати легіонерам, а потім у ролі військових трофеїв потрапили до варварів.

D. V. Zhuravliov

ONCE MORE ABOUT THE DETAILS OF THE ROMAN MILITARY COSTUME AND HORSE HARNESS FROM CHERSONESOS AND THE SOUTH-WESTERN CRIMEA

The article deals with the publication of the details of the Roman military costume and the horse harness, which are kept, in the collection of the State Historical Museum in Moscow.

The first find – is the collection of belts, found in the “ground tomb” N 492, by K. K. Kostsushko-Valuzhinich in 1894. This collection of belts could have got to Chersonesos together with the warrior, who had served on the territory of Gallia or Germany before. Some details of the Roman military ammunition were found in the late Scythian necropolis Belbek IV in the South – Western Crimea. The details of the equipment may have first belonged to the legionaries and after that, they fell into barbarians’ hands as the spoils of war.

А.А. Туаллагов

ТАМГООБРАЗНЫЕ ЗНАКИ БОСПОРСКИХ ЦАРЕЙ

В статье рассмотрены тамгообразные знаки сарматского происхождения, принадлежавшие боспорским царям.

Вопрос о семантике тамгообразных знаков боспорских династов давно привлекает внимание специалистов. Однако окончательное решение все еще не найдено, а возражения против предлагаемых трактовок¹ представляются вполне объективными. Признаваемое большинством исследователей сарматское происхождение династии, вхождение элементов царских тамг в систему «сарматских знаков» служат основа-

© А.А. ТУАЛЛАГОВ, 2002

нием для направления нашего исследования. Привлечение для анализа соответствующих знаков оправдано научными наблюдениями за их распространением в связи с известными историческими событиями, что дает возможность сравнивать знаки близких схем и включенных в них элементов.

Считается, что Аспург первым среди царей стал применять тамгу, зафиксированную на монетах, кирпичачах и сосудах. Ее самая дальняя находка фиксируется в погребении знатного алана у с. Косика в Нижнем Поволжье и на скале Уйташа в Дагестане. Тамгообразный знак вполне можно рассматривать как своеобразный вариант свастики. Среди известных вариантов тамги сарматского царя Фарзоя ² отмечается тот, на котором вместо обычных волют использованы прямые отрезки, делающие его особенно близким к тамге Аспурга, что дополнительно свидетельствует в пользу решения М.Б. Щукина ³. Вполне понятным тогда предстает появление у другого позднебоспорского царя, носившего имя Ининфимей, близкое к имени сына Фарзоя Инисмей, тамги схемы Фарзоя. Видимо, недаром на монетах Фарзоя и Инисмея появляется изображение солнечного Аполлона. В приверженности представителей боспорской династии к солярному культу сомневаться трудно: знаки и царские короны на их монетах свидетельствуют и о принятии царями митраизма. Сам основатель династии Аспург, вероятно, был обожествлен через образ Гелиоса — Митры ⁴, что позволяет обратиться к следующим материалам.

По сведениям китайских источников ⁵, когда хунны захватили страну Яньцай-Аланья, то поставили на престол новую династию, один из правителей которой прозывался Хуни/Хур. Учитывая закон передачи в китайском языке звука «р» звуком «н», логичнее представляется чтение имени как Хур. Транскрипция названия столицы страны Хулу/Ху-чэн близка к названию г. Хвара/Хварана на нижней Сырдарье, которое фиксируется и в области расселения скифов—хавранов далеко на востоке. Название последних прямо соответствует китайской транскрипции хунь-е, которым обозначалось «царское» племя юэчжей (асиев), и восходит к иранскому хваг — «солнце». Сами события относятся ко времени первого столкновения юэчжей и хуннов. Данный перевод логично выражает реальный прототип транскрипционного знака взнь и имени царя Хуни как эманации солнца и божественного огня, дарителя божественного нимба царей ⁶. В другом названии государства, Вэньнаша, выделяются основы «хварна/хварэна» и «ша/шахр» (персидское «страна», «город»). Косвенным образом в пользу такого решения, на наш взгляд, свидетельствует и другое, бесспорно иранское, название страны — Судэ (иранское sugda — «чистый», «святой»), восходящее к sixta — «очищенный огнем»).

Привлекает внимание предлагаемое чтение названия приаральского государства Хунастан или Хунаша ⁷. Если применить к его первой части закон перехода «р» в «н», то оно будет выглядеть как Хурстан — «Страна солнца». Тогда перед нами открывается интересная картина. В двух разных названиях страны Судэ и Хурстан выражена единая идея сакральной огненно-солнечной стихии, которая неоднократно отмечалась исследователями в традициях племен скифского мира. Другое название страны, Аланья, восходит в своей первой части к arjana — «благородный», «знатный», а во второй — к китайскому go — «страна», «государство», т. е. Аланьо — «страна Ариа (ариев-алан)», или «Благородная страна». Оно может в определенной степени рассматриваться как эквивалент к названиям Сутэго и Хурстан. Заметим, что Аланьо и Хурстан напоминают о современном названии своей северокавказской родины осетинами-иронцами — Иристон.

Мовсес Каганкатвацци зафиксировал культ солнечного конного божества Куара (Аспандиар/Аспандиат), которому гунны южного Дагестана, подобно массагетам (Геродот. I, 216) и сарматам (Павсаний. «Описание Эллады». I, 215), приносили в жертву коней. Поклонялись солнцу аланы (Фрикс). О существовании у сарматов и в римское время солнечного божества свидетельствуют археологические материалы ⁸. Оба имени божества указывают на его аланское происхождение, а первое из них представляет собой известное нам хваг — «солнце». Вероятно, Куар оставался божеством у местных алан, а у гуннов его образ слился с образом Тенгри ⁹. К иранскому заимствованию и единому образу относят появление в мифологии обских утров солнечного божества на крылатом коне Мир сусне хум и его брата Кореса (хваг — «солнце»). В Танаисе известно изображение всадника, воспроизводящее почитавшегося на Боспоре солнечного ¹⁰ Бога Высочайшего, аналогичное изображению на керченской диадеме из царской гробницы III в. н. э. Его, в свою очередь, сопоставляют ¹¹ с

изображением на серебряном ритоне из Карагодеуашха верховного мужского божества на Боспоре, дарующего царям власть в соответствии с представлениями скифо-сарматского мира.

Известно, что фракийский Сабазий не имеет с ним ничего общего, а в религиозных воззрениях боспорцев получил официальное признание только фракийский всадник, никогда не представлявший из себя монополию фракийцев¹². Причерноморский всадник связан с хорезмийским и относится к миру образов, сложившихся и бытовавших на обширной территории от Северного Причерноморья до Индо-Скифии и Китая. Имя фракийского всадника Герой сопоставимо с именем кушанского царя Герая на монетах. На монетах из Хорезма и Кушании вместо имени царя значилось: «Бог великий, спаситель», параллели чему представлены в северопричерноморских Боге Высочайшем и Герое, рассматриваемых в качестве обожествленного предка¹³.

Воцарение родоначальника новой династии связывают с деятельностью аспургиан, занимавших особое положение в государстве. Не исключено, что он был выходцем из их среды. Попытки исследователей отрицать племенной характер названия «аспургиане» не представляются обоснованными. Им противоречат, например, данные Пейтенгеровой карты. По Страбону (X, II), аспургиане были расселены на земле синдов, на территории в 500 стадий между Фанагорией и Горгиппией, с чем сравнимы сведения Лукиана Самосатского («Токсарид, или Дружба». 51-55) об обязательстве алан перед Боспором подчинить синдов, т. е. на месте аспургиан оказываются аланы. Некие арихи, чье имя восходит к основе агуа, как и название ариатов в устье Дуная (возможно, в окончании названия мы имеем суффиксальную морфему адыгейских языков «хэ», заменяющую иранское *-та*), локализируются между астураканами (аспургиане) и синдами (Птолемей. III, 5, 17—25) и вместе с аспургианами включаются в число меотских племен (Страбон. XI, II, 11).

С аспургианами связывают археологические памятники «резиденция Хрисалиска» и «Золотое кладбище». С последним ставят в один ряд захоронения и клады, на основании которых реконструируется сакрализация личности Аспурга. Представляется вполне оправданной аланская идентификация памятника. Показательно, что до Страбона об аспургианах не было ничего известно, что логично толковать в пользу прищипости племени. Интересно, что И. Шопен¹⁴ цитирует указанное выше сообщение Страбона об аспургианах, которое расходится с известными переводами: «Аспурджиане занимают между Фанагорией и Джорджитией страну в 500 стадий. Город их Аспурджиум находится в стране, называемой Асию. Эти Асийцы были, вероятно, остатками многочисленного народа». Нам еще предстоит решать эту историографическую загадку.

Учитывая воплощение Аспурга в образе верховного солнечного божества, следует отметить, что имя этого царя и его сподвижников аспургиан напоминает о солнечном аланском божестве Аспандиаре — «Конный бог» (имеется и иная этимология¹⁵). Возможно, прав был Ю.С. Десятчиков¹⁶, связывавший разрушение северопричерноморских городов в конце II в. до н. э. и возникновение новых приемов строительства с появившимися в регионе тохарами, к которым он предположительно относил и аспургиан. Последние могли прийти в Восточную Европу в указанный период, как считал и Н.И. Сокольский, с первой волной алан.

Известно, что имя легендарного скифского царя Колаксай означает «Владыка Солнца», указывая на прямую связь царской власти с солярным началом. Погребальное золотое облачение сакского царя в кургане № 4 могильника Иссык выражает идею воплощения погребенного в образе солнечного божества и непосредственного приобщения к источнику суверенитета, олицетворявшегося солнечным Митрой как гарантом прерогатив царской власти. У скифов, как и у других индоиранских народов, с солнцем и огнем прежде всего ассоциировалось золото. Поэтому золото из гробниц скифской знати рассматривается не только как показатель богатства, но и как символ небесного (божественного) происхождения власти. Подобные представления были присущи и тагарской знати.

Об этом же свидетельствуют монеты кушан, на которых солнечные Фарро или Сарапис венчают тамгу царю венком или диадемой, что напоминает изображение венчания крылатыми Никами тамги Тиберия Евпатора на плите из Танаиса. На серебряном котле из Гундеструпа изображение человека сопоставимо с его изображением на кобяковской гривне, что указывает на общие «сарматские корни»¹⁷. Он сидит

со скрещенными ногами и держит в правой руке диадему. Изображенный на Бехистунской скале Хварена держит в руке гривну (она отмечается на шеях аланских сосудов-баранов — фарн?). К сожалению, не были полностью опубликованы материалы из захоронения Рескупорида III, но данные о золотом облачении погребенного можно сопоставить с образцами из Иссыка и Тиллятепе.

Связь образа легендарного короля Артура в неким аланским вождем подтверждается этимологией его имени — «Огонь-Солнце». В осетинском эпосе вторая дочь солнца носит имя Косер или Коара, второе из которых соотносится с древнеиранским хваг и напоминает имя аланского предводителя Гоара в Западной Европе. В имени брата хорезмшаха Хурзад — «Сын Солнца» видят перевод хорезмийского титула багпур/фагпур, а в лице его носителя — представителя дофеодальной царской династии. На медном чекане правившего в конце III в. н. э., видимо, хорезмийского узурпатора Вазамара, чье имя сопоставимо с именем осетинского Урызмага, появляются тамги в виде свастики или трехконечного знака с завихряющимися концами. Божественным по происхождению считался царский род алан (Мовсес Хоренаци. «История Армении». Кн. II. Гл. 50). Наши наблюдения позволяют поставить вопрос о закономерности появления исторических пар Колаксай — сколоты, Хуни/Хур — хунь-е, Аспурга — аспургиане.

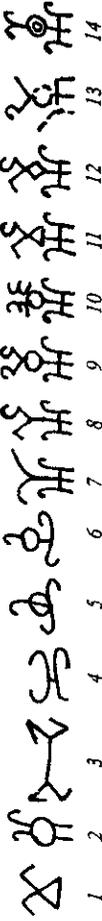
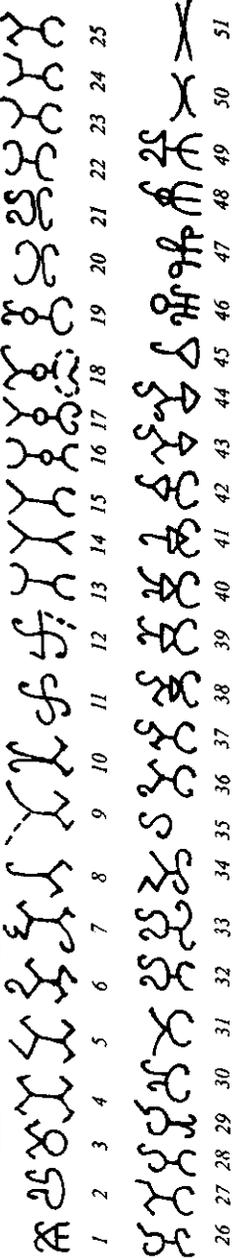
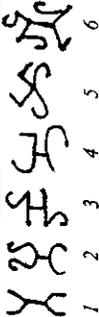
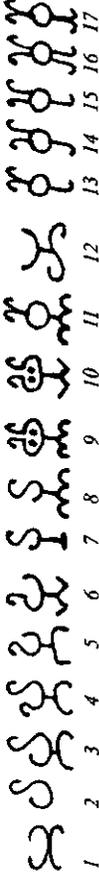
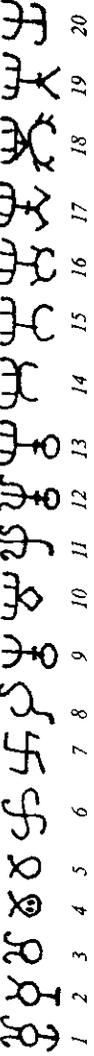
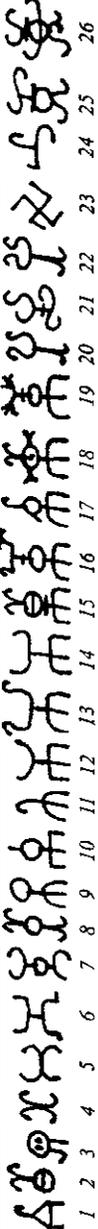
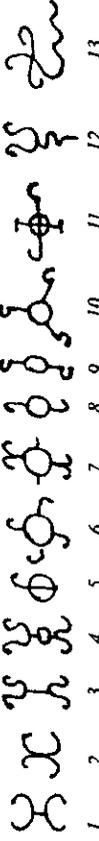
Как отмечалось, тамга Аспурга сходна с известной тамгой сарматского правителя Фарзоя, образцы которой представлены на многочисленных древностях Евразии. Близость становится еще более очевидной с учетом варианта знака Фарзоя (II, 14), в котором плавные линии волют заменены прямыми отрезками (рисунок). Данная схема прослеживается еще по савроматским знакам (III, 1). Допустимость такой замены демонстрируют знаки на мраморном льве из Ольвии, у которых один конец в виде волоты сочетается с концом из прямых отрезков (II, 23, 24). Аналогичные изменения отмечаются в знаке из погребения у с. Пороги (II, 17).

При переходе тамги от Фарзоя к его сыну Инисмею в знак сына добавляется круг, что отмечается и для знаков Риметалка и Савромата II¹⁸. Он разрывает соединительную линию волют, давая возможность манипуляции с указанной частью. В случае полного удаления соединения мы получаем знак, не менее известный, чем знак Фарзоя (II, 20—22). Его образцы встречаются на территории от Восточной Европы до Северо-Западной Монголии. Он встречается еще на памятниках скифской культуры Северного Причерноморья, в которой известна и тамга в виде пересекающихся линий, к чему привело бы изъятие соединительного отрезка в отмеченном варианте знака Фарзоя (II, 50, 51). При проведении подобной операции со знаком Аспурга получаем обычную свастику, что позволяет признать в царском знаке солярный символ, в принципе, определяемый без дополнительных конструкций. Тамга Инисмея полностью повторяется как элемент средневековых аланских солярных амулетов Северного Кавказа. Знаки-свастики хорошо известны по материалам культуры кочевых народов Евразии (V, 6, 7; VI, 23). Они известны и среди «сарматских» тамг Северного Причерноморья (II, 11, 12). Показательно, что знак из пещеры Ак-Кая сочетает плавную S-образную линию с линией из прямых отрезков (II, 12).

Среди тамгообразных знаков Северного Причерноморья зафиксированы образцы, в которых, в отличие от знаков схемы Фарзоя, вместо верхней волоты появляются изображения, сравнимые с верхней частью сложных царских знаков. В одних они практически полностью совпадают (II, 36, 37), в других отсутствует верхнее окончание — «крючок» (II, 25). Аналогичные верхние части представлены в знаках схемы Аспурга (II, 5—7). В целом известные варианты позволяют усматривать в верхней части царских тамг продолжение звучания солярной идеи.

В Северном Причерноморье известны также образцы соединения нижней волоты с окончанием типа «ладья» (II, 32), которое в несколько измененном виде, приближенном к верхней части хорезмийских знаков (III, 9, 10), отмечается и как отдельная тамга (II, 2). Хорезмийские знаки демонстрируют переход этой схемы в форму круга с навершием в виде высоких «усиков» (IV, 9—11). Аналогичное окончание демонстрирует один из пороховских знаков (II, 19). Такая схема характерна для верхней части знака боспорского царя Риметалка (I, 14), заменяющая обычную схему из прямых отрезков вплоть до появления широко разведенных «усиков» (I, 7). Два прямых отрезка и широко разведенные «усики» (II, 17, 18) отмечаются в знаках из погребения у с. Пороги, которые имеют общую схему со знаками Фарзоя.

Сочетание широко разведенных «усиков» с элементами свастики из знака Ас-

I	Царские знаки
II	Северное Причерноморье
III	Азиатская Сарматия
IV	Хорезм, Согд, Бухара
V	Кушания, Кангой, Парфия
VI	Монголия
VII	Северный Кавказ

пурга (II, 9) вновь ставят вопрос о выражении солярной идеи. Известная нижняя часть хорезмийских знаков с «ладьей» (IV, 10) при сравнении также оказывается близкой к частям знаков схемы Аспурга (II, 4, 5). Боспор дает примеры сочетания в знаках высоких «усиков» с окончаниями свастики (II, 10), а соединение таких «усиков» и «ладьи» представлено в материалах Юго-Западной Монголии (VI, 20, 22).

Появление знака, сочетающего элементы круга и «усиков», параллели которому отмечаются в знаках Юго-Западной Монголии, царей Бухары, Хорезма и Согда, сакских правителей Матхуры (VI, 2, 8; IV, 13—17), имеет типологическую параллель в знаках северокавказских народов, в сходстве которых с сарматскими и боспорскими большинство исследователей видят культурную преемственность¹⁹. Так, родовая тамга Соховых представляет из себя круг с четырьмя отходящими от него «крючками». Жамборовы, отделившиеся от Соховых, сгруппировали в своей тамге «крючки» в пару «усиков», поставив на места двух перенесенных «крючков» отрезки (VII, 6, 7). Тамги царей Бухары и Согда дают пример и взаимосвязи в подобных знаках элемента «усики» с парами параллельных «крючков» (IV, 13—17), которые представляются вариантом «ладьи» типа хорезмийской (IV, 9). Данные наблюдения могут быть использованы при определении семантики предполагаемого знака Асандра (I, 2), имеющего сходные варианты у бактрийских юэчжей и кангюйцев (V, 1—3).

Среди известных сарматских знаков Северного Причерноморья зафиксированы образцы, в которых, в отличие от знаков схемы Фарзоя, вместо верхней волноты и соединительного отрезка (исчезновение последнего подтверждает наши наблюдения) появляется треугольник с «навершием», повторяющим верхнюю часть царских знаков (II, 38). Зачастую они стоят рядом с царскими, свидетельствуя о знатности их владельцев и какой-то родственной связи с династами. Они представляют собой как бы промежуточную схему в развитии царских знаков (рядом с царскими фиксируются и тамги, состоящие только из нижней части первых (II, 46, 47), что отмечается в знаках из территории Монголии (VI, 9—11)).

В Ольвии зафиксирован знак (II, 42), представляющий собой волноту, соединенную отрезком с треугольником, чья вершина увенчана небольшим «крючком». Рядом со знаком нанесено слово, которое предлагается читать на староосетинском как «царь»²⁰. Причем «крючок» присоединяется к верхнему углу треугольника, повторяя, в отличие от других знаков (I, 39—41), систему соединения в знаке Тиберия Евпатора (I, 11), а его изображение сохраняется в знаке Фофорса (I, 5, 6). Последний имеет параллель в знаке из Ак-Кая (II, 48), построенном полностью по принципу сложных царских знаков и имеющим прямую аналогию в знаке из Юго-Западной Монголии (VI, 17). Не исключено, что знак из Ак-Кая является вариантом знака Фофорса. Треугольник с «крючком» представлен как отдельная тамга в Ольвии (II, 45) и близок к другому известному знаку из Монголии (VI, 1). Напоминает данную схему знак Динамии (I, 1), считающийся иногда монограммой. Однако нельзя отрицать и его связь с тамгообразными знаками. В регионе известна близкая тамга, имеющая дополнительную «подставку» из трех окончаний (II, 1), подобно нижней части других царских знаков и «подставке» из двух окончаний монгольского.

Использование отдельно стоящего «крючка» фиксируется в знаках царей Согда (IV, 13—15). В Северном Причерноморье он известен в сочетании с элементом свастики из знака Аспурга (II, 8). С последним сочетаются также окончания, близкие к «навершиям» сложных царских знаков (II, 5—7). Горизонтальная S-образная подставка знака Фофорса имеет аналогии в знаках региона, сочетающих ее с «ладьей» (II, 33) и с окончанием типа царских «наверший» (II, 34), а также в знаках хорезмийского медного чекана с «серпом» (IV, 12). Близ Актюбинска отмечена сарматская тамга, в которой S-образная подставка соединена с элементом свастики знака Аспурга (III, 5). Прямолинейную схему подставки знака Фофорса, как было замечено по поводу других тамг, не следует рассматривать в отрыве от более плавных линий ее параллелей, подтверждением чему служит свастика из Ак-Кая (II, 12). Плавное окончание «крючка» из знака Фофорса несколько отличается от окончаний «наверший» других царских знаков. Но северокавказские тамги солярного типа демонстрируют взаимозаменяемость подобных схем, причем даже сочетая их в одном знаке (VII, 11). Подтверждают наше наблюдение знаки родственных фамилий Шомаховых и Хафице (VII, 8, 9).

Исследователи неоднократно высказывали предположение о связи тамг с какими-то темными изображениями²¹. На основании сходства графической транскрипции змеи и дракона, характерной для изобразительного творчества народов Азии, с

известными сарматскими, монгольскими и хорезмийскими знаками и с учетом прослеживаемой мощной тенденции к стилизации в савромато-сарматском художественном мышлении с большой долей уверенности предполагается в «наверших» царских тамг и близких к ним S-образных знаках изображение дракона. Наличие изображений дракона в царских знаках, передаточной средой которых, вероятно, были массагеты-юэчжи, связывают с представлениями о драконе-громовике и с апелляцией к божественному происхождению власти, символом которой, например в Китае, и служил дракон. Появление его в савромато-сарматском мире рассматривают как заимствование в результате непосредственного и опосредствованного контактирования с восточными регионами или от скифов, с которыми сарматы имели тесные взаимоотношения и у которых известны военные знамена-драконы²².

Действительно, именно в Азии многочисленны изображения дракона, которые неоднократно встречаются в материалах скифо-сарматского мира. Согласно Арриану («Тактика против алан», XXXV, 3), скифские (аланские) знамена представляли собой сшитых из лоскутков драконов. Подобные знамена известны в Синьцзяне («святой воин» в Кирише), а без драконьих голов — у кангюйцев (пластина из Кургана-тепе). Знамя-дракон изображено на серебряном кубке из аланского погребения 1 в Косике, на колонне Траяна в руках даков, на арке Аврелия среди трофеев, на сарматском надгробии из Англии. В «Шахнаме» описывается, что на знамени Рустама, чьим историческим прототипом был аршакидский правитель Систана, был изображен фиолетовый дракон. Аланские знамена-драконы заимствовали римляне, иранские Сасаниды и парфяне. Вполне вероятно, что к ним восходит появление звероподобных знамен у сванов и поляков.

«Драконидами» называл Мовсес Хоренаци потомков мидийского царя Астиага, родственников аланских правителей Аравелианов. Авестийский царь Ажи-Даххака (в «Шахнаме» Заххак), олицетворявший турано-сакский мир, представлен монстром с тремя змеиными головами. Правители кельтов Британии использовали флаги-драконы, а слово «дракон» было синонимом слова «правитель». Такой стяг имел легендарный Артур, а его отца звали Утер Пентрагон — «Голова дракона». Вполне вероятно распространение соответствующих традиций у островных кельтов через языгов²³. В фольклоре вайнахов чудовищный змей носит имя Сармак. По легенде, скифы произошли от змеядевы, передавшей правление своей страной сыновьям; ее символом у скифов, по Валерию Флакку (VI, 60), служили драконы. Возможно, именно в таком аспекте следует понимать определение ассирийскими источниками вождя киммерийцев Тугдамме как «творения» и «отпрыска» Тиамат. С нашими наблюдениями интересно сравнить сведения китайских источников о тюрках²⁴, у которых бытовали легенды о происхождении народа от волчицы, хан отождествлялся с волком, а на знаменах красовалась золотая волчья голова.

Мы присоединяемся к решению о воспроизведении в «наверших» царских знаков образа дракона как символа божественной власти. Однако полагать, что это результат только преемственности между родственными мирами, вероятно, не совсем корректно. Эти представления могут быть отражением близких взглядов на происхождение верховной власти, обусловленным их единичным источником. Вообще называть известные знаки «сарматскими» недостаточно объективно, так как у нас нет возможности проследить традицию их развития в сарматском мире. Более оправданным представляется мнение об их появлении в северопричерноморском регионе с аланами, ранняя этническая история которых исходя из последних исследований связана с Азиатской Скифией. В пользу предлагаемого решения свидетельствуют аналогичные царским знакам Боспора тамги их Юго-Западной Монголии (VI, 15—19).

В Кобяково и Царском представлены аланские «царские» тамги. Первая в верхней части близка к верхней части знаков боспорских царей, вторая практически идентична фарзоевской, отличаясь добавлением к верхней волоте небольшого отрезка. Полагают, что близость свидетельствует о межбрачных династических связях Алании и Аорсии²⁵. Однако нельзя исключать общность идеологических представлений или роль аланского элемента в правящей верхушке кочевых обществ того времени. Обращает на себя внимание то, что при изменении загиба одного конца волоты во внешнюю сторону она приобретает характерную S-образную форму.

Тамгообразные знаки, подобно знаку из Царского, служили формообразующими образцами для псалиев. В то же время псалии, оканчивавшиеся головами коней или грифонов, известны в Ордосе и Южной Сибири, у южноуральских савроматов и

прохоровцев IV в. до н. э. Не исключено, что знаки и зооморфные изображения на псалиях взаимосвязаны. Так, псалии из могильника Нового оканчивались как геометрическими фигурами, так и сильно стилизованными зооморфными изображениями. В Приуралье известны находки скифских акинаков IV—V вв. до н. э. с волнитообразными навершиями в виде двух ушастых грифонов. На головах грифонов четко обозначены клювы, глаза и округлые выступы над ними. Для мечей отмечается связь с тагарской культурой. На Северном Кавказе среди археологических находок, синхронных по времени с приуральскими, есть мечи с волнитообразными навершиями. В их концы уже не вписаны головы грифонов. Вместо этого к центру волноты перенесены две окружности глаз. На одном из образцов возле центра навершия отмечается боковой выступ, напоминающий выступы над глазами грифонов с приуральских акинаков²⁶. Интересно, что в сравнительной таблице С.П. Толстого²⁷ напротив знака Савромата II стоит хорезмийская тамга с характерными двумя точками у основания ее верхней части. Такие пары точек отмечаются в знаках из Монголии и у бактрийских юэчжей в виде круга с «усиками» (VI, 3, 18; V, 4). Небольшая окружность включена в знак Риметалка (I, 17). Но схема круга с точкой посередине может быть знаком солнца, каковым он является у египтян и китайцев. Циркулярный орнамент — символ не только солнца, но и огня, горения. Это подтверждает орнамент на коньке у устья очага в скифском поселении IV—III вв. до н. э.²⁸ Выше отмечалось, что «сарматские» знаки указывают на связь образа дракона с солярными силами (в монгольском знаке (VI, 21) он соединен с S-образной подставкой). Обращалось внимание на покрытие знака Тиберия Евпатора и тамги с S-образным элементом красной краской, символизировавшей огонь, что дало повод видеть в тамгах образ Дракона-Громовика, обеспечивавшего плодородие²⁹. Лежащий в основе образа дракона образ змеи также связан с идеей плодородия, вечного движения и регенерации и зачастую имеет прямое отношение к огненно-солярному началу. Связь образа змеи с солнцем известна с глубокой древности в культурах многих народов и является аксиомой, не находящей окончательного объяснения. Отмечается сближение образа дракона Сэнмурва с образом барана-«фарна» Ардашира, представляющего в облике чудовища³⁰. Возможно, следует вспомнить о популярном в раннескифском искусстве образе грифобарана.

Грифон в скифском мире мог соотноситься с солнечным богом Гойтосиром-Аполлоном³¹. В скифских легендах священные грифоны охраняют золото, превращаясь позднее у тюрков в драконообразных чудовищ. В «Авесте» фарн предстает в образе летящего огня или хищной птицы, что позволяет учесть выраженное в знаке Савромата II проявление фарна без дополнительного привлечения образа барана³². В Греции грифона связывали с дальними частями Скифии и относили к посвященному солнцу божеству. Подтверждением такого положения служат сакские жертвенники из Приаралья и аланские солярные амулеты из Северного Кавказа с изображением голов хищных птиц. Согласно Геродоту (IV, 79) дворец скифского царя Скила в Ольвии украшали сфинксы и грифоны. Сфинксы же, согласно Плинию Старшему (XXXVII, IV), выступали атрибутами царской власти.

В нижней части царских знаков усматривали изображение триденса, что не согласуется с практикой знаковых изображений³³. Попытка видеть в ней изображение протомы коней³⁴ не убедительна, так как не отвечает семантике верхней части и вообще не предполагает ее объяснения. Что касается трактовки нижней части как общемирового символа молнии или производной от части китайского иероглифа «ди»³⁵, то необъяснимо сочетание знаков дракона и молнии, ведущее к дублированию в тамге одной идеи, и предпочтение, отдаваемое «молнии» в монетном чекане, причем, при отсутствии этого элемента в знаках отдельных царей. Для признания использования иероглифа следует доказать существование практики сочетания в знаке иероглифа и стилизованного изображения какого-то существа, что представляется слишком сложным. Остается без ответа и надпись «царь» возле ольвийского знака.

Более вероятно, что в нижней части должна сказаться все та же тенденция стилизации известных образов. Наиболее близкие боспорским царским знакам образцы происходят с р. Паган-Гола в Юго-Западной Монголии. Рядом с ними отмечается антропоморфное изображение лучника с подчеркнутым мужским половым признаком³⁶, практически полностью аналогичное нижней части стоящих рядом боспорских знаков. Подобные изображения известны с эпохи энеолита, а в Северном Причерноморье и на Северном Кавказе отмечаются в средневековых катакомбах. Северопричерноморские

образцы атрибутируются как сармато-аланские³⁷. На Северном Кавказе такие фигурки часто вписаны в круг-«солнце». Круг, треугольник или ромб могут означать голову персонажа, что находит, например, параллели в аланских изображениях. Указанные фигуры могут символизировать и производительные силы природы — землю, солнце, плодородие, что сочетается с общей семантикой знаков. Последняя дает право видеть в нижней части тамг схематизированный образ обожествленного правителя, играющего особую роль и в культуре плодородия у многих народов.

В целом в царских знаках изображены правитель и дракон-грифон, символизирующие богоданность царской власти и ее связь с солярным началом. Интересно, что знак знатной кабардинской фамилии Атажукиных представлял собой «ладью», соединенную с зигзагообразной линией (VII, 12), по поводу которой отмечали: «Тавро Атажукиных имеет драконовоый хвост»³⁸. Подобные знаки известны и у других северокавказских народов, а змеообразная линия включается в изображение свастик (VII, 13).

В знаке Савромата II представлено изображение правителя и двух фантастических существ. Их взаиморасположение напоминает сведения «Авесты», что Ажи-Даххак имел змеиные головы на плечах. Полагают, что изображение легендарного правителя следует видеть в росписи Пянджикента, в скульптуре, хранящейся в Эрмитаже, и др. Вспомним о связи образа Сиявуша с образом водного коня, который часто соотносится с образами змеи и дракона. Особенно в Средней Азии он был близок к образу аждага. Царский знак может служить схематизированной передачей известных изображений.

В погребении знатного аорса (алана?) второй половины I в. н. э. у с. Пороги на Днестре был обнаружен портупейный пояс хуннского типа, на пластине которого изображен человек, восседающий на барсе и держащий за лапы двух орлиноголовых грифонов, терзающих лошадь, что справедливо сопоставляется с изображением на подвесках конической тиары из царского захоронения в Тиллятепе человека, держащего за лапы лошадиноголовых драконообразных существ. Данная композиция восходит к эпохе индоиранской общности, а в сарматское время воплощается в образе государя³⁹. Возможно, ее отголосками следует считать композиции на древнерусских монетообразных подвесках, трактуемых как изображение халифа Алнассира и двух драконов, на бляшках Мартыновского кладя 1909 г., имеющих синхронные аналоги на аланских бляшках (г. Кагуль, ст. Преградная), и на аварских бронзах из Европы, воспроизводящих, видимо, византийский сюжет «Пророк Даниил во рту львином», но в нем львы превращаются в непонятных существ в характерной S-образной позе. На аварских предметах обнаружены и тамгообразные знаки, в которых усматривают изображения каких-то животных⁴⁰.

При ближайшем рассмотрении нетрудно заметить, что эти знаки очень близки к «сарматским». Поэтому особо отметим, что еще живя в Азии, авары непосредственно граничили с Кангюем, а в сложении этноса предполагается активное участие сармато-алан⁴¹. Иконографические и стилистические особенности в изображениях драконов на тиллятепинском образце согласуются уже не с бактрийской традицией, а с традициями скифо-сибирского звериного стиля. В одежде государя отмечается сочетание ахеменидской юбки (? — А. Т.) и типично скифского кафтана⁴². На пластине из Порогов костюм персонажа полностью сменяется на аланский.

Видимо, и сам персонаж, несмотря на монголоидные черты, является аланским, так как не известен за пределами Сарматии. Предполагается, что на пороговской пластине изображено божество «хозяин зверей»⁴³. Действительно, в данной схеме, например, представлена Владычица зверей на ритоне из Келермесского кургана. Львиные и орлиноголовые грифы сопровождают змееногую богиню на золотых бляшках из Куль-Обы, а львиные — божество дерева на скифских и луристанских образцах. Возможно, древнее женское божество выступало покровителем правителей, но в нашем случае более вероятно изображение самого царя. Представленный на пластине из Порогов мотив терзания лошади грифонами связан с царским культом, что подтверждает его наличие на вещах из Толстой Могилы и в татуировке царя в одном из курганов Пазырыка, и является метафорическим эквивалентом жертвоприношения для поддержания миропорядка⁴⁴, воплощением которого выступал сам правитель. О восседающем на барсе пороговском персонаже напоминает изображение Сараписа на троне, ножки которого имитируют лапы кошачьего хищника.

Сцена терзания грифонами лошади сопоставима с легендами о вражде одноглазых аримаспов с грифонами. Примечательно, что на лбу изображенного правителя

из Тиллятепе отмечается точка «чакраварти». Сама легенда о борьбе аримаслов и грифонов олицетворяла борьбу за материализованную огненно-световую основу космической жизни. Поэтому изображение на поясе из Порогов может выражать ту же самую идею, но в центре нее стоит уже аланский правитель как борец за небесный огонь и его обладатель, т. е. носитель фарна. Образы же грифонов и драконов именно в сценах терзания были взаимозаменяемы в скифском мире⁴⁵. С мотивом терзания может быть связано изображение грифона на псалиях, поскольку именно псалиями могли наносить раны лошади. Трактовка знака Савромата II и приведенных изображений позволяет отметить, что использование геральдических композиций с центральным доминантным элементом связано с изменениями в идеологии общества, выраженными в появлении деспотической власти с регламентацией господства и подчинения⁴⁶. Они известны еще по памятникам скифской культуры и соотносятся со скифской эмблемой у Валерия Флакка (VI, 60).

S-образный символ, употребляемый в тамгах, служил основой изображений свастики из птичьих и лошадиных голов, триквестра. Присутствует он на оленных камнях в Центральной Азии, образует рога оленей, просто наносится на тела оленей и хищников. Особенно много предметов в форме S-образного символа относится к периоду расцвета алтайского звериного стиля: псалии, седельные украшения из Пазырыка, многочисленные предметы облачения вождя из кургана Иссык. Допускается схематичная передача указанным символом животных. В то же время он соотносится с линией, разделяющей в эмблеме жизни два космических начала инь и янь и служащий осью мира⁴⁷. S-образные фигуры фиксируются на бронзовых зооморфных изображениях кобанцев, найденных в районе г. Нальчик. Отмечалось возрождение с приходом алан в Восточную Европу изображений хищников с S-выгнутым телом. Что касается S-образной оси мира, то указывалось на индоевропейское происхождение понятий «инь» и «янь». Использование подобного символа в царских знаках может определяться образом правителя, олицетворявшего мировой порядок и его сакральный центр, и дракона, в чьем образе слиты все три сферы мироздания.

С.П. Толстов⁴⁸ полагал, что в Боспор вошла тамга, представляющая собой один из вариантов кангюйско-хорезмийской тамги Сиявушидов, которая имела большое сходство с кушанской. Археологические находки позволили проследить продвижение с востока на запад, начиная с Юго-Западной Монголии, подобных тамгообразных знаков. Но более популярно мнение, что знаки боспорских царей принадлежат скорее кушанскому, чем хорезмийскому, типу, а тамги монет Хорезма, Бухары и Согда отделяются от кушанских, эфталито-хионитских и турано-кангюйских и признаются принадлежащими юэчжам дома Чжаову (сарматы). Однако отмечается и определенная связь между этими группами⁴⁹, что упускается из вида исследователями. Наши наблюдения позволяют оспорить критику сближения хорезмийских и боспорских тамг. Кроме того, исторически не имеет оправданий попытка отождествления юэчжей и сарматов, а Чжаову генетически связано с титулом кушанских царей *уачуга*⁵⁰. Известные варианты кушанских тамг (VI, 11—20) в своей нижней части близки к элементам окончаний знаков типа Фарзоя-Аспурга. Исходя из приведенных наблюдений за тамгообразными знаками боспорских династов, считаю возможным выдвинуть гипотезу о ее аланском происхождении, что в свете последних исследований не противоречит и времени появления алан в регионе. Интересно, что тамга схемы Фарзоя фиксируется на двух грузилах из слюев IV—I вв. до н. э. Елизаветовского городища⁵¹.

¹ Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья. — Киев, 1975; Соломоник Э.А. Die Sogenannte sarmatische Schrift. Die Welt der Slaven. VI.3. Wiesbaden, 1961 (рецензия) // СА. — 1965. — № 3; Алексеев В.Л. К вопросу о семантике сложных царских знаков Боспора // СА. — 1991. — № 2.

² Симоненко О.В., Лобай Б.И. До визначення етнічної належності Фарзоя та Інісмєя // Археологія. — 1989. — № 1. — С. 10. — Рис. 2, 1—9.

³ Щукин М.Б. Некоторые замечания к вопросу о хронологии Зубовско-Воздвиженской группы и проблеме ранних алан // Материалы III Археол. семинара «Античная цивилизация и варварский мир». — Новочеркасск, 1992. — Ч. 1. — С. 114.

⁴ Тачева-Хитова М. О культе ΘΕΟΣ ΥΨΙΣΤΟΣ на Боспоре // ВДИ. — 1978. — № 1. — С. 140; Сапрыкин Ю.С. Золотая пластина из Горгиппии // ВДИ. — 1983. — № 1. — С. 71—72, 77; Фролова А.А. К вопросу об интерпретации некоторых изображений на позднебоспорских монетах // Проблемы античной культуры. — М., 1986. — С. 213.

- ⁵ Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — М., 1950. — Т. 2. — С. 260; Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. — М., 1961. — С. 181.
- ⁶ Зуев А.Ю. Сармато-аланы Приаралья (Яньцай/Абзойа) // Культура кочевников на рубеже веков (XIX—XX, XX—XXI): Проблемы генезиса и трансформации. — Алматы, 1995. — С. 38—49.
- ⁷ Marquart J. Iberer und Hircanier // Saucasia. — Leipzig, 1931. — Fasc. 8. — S. 83; Enoki K. Sogdiana and the Hsiung-nu // Central Asiatic J. — Hague-Wiesbaden, 1955. — Vol. 1. — P. 62.
- ⁸ Граков Б.Н. Пережитки скифских религий и эпоса у сарматов // ВДИ. — 1969. — № 3. — С. 71.
- ⁹ Кляшторный С.Г., Савинов Д.Г. Степные империи Евразии. — СПб., 1994. — С. 86.
- ¹⁰ Тачева-Хитова М. Указ. соч. — С. 140.
- ¹¹ Ростовцев М.И. Представления о монархической власти в Скифии и на Боспоре // ИАК. — 1913. — № 49. — С. 24—26, 29.
- ¹² Крыкин С.М. Фракийцы в греческих городах Северного Причерноморья: Автореф. дис.... канд. ист. наук. — М., 1987. — С. 64—80.
- ¹³ Толстов С.П. Древний Хорезм. — М., 1948. — С. 173—211; Беленицкий А.М. Хорезмийский всадник — царь или бог? // Культура и искусство древнего Хорезма. — М., 1981. — С. 24—45.
- ¹⁴ Шопен И. Новые заметки по древней истории Кавказа и его обитателей. — СПб., 1866. — С. 318—319, 321.
- ¹⁵ Justii F. Iranisches Namenbuch. — Marburg, 1895. — S. 308, 309.
- ¹⁶ Десятчиков Ю.М. Процесс сарматизации Боспора: Автореф. дис.... канд. ист. наук. — М., 1974. — С. 158.
- ¹⁷ Мордвинцева В.И. Сарматские фалары и некоторые вопросы истории и культуры сарматов // Междунар. конф. «Проблемы истории и культуры сарматов»: Тез. докл. — Волгоград, 1994. — С. 71.
- ¹⁸ Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н. э. (погребение знати у с. Пороги). — Киев, 1991. — С. 69.
- ¹⁹ Лавров Л.И. Историко-этнографические очерки Кавказа. — Л., 1978. — С. 38; Батчаев В.М. Из истории традиционной культуры балкарцев и карачаевцев. — Нальчик, 1986. — С. 62; Пожидает В.П. Кабардино-черкесская тамга и кавказский орнамент // УЗКБНИИ. — 1948. — № 4. — С. 240; Соломоник Э.А. Указ. соч. — С. 45.
- ²⁰ Турчанинов Г.Ф. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы. — Л., 1971. — С. 65.
- ²¹ Мещанинов И.И. Загадочные знаки Причерноморья // ИГАИМК. — 1993. — Вып. 62. — С. 86; Пожидает В.П. Указ. соч. — С. 240; Laszlo G. Steppevolker und Germanen. — Berlin, 1971. — S. 53, 55.
- ²² Алексеев В.П. Указ. соч.
- ²³ Лебединский Я. Драконообразные штандарты Востока и Запада // Дарьял. — 1996. — № 2. — С. 221—229.
- ²⁴ Бичурин Н.Я. Указ. соч. — Т. 1. — С. 220, 229, 237.
- ²⁵ Яценко С.А. Аланы в Восточной Европе в середине I — середине IV вв. н. э. // ПАВ. — 1993. — Вып. 6. — С. 85.
- ²⁶ Исмагилов Р.Б. Приуральские акинаки с навершием в виде ушастого грифона и хищного животного // СА. — 1980. — № 1. — С. 219; Кубарев В.Д. Курганы Юстыда. — Новосибирск, 1991. — С. 57—59.
- ²⁷ Толстов С.П. Из предистории Руси // СА. — 1947. — № 6-7. — С. 47. — Табл. 1.
- ²⁸ Обельченко О.В. Культура античного Согда: По археологическим данным VII в. до н. э. — VII в. н. э. — М., 1992. — С. 181.
- ²⁹ Алексеев В.П. Указ. соч. — С. 67—68.
- ³⁰ Тревер К.В. Серебряное навершие сасанидского штандарта // Тр. Отдела истории культуры и искусства Востока. — Л., 1940. — Т. 3. — С. 167—180.
- ³¹ Граков Б.Н. Скифы: Науч.-поп. очерк. — М., 1971. — С. 83.
- ³² Алексеев В.П. Указ. соч. — С. 69.
- ³³ Алексеев В.П. Указ. соч. — С. 65.
- ³⁴ Толстов С.П. Древний Хорезм. — М., 1948. — С. 184, 186, 221, 224; Десятчиков Ю.М. Указ. соч. — С. 145; и др.
- ³⁵ Алексеев В.П. Указ. соч.
- ³⁶ Вайнберг В.И., Новгородова Э.А. Заметки о знаках и тамгах Монголии // История и культура народов Средней Азии. — М., 1976. — Рис. 52.
- ³⁷ Шелов Д.Б. Антропоморфный амулет из Танаиса // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 241—244.
- ³⁸ Яхтанигов Х.Х. Северокавказские тамги. — Нальчик, 1993. — С. 128.
- ³⁹ Симоненко А.В., Лобай Б.И. Указ. соч. — С. 20. — Рис. 11, 12; 12, 1, 2; Сариганиди В.И. Храм и некрополь Тиллятепе. — М., 1989. — С. 59, 77.
- ⁴⁰ Laszlo G. Op. cit. — S. 53, 55.
- ⁴¹ Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии. — М., 1989. — С. 201; Гумилев Л.Н. Древние тюрки. — М., 1993. — С. 35.
- ⁴² Сариганиди В.И. Указ. соч. — С. 60, 142.

⁴³ Яценко С.А. Центральнoазиатские и среднеазиатские традиции в искусстве Сарматии // Материалы III археол. семинара «Античная цивилизация и варварский мир». — Новочеркасск, 1993. — Ч. 2. — С. 80; *Он же*. Аланская проблема и центральнoазиатские элементы в культуре кочевников Сарматии рубежа I—II вв. н. э. // ПАВ. — 1993. — Вып. 3. — С. 67.

⁴⁴ Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — Киев, 1983. — С. 79, 85—86; Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. — М., 1985. — С. 153.

⁴⁵ Шкурко А.И. Фантастические существа в искусстве лесостепной Скифии // Археологические исследования на юге Восточной Европы. — М., 1982. — С. 5.

⁴⁶ Бессонова С.С. Указ. соч. — С. 84—86.

⁴⁷ Кубарев В.Д. Указ. соч. — С. 164—165.

⁴⁸ Толстов С.П. Древний Хорезм. — М., 1948. — С. 184, 186, 221.

⁴⁹ Вайнберг В.И. Монеты Древнего Хорезма. — М., 1977. — С. 76; Вайнберг В.И., Новгородова Э.А. Указ. соч. — С. 69—71.

⁵⁰ Толстов С.П. Основные вопросы древней истории Средней Азии // ВДИ. — 1938. — № 1. — С. 199.

⁵¹ Анфимов Н.В. Рыбный промысел у меотов // Проблемы археологии и этнографии. — Л. — Вып. 2.

Одержано 03.07.98

A.A. Tuallagov

ТАМГОПОДІБНІ ЗНАКИ БОСПОРСЬКИХ ЦАРІВ

Статтю присвячено актуальному питанню розгляду тамгоподібних знаків кінця I тис. до н.е. Автор бере до уваги матеріали сарматського походження, які мають відношення до боспорських царів. Велика кількість археологічних матеріалів та етнографічних паралелей з приводу цього питання дає авторові підстави стверджувати про аланське походження цих знаків, як і деяких боспорських династій.

A.A. Tuallagov

TAMGO-LIKE SIGNS OF BOSPORUS TSARS

The given article is dedicated to the detailed analysis of the actual problem of tamgo-like signs, which are dated to the end of the I millenium BC. The author pays special attention to the materials of Sarmatian origin, which must have referred to Bosphorus tsars. The great number of archaeological materials and ethnographic data on this subject give grounds to the author to confirm the Alanian origin of tamgo-like signs, as well as of some Bosphorus dynasts.

Маркова О.В.

EQUUS CABALLUS З ОЛЬВІЙСЬКОГО ПОХОВАННЯ

У статті наведено виміри та подано характеристику поки що єдиного, що потрапив до археозоологів, майже повного (за винятком правої передньої кінцівки) скелета коня з ольвійського некрополя.

У 1994 р. під час розкопок Передграддя, розташованого на некрополі Ольвії (розкопки Ю.І. Козуб), було знайдено скелет кобили 2,5—3 років. Кобилу було поховано над входом до склепу римського часу непограбованого подвійного поховання чоловіка та жінки. Можливо, її було принесено в жертву Посейдону. Зазначимо, що в скелета була відсутня права передня нога (разом з лопаткою) ¹.

© О.В. МАРКОВА, 2002

Виміри черепа та нижньої щелепи наведено в табл. 1, виміри скелета — в табл. 2. Ці таблиці подано в кінці статті.

Дамо загальну характеристику цій знахідці.

Тім'яна, або загальна, довжина черепа — 506 мм, основна, або базиллярна, довжина — 456 мм. Найбільша ширина лоба становить 35,7 % основної довжини або 32,2 % тім'яної. Лобно-основний показник — 280 % (лобно-тім'яний — 310,4 %), що свідчить про *крайню вузьколобистість*, яка притаманна коням західного типу.

Конділярна довжина більша за основну на 6,6 % і менша за тім'яну на 3,6 %. Лобно-конділярний показник — 299,7 %, має середнє значення між лобно-основним та лобно-тім'яним.

Кобила з поховання мала *мозкову частину середнього розміру* (24,8 % основної довжини черепа, або 22,3 % тім'яної), що можна бачити за виміром між верхніми краями слухових отворів.

Нижче наведено таблицю щодо порід і видів коней за даними О. Браунера ²:

Види і породи	Кількість екземплярів	Крайня широкостоловість	Широкостоловість	Середньостоловість	Вузькостоловість
<i>Коні східного типу</i>					
Курганна	6	—	3	3	—
Киргизька	2	—	1	1	—
Арабська	3	—	1	2	—
Суданська	1	—	1	—	—
Деребецька	1	—	1	—	—
Верхньоколимська	2	—	1	1	—
Тарпан	2	—	—	2	—
Монгольська	1	—	—	1	—
Бухарська	2	—	1	1	—
Жмудська	2	—	—	1	1
Кінь Пржевальського	5	—	—	5	—
Усього	27	—	10	16	1
	100 %	—	37 %	59,2 %	3,8 %
<i>Коні західного типу</i>					
Пінцгаузська	11	—	—	6	5
Штирійська	1	—	—	1	—
Усього	12	—	—	7	5
	100 %	—	—	58,3 %	41,7 %
<i>Пони</i>	1	1	—	—	—
<i>Осли</i>					
Осел	6	5	1	—	—
Дикий сомалійський осел	2	1	1	—	—
Усього	8	6	2	—	—
	100 %	75 %	25 %	—	—
<i>Джигетай та кіанг</i>	8	—	5	3	—
100 %	—	62,5 %	37,5 %	—	—
<i>Зебри</i>					
Чапманова зебра	2	—	1	1	—
Зебра	2	—	1	1	—
Гравієва зебра	3	—	—	1	2
Бурчелієва зебра	1	—	—	1	—
Усього	8	—	2	4	2
	100 %	—	25 %	50 %	25 %

Найбільша ширина потиличної кістки в основі яремних виростків становить 23,6 % основної довжини черепа, але ця ширина не має великого значення для характеристики типів, наприклад, %: арабська 22 і 23,2; осел 23,6; віртемберзька 23,7; фрейстерська 21,6; першерон 22,4 (за Марекон); арабська 23,3; кримський тарпан 21,3; херсонський тарпан 21,6; кінь Пржевальського 21,6; осли 22,1; 22,4 і 21,3; зебри 20,6 та 21,6 % (за Черським), курганні коні (за Браунером) 23,2 (22,4—23,7).

Висновок тільки один: у кобили з поховання *найбільша ширина в потилиці розвинута так само сильно, як і у більш широкопотиличних коней.*

Ширина лицевої частини на лицевих гребенях біля шва — 39,3 % основної довжини та 35,4 % тім'яної довжини, тобто у кобили була *широка морда*. Однак і цей вимір не може служити характеристикою, тому що широка морда хоч і притаманна коням східного типу, у коней західного типу вона буває такою внаслідок сильного розвитку лицевих гребенів.

Наводимо таблицю за даними О.О. Браунера ³:

Види і породи	Кількість екземплярів	Крайня широко-мордність	Широко-мордність	Середньо-мордність	Вузько-мордність	Крайня вузько-мордність
<i>Східний тип</i>						
Курганна	6	—	2	4	—	—
Киргизька	2	1	—	1	—	—
Монгольська	1	1	—	—	—	—
Арабська	5	—	—	5	—	—
Туркестанська та індійська	2	—	2	—	—	—
Литовська	1	—	—	1	—	—
Деребецька, нероіндігійська	2	—	—	2	—	—
2 верхньокалимські та 1 адичська	3	—	3	—	—	—
Суданська	1	—	—	—	1	—
Кінь Пржевальського	5	—	3	2	—	—
Усього	28	2	10	15	1	—
	100 %	7,1 %	35,8 %	53,5 %	3,6 %	—
<i>Поні</i>						
	9	—	4	4	1	—
	100 %	—	44,5 %	44,5 %	11 %	—
<i>Західний тип</i>						
	14	—	—	5	8	1
	100 %	—	—	35,7 %	57,3 %	7,1 %
<i>Кіауги</i>						
	2	—	1	1	—	—
<i>Джигетай</i>						
	7	2	—	2	3	—
Усього	9	2	1	3	3	—
	100 %	22,3 %	11,1 %	38,8 %	33,3 %	—
<i>Осли</i>						
	11	3	8	—	—	—
	100 %	27,3 %	72,7 %	—	—	—
<i>Зебри</i>						
	7	—	1	5	1	—
	100 %	—	14,3 %	71,4 %	14,3 %	—

Ширина морди між комірками зовнішніх різців становить 12,6 % основної довжини черепа та 11,4 % тім'яної довжини, тобто *біля різців морда вузька*. Цей показник становить, %: у курганних коней за Браунером 15,1 (14,2—15,6); у коня Пржевальського за Заленським — 15,2 (14,5—15,7); у джигетайів за Заленським — 14,2 (13,6—14,8), за Антоніусом — 14,5; в арабській за Нерингом — 13,2 (11,8—14,3), за Заленським — 14,3, за Марекком — 14,7; у тарпанів за Черським: кримського — 14,2, херсонського — 15,5; у пінцгауерів за Антоніусом — 13,4 (12,3—15,6), за Нерингом — 13,3; за Нерингом: у норфолкської — 13, у граубінденської — 13,3 (12,8—14), в ольденбурзької — 12,9, у гольштинської — 13,6 (13,3—14), у датської — 12,95, у шлезвігської — 13,2, у голландської — 13,1, у клівлендської — 12,4, у клейдесдальської — 14,3; осли за Нерингом — 13,4 (12,4—14,5), за Антоніусом — 14 (11,8—16,5); ісландські поні за Нерингом — 15,4 (14,9—16,2).

Ширина морди у найвужчому місці діастеми становить, %: у нашої кобили — 11 основної довжини, у коня Пржевальського — 11,4, у кримського тарпана — 9,2, у херсонського тарпана — 10, у арабської — 9,4 (за Черським), у курганних коней — 10,7 (9,6—11,4) (за Браунером).

Лицеве відношення за Черським — 64,5 % основної довжини та 58,1 % тім'яної довжини черепа — *морда середньої довжини*.

О.О. Браунер наводить таблицю видів і порід коней за довжиною морди ⁴:

Види і породи	Кількість екземплярів	Крайня короткомордість	Короткомордість	Середньомордість	Довгомордість
<i>Коні східного типу</i>					
Курганна	5	—	—	2	3
Тарпан	2	1	1	—	—
Арабська	3	—	—	3	—
Киргизька	2	—	—	2	—
Бухарська	2	—	—	2	—
Монгольська	1	—	—	1	—
Суданська	1	—	—	1	—
Усього	16 100 %	1 6,2 %	1 6,2 %	11 69 %	3 18,6 %
<i>Коні західного типу</i>					
Піннгаузська	11	1	2	4	4
Норфолкська	1	—	—	1	—
Штирійська	1	—	—	1	—
Усього	13 100 %	1 7,7 %	2 15,4 %	6 46,2 %	4 30,7 %
<i>Осли</i>					
Свійські	6	—	2	4	—
Дикий сомалійський	1	—	—	—	1
Усього	7 100 %	—	2 28,6 %	4 57 %	1 14,4 %
<i>Джигетай та кіанг</i>					
	6 100 %	—	—	1 17 %	5 83 %
<i>Зебри</i>					
Зебра	1	—	1	—	—
Бурчелієва зебра	3	—	1	2	—
Гравієва зебра	2	—	—	—	2
Усього	6 100 %	—	2 33,3 %	2 33,3 %	2 33,3 %

Довжина лицеві частини за Черським становить 58,1 % тім'яної довжини черепа, що тотожно даним для порід східного типу за Черським, %: суданська 58,2, арабська 58,3, кримський тарпан 58,3, херсонський тарпан 60,1, калмицька 59,3, кінь Пржевальського 61, західносибірська 60, якутська 58,9; а також цілком відповідно тім'яно-основному показнику курганних коней Браунера — 59,3 (58—60).

Лицевий показник Заленського (відношення тім'яної довжини черепа до лицеві довжини за Заленським, прийнятої за 100) становить 174,8 %, близький до показників порід киргизької — 175, нерської — 174,6 %, наближений до курганних коней Браунера — 178,6 % (175—180 %), коня Пржевальського — 176,2 (174—179,7), верхньоколимської — 175,6 %. Дещо довша морда у верхньоколимської — 172 %, дещо коротша у кримського тарпана — 180, арабської — 180,4, яно-адичської — 181,6, субфосильної тагської — 179 %. Істотно відрізняється своєю короткою мордою суданська — 190 %.

Усі ці коливання природні, оскільки залежать від більшої або меншої довжини носових виростків лобної кістки.

Тім'яний показник Заленського — 221,9 %. Амплітуда значень цього показника дуже висока, що також пояснюється більшим або меншим коливанням довжини виростків лобної кістки. Так, у курганних коней за Браунером тім'яний показник у середньому становить 210,8 % з коливанням від 205,8 до 216 %, у коней Пржевальського — 218 (від 211 до 227), у джигетайів від 200 до 216, у арабської — 213, у кримського тарпана — 210, у киргизької — 222, у дербецької — 234 %, тобто цей показник має різноманітні значення навіть серед східного типу коней, з чого випливає, що він не може характеризувати не тільки тип коня, а й довжину мозкової частини черепа.

Лицева частина (за Евартом) становить у нашої кобили 75 % основної довжини

черепа та 67,6 % — тім'яної. За Евартом цей показник має такі значення: для 2 коней лісового типу лицева частина становить 66,4 та 68,2 % тім'яної довжини; для 2 степового типу (кінь Пржевальського) — 71,2 та 71,6; для 3 рівнинного типу — 68,4, 70 та 70; арабського коня — 69,4 %. Даних замало, але якщо їх взяти до уваги, кобила з поховання ближча до лісового типу.

За тім'яно-лицевим показником Браунера (148 %) вона також ближча до коней лісового типу, виміряних Евартом — 146,9 та 150,5; у інших, за Евартом та Браунером, тім'яно-лицевий показник менший: для курганних коней — 141,7 (від 140,5 до 142,3), киргизьких — 144 та 142,6 (за Браунером); для коней степового типу — 140,3 та 139,6, рівнинного типу — 146, 143,6 та 145,6, арабської — 144 % (за Евартом).

Тім'яно-мозковий показник Браунера 279,5 %. За матеріалами Браунера та Еварта, цей показник має дуже великі коливання, %: 6 курганних коней — 302,6 (від 296,5 до 306); 2 лісового типу — 282 та 307; 2 степового — 339,4 та 310,2; 3 рівнинного типу — 316,8; 294 та 285,3; 2 киргизькі — 289 та 292,5. Наші дані відрізняються, тобто мозкова частина черепа за Евартом менша від усіх наведених вище.

За морфологічним основно-лицевим показником Антоніуса О.О. Браунер розподілив матеріал Черського та свій на такі групи: менше 148 % — дуже довга лицева частина; 148—151 — довга; 151—154 — середня; 154—157 — коротка; 157—160 % і більше — дуже коротка.

Наводимо таблицю розподілу основно-лицевого показника Антоніуса за видами і породами ⁵:

Види і породи	Кількість екземплярів	Показник довжини лицевої частини, %				
		менше 148	148—151	151—154	154—157	157—160 та більше
<i>Східний тип</i>						
Курганна	5	1	3	—	1	—
Курганна тюркська	1	1	—	—	—	—
Киргизька	2	—	—	1	1	—
Тарпан	2	—	—	1	1	—
Арабська	3	—	—	1	2	—
Бухарська	2	—	—	2	—	—
Угорська	3	—	1	1	1	—
Галицька та польська	5	—	1	2	2	—
Боснійська	2	—	—	—	2	—
Суданська	2	—	1	—	1	—
Янська та ляхівська	2	—	—	1	—	1
Усього	29	2	6	9	11	1
<i>Полі</i>	1	—	—	—	1	—
<i>Західний тип</i>						
Піннгаузська	10	3	2	3	—	2
Інші	1	—	—	1	—	—
<i>Осел</i>	5	—	1	1	2	1
<i>Джигетай та кіанг</i>	7	2	4	1	—	—
<i>Eq. Netiprus</i>	1	—	—	—	1	—
<i>Зебри</i>						
Бурчелієва зебра	2	—	—	1	1	—
Чапманова зебра	1	—	—	—	1	—
Грев'єва зебра	2	1	1	—	—	—
Зебра	1	—	—	—	1	—

Отже, кобила з поховання за показником 155 % була *короткомордою*.

Лицево-осьовий показник становить 133,5 %, мозково-осьовий — 246,5; мозково-лицевий (мозкова вісь за Евартом) — 189 %.

Ці показники дають найточніше співвідношення між мозковою та лицевою частинами поза впливом того чи іншого розвитку потиличного гребеня.

Очний показник Неринга — 184,5 (зліва) та 186,1 % (справа). Він відіграє малу роль, тому що залежить від більшого або меншого виступу потиличного гребеня, від ширини лоба та ін. Коливання його настільки великі, що важко визначити якусь межу між видами та породами. Можна порівнювати тільки показники свійських ослів та свійських коней: у перших найбільше значення 173, у других найменше — 181,5 %, але дикі сомалійські осли мають найбільший показник 181 %, чим знижують межу між свійськими ослами та кінями.

Очноямокве відношення зліва 93,5 %, справа — 91 %. Коливання його дуже великі. Проте практично в усіх східних коней очноямокве відношення менше 100 %, тобто передньо-задній діаметр очної ямки більший за вертикальний. А в коней західного типу очноямокве відношення понад 100 %, тобто 108—110 %. У нашої кобили очноямокве відношення таке саме, як у коней східного типу.

Висота черепа з нижньою щелепою становить 62,5 % основної довжини черепа, тобто близька до литовської (62,2 %), якутської (62,5) порід за Черським, до арабської (60—63) за Нерингом; до монгольської (62,4), дилювальної (62) за Березовським; до напіввикопних за Заленським (59,3—62,9); до свійських ослів за Нерингом (60,8—64,8 %). Інакше кажучи, висота черепа з нижньою щелепою ще менше може характеризувати породу, ніж показник орбіти.

Нижня щелепа становить 88,4 % основної довжини черепа та 79,6 % тім'яної. В усіх коней нижня щелепа — близько 89 % основної довжини черепа, але все ж таки є породи та види коней з дещо довшою або дещо коротшою нижньою щелепою, хоча довжина останньої не може бути характеристикою виду або типу коня.

Найбільшу нижню щелепу мають джигетай (90,6 %) та осли (89,9), а також коні східного типу (90), курганні коні Браунера (89,1), коні Пржевальського (88,8), коні західного типу (88,5) та зебри (87,9 %). Кобила з поховання за довжиною нижньої щелепи ближча до коней західного типу.

Беручи за 100 лицеву довжину (за Евартом), визначимо, що нижня щелепа становить 117,8 % лицевої довжини.

Висота нижньої щелепи — 55,8 % зліва і 55,3 % справа довжини нижньої щелепи, що відповідає групі з висотою нижньої щелепи вище середньої.

О.О. Браунер наводить такі дані щодо висоти нижньої щелепи ⁶:

Види і породи	Кількість екземплярів	Висота нижньої щелепи до її довжини, взятої за 100, %				
		менше 50	50—52	52—54	54—56	понад 56
<i>Східний тип</i>						
Курганна	5	—	—	1	4	—
Киргизька	3	—	—	—	2	1
Монгольська, калмицька, киргизька	6	1	—	—	3	2
Північносибірська	2	—	—	—	1	1
Напіввикопні сибірська	5	—	4	1	—	—
Тарпан	2	—	1	1	—	—
Арабська	7	1	3	2	1	—
Інші породи	13	1	3	5	2	2
Доісторична гелъвето-гальська	5	—	—	2	2	1
<i>Поні</i>	11	6	4	1	—	—
<i>Кінь Пржевальського</i>	5	2	2	1	—	—
<i>Західний тип</i>						
Граубінденська	4	—	—	1	2	1
Пінцгаузька	6	1	1	3	1	—
Інші	10	—	2	5	—	3
<i>Джигетай та кіанг</i>	9	2	3	—	4	—
<i>Осли</i>	14	1	5	3	3	2
<i>Зебри</i>						
Eq. Zebra	5	—	—	1	1	3
Eq. Chapmani та Eq. Burchellii	3	1	1	1	—	—
Eq. Grevyi	2	1	—	1	—	—

Як видно з таблиці, висота нижньої щелепи сильно коливається в особин однієї породи або виду. Висота горизонтальної гілки між M_1 та P_4 становить 19,4 % зліва та 19,6 % справа довжини нижньої щелепи, довжина щелепи між M_1 та P_4 має такі самі значення.

Для порівняння наводимо дані за Браунером, Черським та Березовським щодо висоти нижньої щелепи ⁷:

Види і породи	%	Види і породи	%
Арабська	17,1	Кіанг № 3871	19,3
Кримський тарпан	16,3	Джигетай № 515	18,9
Викопна, о-в Ляхова № 3973	19	Джигетай № 511	17,8
Викопна, о-в Ляхова № 215	18,2	Джигетай № 513	17,6
Сучасна, р. Яна № 4051	18	Джигетай № 1075	16,6
Суданська	18,4	Осел № 1136	18,2
Краківська дилувіальна	19,4	Осел № 1142	19
Жмудська	16	Осел № 114	18,8
Жмудська	16,8	Зебра	17,4
Монгольська	18		

Відповідно до наведеного огляду, у кобили з поховання *нижня щелепа дуже висока*, і тільки у деяких коней, а не порід, вона дорівнює висоти нижньої щелепи нашої кобили.

О.О. Браунер перерахував значення висоти нижньої щелепи на відсоток до основної довжини черепа, діставши такі значення, %: 3 арабські — 15,4 (14,4—16,4); 4 коня пінцгаузської породи — 15,9 (14,5—16,8); 4 осли — 15,7 (14,9—16,3); курганні коні Браунера — 17,4 (16,9—18,4). У нашої кобили відносна висота нижньої щелепи — 17,1 % зліва та 17,3 % справа, тобто значення таке саме, як у курганних коней Браунера — вище за всіх, причому виходячи з цих значень у коней західного типу висота нижньої щелепи така сама, як у арабської та ослив.

Висота горизонтальної гілки нижньої щелепи від комірки першого несправжньо-кутнього становить 14 % зліва та 14,1 % справа довжини нижньої щелепи, як у курганних коней Браунера, що також свідчить про більшу висоту. Для порівняння наводимо такі дані, %: за Браунером: курганні коні 14,1 (12,3—15,5); киргизькі 12,7 та 15,5; за Марком: лятенська 11,7, 11,5 та 12,2; Auvernier 12; Peters-Insel 11,3; Moosseedorfsee 10,5; «малий араб» 9,7; суданський осел 11,5; нижча за всіх у коней західного типу, особливо у першерона 9,8 та 9,9, тільки в одного з них — 12,2.

Довжина зубного ряду нижньої щелепи становить 39 % зліва та 39,2 % справа довжини нижньої щелепи; 34,5 % зліва та 34,6 % справа основної довжини черепа.

Наводимо таблицю О.О. Браунера щодо відношення довжини зубного ряду нижньої щелепи до її загальної довжини ⁸:

Види і породи	Кількість екземплярів	Зубний ряд нижньої щелепи до її довжини, взятої за 100, %				
		менше 34	34—37	37—40	40—43	понад 43
<i>Східний тип</i>						
Курганна	5	—	1	3	1	—
Киргизька та монгольська	7	—	—	3	4	—
Арабська	7	—	—	2	4	1
Інші породи	23	—	1	4	16	2
Кінь Пржевальського	5	—	—	—	2	3
Усього	47	—	2	12	27	6
	100 %	—	4,3 %	25,5 %	57,5 %	12,7 %
<i>Пони</i>						
	10	—	—	1	8	1
	100 %	—	—	10 %	80 %	10 %

Види і породи	Кількість екземплярів	Зубний ряд нижньої щелепи до її довжини, взятої за 100, %				
		менше 34	34—37	37—40	40—43	понад 43
<i>Західний тип</i>						
Граубінденська	4	—	—	2	2	—
Пінцгаузька	12	—	5	5	2	—
Інші	9	1	2	4	2	—
Усього	25	1	7	11	6	—
	100 %	4 %	28 %	44 %	24 %	—
<i>Джигетай та кіанг</i>						
	9	—	—	3	5	1
	100 %	—	—	33,3 %	55,5 %	11,2 %
<i>Осел</i>						
	15	—	1	5	6	3
	100 %	—	6,7 %	33,3 %	40 %	20 %
<i>Зебри</i>						
Eq. Zebra	4	—	—	3	1	—
Eq. Burchelii	2	1	1	—	—	—
Eq. Grevyi	2	—	—	2	—	—
Усього	8	1	1	5	1	—
	100 %	12,5 %	12,5 %	62,5 %	12,5 %	—

Згідно з наведеними даними, коні західного типу відрізняються меншою довжиною зубного ряду, а східного типу — більшою, найбільшу довжину мають поні та кінь Пржевальського, за ними — джигетай з кіангом та осел; у кобили з поховання *зубний ряд нижньої щелепи має середню довжину*.

Зубний ряд верхньої щелепи по комірках становить 36,2 % зліва та 36 % справа основної довжини черепа. Наводимо таблицю ⁹, з якої видно, що це відношення ближче до значень, які притаманні коням східного типу:

Види і породи	Кількість екземплярів	Зубний ряд верхньої щелепи до основної довжини черепа, взятої за 100, %				
		менше 32	32—34	34—36	36—38	понад 38
<i>Східний тип</i>						
Курганна	6	1	1	3	1	—
Киргизька	2	—	1	1	—	—
Монгольська	2	—	—	—	1	1
Арабська	5	—	1	3	1	—
Тарпан	2	—	1	1	—	—
Жмудська	2	—	—	1	—	1
Північно-східносибірська	5	—	—	—	4	1
Інші породи	10	—	3	7	—	—
Субфосильні східносибірські	3	—	1	1	1	—
Боснійська	2	—	1	1	—	—
Бухарська	2	—	—	1	1	—
Угорська	3	—	1	1	1	—
Західноєвропейські доісторичні та дилювальні	15	—	7	3	4	1
Усього	59	1	17	23	14	4
	100 %	1,7 %	28,95 %	39 %	23,7 %	6,7 %
<i>Західний тип</i>						
Граубінденська	3	—	3	—	—	—
Пінцгаузька	10	1	3	5	1	—
Інші	13	4	7	3	1	—
Усього	28	5	13	8	2	—
	100 %	17,8 %	46,4 %	28,6 %	7,1 %	—

Види і породи	Кількість екземплярів	Зубний ряд верхньої щелепи до основної довжини черепа, взятої за 100, %				
		менше 32	32—34	34—36	36—38	понад 38
<i>Поні</i>	12 100 %	— —	— —	5 41,6 %	4 33,3 %	3 25 %
<i>Кінь Пржевальського</i>	5 100 %	— —	— —	1 20 %	3 60 %	1 20 %
<i>Джигетай та кіанг</i>	10 100 %	— —	— —	5 50 %	5 50 %	—
<i>Осли</i>	14 100 %	— —	3 21,4 %	5 35,7 %	3 21,4 %	3 21,4 %
<i>Зебри</i>	7 100 %	— —	5 71,4 %	1 14,3 %	1 14,3 %	—

За відносною шириною п'ястка — 14,8 % та плесна — 12,6 % відносимо коби-лу з поховання до *напівтонконогих* коней.

Найбільша ширина проксимального кінця першої передньої лівої фаланги щодо найбільшої її довжини становить 60 %. За градацією О.О. Браунера, вона належить до *широковерхих*, які характерні для коней східного типу.

Використаємо градацію В.І. Громової за відносною шириною третіх фаланг коня ¹⁰, %: *передні копита*: вузькі < 135, середньої ширини 135—150, широкі > 150; *задні копита*: вузькі < 120, середньої ширини 120—130, широкі > 130 %.

За відносною шириною третьої фаланги: 140 % для передньої лівої, 125,5 % для задньої лівої та 123,5 % для задньої правої — кобила з поховання мала *копита середньої ширини*.

Зріст у холці, см: по тім'яній довжині черепа 136,5, за Кізевальтером; по основній довжині черепа 137, за Нерингом; за Кізевальтером: по зовнішній довжині променевої 135, п'ясткової — 136, великогомілкової — 136, плеснової — 134. Тобто кобила з поховання з висотою в холці 136—137 см мала *відносно короткі плеснові кістки*.

Дамо характеристику кобилі з поховання:

- 1) невеликий череп — основна довжина 456 мм;
- 2) широка (23,6 % основної довжини черепа) та виступаюча потилиця, унаслідок чого тім'яна довжина черепа на 10 % більша за основну;
- 3) крайня вузьколобість — лобно-основний показник 280 % — притаманна коням західного типу;
- 4) ширина мозкової частини біля слухових отворів — 24,8 % основної довжини черепа — середнього розміру;
- 5) велика верхньощелепна ширина — 42,1 % основної довжини черепа;
- 6) за шириною лицевої частини на лицевих гребенях — 39,3 % основної довжини — може бути віднесена до широкомордих;
- 7) за довжиною лицевої частини за Черським вона середньоморда — 64,5 %;
- 8) вузька морда біля різців — 12,6 % основної довжини черепа;
- 9) лицева частина, за Евартом, становить 75 % основної довжини черепа — ближче до коней лісового типу;
- 10) за основно-лицевим показником Антоніуса (155 %) — короткоморда;
- 11) передньо-задній діаметр орбіти більший за вертикальний і становить 93,5 % зліва та 91 % справа — як у коней східного типу;
- 12) довжина нижньої щелепи — 88,4 % основної довжини черепа, а висота її більша за середню — 55,8 % зліва та 55,3 % справа — ближче до коней західного типу;
- 13) висота нижньої щелепи між M_1 та P_4 дуже велика — 19,4 % зліва та 19,6 % справа;
- 14) довжина зубного ряду нижньої щелепи — 39 % зліва та 39,2 % справа — середньої величини;
- 15) за коефіцієнтами Кізевальтера висота в холці 136—137 см (відносно короткі плеснові кістки);

16) за відсноною товщиною п'ястка (14,8 %) та плесна (12,6 %) — напівгонконога;

17) перша передня фаланга за відсноною шириною проксимального кінця (60 %) — широковерха;

18) за відсноною шириною третьої фаланги — 140 % для передньої та 125,5 і 123,5 % для задньої — копита середньої ширини.

За більшістю показників кобила належить до коней східного типу, але ширина її лоба та висота нижньої щелепи властиві коням західного типу.

Різноманітність та складне сполучення елементів західних та східних коней у цього поки що єдиного обробленого скелета коня з Ольвії є дуже цікавим. Можливо, це наслідок схрещення коней східного типу, притаманних цьому регіону, із кіньми, завезеними із Західної Європи, що може бути ще одним кроком до доведення факту розвиненої торгівлі ольвіополітів з іншими регіонами.

Таблиця 1. Виміри черепа (1—91) та нижньої щелепи (92—123) скелета кобили 2,5—3 років з поховання римського часу з некрополя Ольвії

№ пп.	Ознака	Розмір, мм	
1	Тім'яна, або загальна, довжина черепа (від середини потиличного гребеня до gnathion)	506	
2	Основна, або базиллярна, довжина черепа (від нижнього краю потиличного отвору до комірки між середніми різцями зсередини)	456	
3	Основна, або базиллярна, довжина черепа за Браунером (від нижнього краю потиличного отвору між середніми різцями ззовні)	465,5	
4	Кондиллярна довжина черепа (від суглобових виростків потиличного отвору до gnathion)	488,5	
5	Від середини потиличного гребеня до nasion	234,5	
6	Від nasion до gnathion (лицева довжина за Заленським) — морфологічна лицева вісь	289,5	
7	Довжина мозкової частини за Евартом (від середини лінії, що з'єднує зовнішні краї орбіт, тобто вилицевого виростка лобної кістки, до середини потиличного гребеня. Ця лінія проходить дещо позаду від лінії, що з'єднує задні краї верхньоочномкових отворів)	181	
8	Довжина лицевої частини за Евартом (від gnathion до середини лінії, що з'єднує зовнішні краї орбіт, — анатомічна довжина мозкової частини)	342	
9	Довжина анатомічної мозкової осі за Браунером (від верхнього або нижнього краю потиличного отвору до середини лінії, що з'єднує зовнішні краї орбіт)	182	
10	Від середини потиличного гребеня до вінцевого шва по середній лінії	151	
11	Від вінцевого шва до gnathion по середній лінії	375	
12	Задньоочномкова лінія: від середини потиличного шва до більш виступаючої точки зовнішнього краю орбіти, що складає задню частину орбіти	192	191
13	Передньоочномкова лінія: від тієї самої більш виступаючої точки зовнішнього краю орбіти до gnathion	353,5	355,5
14	Від середини потиличного гребеня до одного з верхньоочномкових отворів (foramen supraorbitale)	187	184
15	Від середини потиличного гребеня до одного з нижньоочномкових отворів (foramen infraorbitale)	306	302
16	Від середини потиличного гребеня до початку лицевого верхньощелепного гребеня. Вимір неточний	310	306,5
17	Від середини потиличного гребеня до ребра переднього краю P ² , на межі з коміркою	385	384,5
18	Від середини потиличного гребеня до середини заднього краю M ³ , на межі з коміркою	234	233
19	Від середини потиличного гребеня до лінії, що перетинає середину верхньоочномкових отворів по середній лінії	183,5	

№ пп.	Ознака	Розмір, мм	
20	Від середини потиличного гребеня до кінця носових	426,5	
21	Довжина шва носових кісток	193,5	
22	Від середини лінії, що з'єднує верхньоочномкові отвори, до зовнішнього краю орбіти	84	81,5
23	Від верхньоочномкового отвору до нижньоочномкового отвору	134	132
24	Від <i>glathion</i> до найближчого краю орбіти (лицева частина за Черським)	294	294
25	Від нижнього краю орбіти до початку лицевого (верхньощелепного) гребеня. Вимір неточний	113,5	108
26	Від суглобових виростків потиличного отвору до заднього краю кісткового піднебіння по середній лінії	234	
27	Від нижнього краю потиличного отвору до заднього краю кісткового піднебіння по середній лінії	210	
28	Від середини заднього краю кісткового піднебіння до комірки між середніми різцями зсередини	241	
29	Від нижнього краю потиличного отвору до заднього краю M^3 на рівні комірки	173	173
30	Від нижнього краю потиличного отвору до ребра переднього краю P^2 на рівні комірки	233	233
31	Від нижнього краю потиличного отвору до крайнього різця на рівні комірки	423,5	423,5
32	Від нижнього краю потиличного отвору до початку лицевого гребеня. Вимір неточний	263,5	261,5
33	Морфологічна мозкова вісь: від нижнього краю потиличного отвору до <i>nasion</i>	228	
34	Ширина між зовнішніми краями суглобових виростків потиличного отвору	84,5	
35	Ширина між зовнішніми краями яремних виростків при основах їх на межі з <i>pars mastoidea</i>	107,5	
36	Ширина між верхніми краями слухових отворів	113	
37	Ширина між скронями по тім'яно-скроневою шву	135	
38	Верхньощелепна ширина: відстань між зовнішніми краями суглобових поверхонь для нижньої щелепи	192	
39	Найбільша ширина потилиці (нижче і позаду слухового отвору)	111	
40	Найменша ширина черепа за орбітами, дещо нижче від лобних гребенів (<i>crista frontalis</i>)	83	
41	Найбільша ширина лоба: вимір між найбільш виступаючими точками на зовнішніх краях очних ямок	163	
42	Ширина між орбітами спереду біля слізно-верхньощелепного шва	160	
43	Ширина лицевої частини між лицевими гребенями по верхньощелепно-вличному шву	179	
44	Ширина між початком лицевих гребенів. Вимір неточний	148	
45	Ширина між задніми краями нижньоочномкових отворів	86	
46	Ширина між передніми краями P^2 , по ребру на рівні комірки	71	
47	Ширина між найвужчим місцем в діастемі	50	
48	Ширина між крайніми різцями на рівні комірок	57,5	
49	Ширина між задніми кутами верхньоочномкових отворів	140,5	
50	Ширина між M^1 і M^1 ззовні біля краю комірки. Це ширина лицевої частини поза впливом того чи іншого розвитку лицевих гребенів	118	
51	Ширина між серединою M^3 і M^3 (по піднебінню)	76	
52	Ширина лицевої частини по зовнішньому боку в проміжку між першим кутнім і останнім несправжньокутнім	114	
53	Ширина потиличного отвору (зсередини)	35	
54	Довжина потиличного отвору (зсередини)	32,5	

№ пп.	Ознака	Розмір, мм	
55	Горизонтальний діаметр орбіти від слізно-верхньощелепного шва	61,5	62
56	Вертикальний діаметр орбіти	57,5	56,5
57	Найменша ширина виличного виростка лобної кістки, що становить задню частину орбіти	23	23
58	Найменша ширина вилиці (у вигині, позаду та паралельно зовнішньому краю орбіти)	22,5	19
59	Ширина носових у точці перетину слізної, лобної та носової кісток	104	
60	Найбільша ширина носових кісток	106,5	
61	Найбільша ширина носових у точці перетину носової, слізної та верхньощелепної кісток	97,5	
62	Найменша ширина носових на вертикалі задніх сторін нижньоочноямоквих отворів	55	
63	Висота потиличі від потиличного гребеня до нижнього краю потиличного отвору. Вимірюється за перпендикуляром	97	
64	Висота потиличного гребеня (вимірювати від його ребра) до горизонтальної поверхні, на якій лежить череп	113	
65	Висота маківки, тобто найвищої точки черепа від горизонтальної поверхні	157	
66	Висота черепа від вінцевого шва до горизонтальної поверхні	93	92
67	Висота черепа від носових по вертикалі до заднього краю нижньоочноямоквих отворів до горизонтальної поверхні	142	
68	Висота черепа від nasion до горизонтальної поверхні	151	
69	Висота черепа від заднього краю комірки М ³ до верхньої частини черепа по вертикалі	120	122
70	Висота черепа від проміжку між М ¹ та Р ⁴ до верхньої частини черепа по вертикалі	126	128
71	Висота черепа від комірки верхньої щелепи проти нижньощелепних отворів до верхньої частини черепа по вертикалі	122	121
72	Найбільша висота черепа з нижньою щелепою	285	
73	Довжина зубного ряду верхньої щелепи по комірках (альвеолярна довжина Р ² —М ³)	165	164
74	Довжина діастеми	90	91,5
75	Довжина різцевого ряду	66	
76	Довжина зубного ряду по жувальній поверхні	158	159,5
77	Довжина несправжніх корінних по комірках (альвеолярна довжина Р ² —Р ⁴)	91	91
78	Довжина справжніх корінних по комірках (альвеолярна довжина М ¹ —М ³)	77,5	77,5
79	Довжина Р ²	37	38
80	Ширина Р ²	24	24
81	Довжина Р ³	27	30,5
82	Ширина Р ³	27	28,5
83	Довжина Р ⁴	27	27,5
84	Ширина Р ⁴	26	25,5
85	Довжина М ¹	26	26,5
86	Ширина М ¹	25	25,5
87	Довжина М ²	27	27,5
88	Ширина М ²	23,5	23,5
89	Довжина М ³	26	25
90	Ширина М ³	20,5	19,5
91	Довжина лобної кістки по лобному шву	105	
92	Довжина однієї половини нижньої щелепи від середини суглобової голівки до основи середніх різців зсередини	403	403

№ пп.	Ознака	Розмір, мм	
93	Висота нижньої щелепи від суглобової голівки по вертикалі до горизонтальної поверхні, на якій лежить нижня щелепа	225	223
94	Довжина нижньої щелепи від заднього краю гілки нижньої щелепи до комірки середніх різців зсередини за лінією верхніх країв комірок зубного ряду	276	277,5
95	Висота (тобто ширина) горизонтальної гілки біля середини M_3 . Вимір неточний	101	102
96	Висота (тобто ширина) нижньої щелепи біля середини M_3 , тобто до горизонтальної поверхні	111	110
97	Найбільша ширина найширшої частини перпендикулярної гілки нижньої щелепи: від заднього краю M_3 до найвіддаленішої точки нижньощелепного кута (<i>angulus maxillae</i>)	124	124
98	Висота горизонтальної гілки біля переднього краю M_1 по вертикалі	78	79
99	Висота щелепи біля переднього краю M_1 по вертикалі до горизонтальної поверхні	78	79
100	Висота діастеми проти середини переднього нижньощелепного отвору	43	42
101	Висота горизонтальної гілки у переднього краю P_1 по вертикалі	56,5	57
102	Довжина різцевого ряду	62,5	
103	Довжина зубного ряду по жувальній поверхні	157,5	158
104	Альвеолярна довжина $P_2—M_3$	169,5	168,5
105	Альвеолярна довжина $P_2—P_4$	92,5	90
106	Альвеолярна довжина $M_1—M_3$	78,5	78,5
107	Довжина P_2	32	31,5
108	Ширина P_2	17	15,5
109	Довжина P_3	27	26,5
110	Ширина P_3	18	18
111	Довжина P_4	25,5	26
112	Ширина P_4	18	17,5
113	Довжина M_1	25	25,5
114	Ширина M_1	18	16
115	Довжина M_2	26	25
116	Ширина M_2	15,5	15
117	Довжина M_3	29	29
118	Ширина M_3	15	13,5
119	Ширина нижньої щелепи між передніми краями P_2 по ребру на рівні комірок	38	
120	Ширина нижньої щелепи між зовнішніми краями задньої частини M_3	75	
121	Ширина нижньої щелепи між зовнішніми краями суглобових голівок	180	
122	Поперечний діаметр суглобової голівки	54	52,5
123	Передньо-задній діаметр суглобової голівки	28	25
124	Анатомічний основно-лицевий показник	133,5	
125	Анатомічний основно-мозковий показник	246,5	
126	Морфологічний основно-лицевий показник за Заленським	157,5	
127	Морфологічний основно-мозковий показник	200	
128	Морфологічний основно-лицевий показник Антоніуса	155	
129	Основно-тім'яний показник	90	
130	Анатомічний лицево-мозковий показник	185	
131	Основно-потиличний показник ширини черепа	411	
132	Основно-слуховий показник ширини черепа	403,5	

№ пп.	Ознака	Розмір, мм
133	Основно-лобний показник	280
134	Основно-верхньощелепний показник ширини лицевої частини	237,5
135	Основно-гребеневий лицевий показник ширини лицевої частини	254,5
136	Основно-лицевий показник	386,5
137	Основно-різцевий показник	793
138	Основно-потилично-висотний показник	403,5
139	Основно-маківковий показник	290,5
140	Основно-назійний показник	302
141	Орбітне відношення	93,5 91
142	Черепно-потиличний показник	166,5
143	Черепно-слуховий показник	163,5
144	Черепно-скроневиий показник	137
145	Позаочномковий показник	223
146	Висотно-потиличний показник	163,5
147	Висотно-маківковий показник	118
148	Верхньощелепно-лицевий показник	178
149	Лобно-лицевий показник	210
150	Міжчномковий показник	214
151	Лицево-гребеневий показник	191
152	Щелепно-лицевий показник	290
153	Різцево-лицевий показник	595
154	Назійно-висотний показник	226,5
155	Нижньощелепно-лицевий показник	85

Таблиця 2. Виміри скелета кобили 2,5—3 років з поховання римського часу з некрополя Ольвії

№ пп.	Ознака	Розмір, мм
1	Повна довжина атланта	96
2	Повна ширина атланта	133,5
3	Довжина вентральної дуги атланта	42,5
4	Ширина вентральної дуги атланта	60,5
5	Відношення 3 до 4	70
6	Ширина тіла епістрофея	145
7	Повна висота ззаду	100,5
8	Ширина біля передньої суглобової поверхні	81
9	Повна довжина лопатки	317,5
10	Ширина верхнього кінця (ШВК) її	158,5
11	Ширина нижнього кінця (ШВК) її	90,5
12	Великий діаметр суглобової западини (СЗ) її	51,5
13	Малий діаметр СЗ її	48
14	Відношення 10 до 9	28,5
15	Відношення 11 до 9	50
16	Відношення 13 до 11	53
17	Відношення 13 до 12	93
18	Фізіологічна довжина її	260,5

№ пп.	Ознака	Розмір, мм
19	ШНК її	73
20	Ширина блока її	70,5
21	Медіальний поперечник блока її	50
22	Поперечник жолоба блока	35,5
23	Відношення 21 до 20	71
24	Відношення 22 до 20	50,5
25	Повна довжина передпліччя	401,5
26	Повна довжина променевої	327
27	Зовнішня довжина її	311
28	ШВК її	79
29	Ширина верхньої суглобової поверхні (ВСП) її	72
30	Медіальний поперечник ВСП її	39,5
31	Латеральний поперечник ВСП її	30
32	Ширина діафізу (ШД) її	38,5
33	ШНК її	71,5
34	Ширина нижнього суглобового блока (НСБ) її	59,5
35	Віддаль від вінцевого відростка (ВВ) до верхнього кінця горбистості ліктьової	81
36	Довжина горбистості її	45,5
37	Ширина горбистості її	30
38	Поперечник на рівні ВВ її	60
39	Відношення 28 до 26	24
40	Відношення 32 до 26	12
41	Відношення 33 до 26	22
42	Відношення 34 до 26	18
43	Відношення 30 до 29	55
44	Відношення 31 до 30	76
45	Відношення 37 до 36	66
46	Повна довжина п'ясткової	219
47	Зовнішня довжина її	212,5
48	ШВК її	47
49	Поперечник верхнього кінця (ПВК) її	30,5
50	ШД її	32,5
51	Поперечник діафізу (ПД) її	20,5
52	ШНК її	46,5
53	Поперечник нижнього кінця (ПНК)	35
54	Відношення 48 до 46	21,5
55	Відношення 50 до 46	14,8
56	Відношення 52 до 46	21
57	Відношення 49 до 48	65
58	Відношення 51 до 50	63
59	Відношення 53 до 52	75,5
60	Індекс гребеня її	83
61	Повна довжина таза	385
62	Довжина клубової кістки	233
63	Довжина сідничної кістки	124
64	Довжина кульшової западини таза	61
65	Ширина кульшової западини таза	56,5
66	Повна довжина стегнової	372
67	Фізіологічна довжина її	344
68	ШВК її	120

№ пп.	Ознака	Розмір, мм	
69	ШД її	44	42,5
70	ШНК її	91,5	90,5
71	Відношення 68 до 66	32,5	29,5
72	Відношення 69 до 66	12	11,5
73	Відношення 70 до 66	24,5	24
74	Повна довжина великогомілкової	337	336,5
75	Зовнішня довжина її	311,5	311
76	ШВК її	93	93,5
77	ШД її	40	40,5
78	ШНК її	69,5	71
79	ПНК її	44,5	44,5
80	Відношення 76 до 74	27,5	28
81	Відношення 77 до 74	12	12
82	Відношення 78 до 74	20,5	21
83	Відношення 79 до 78	64	62,5
84	Висота таранної	57	57,5
85	ШНК її	50,5	51
86	Відношення 85 до 84	88,5	88,5
87	Повна довжина п'яткової	107	106,5
88	Ширина на рівні ВВ її	44	44,5
89	Поперечник на рівні ВВ її	50	50
90	Повна довжина плеснової	258	258
91	Зовнішня довжина її	250,5	251
92	ШВК її	48,5	48,5
93	ПВК її	42,5	44,5
94	ШД її	31,5	31,5
95	ПД її	24	24,5
96	ШНК її	46	45,5
97	ПНК її	35	36
98	Відношення 92 до 90	19	19
99	Відношення 94 до 90	12	12
100	Відношення 96 до 90	18	17,5
101	Відношення 94 до 91	12,6	12,54
102	Відношення 93 до 92	87,5	92
103	Відношення 95 до 94	76	78
104	Відношення 97 до 96	76	79
105	Індекс гребеня її	83,5	84,5
106	Повна довжина I фаланги передньої	85	
107	Довжина по середній лінії	76	
108	ШВК її	51	
109	ПВК її	34	
110	ШД її	36	
111	ПД її	18,5	
112	Ширина НСБ її	42,5	
113	Поперечник НСБ її	24	
114	Відношення 108 до 106	60	
115	Відношення 110 до 106	42,5	
116	Відношення 112 до 106	50	
117	Відношення 109 до 108	66,5	
118	Відношення 111 до 110	51,5	

№ пп.	Ознака	Розмір, мм	
119	Відношення 113 до 112	56,5	
120	Повна довжина I фаланги задньої	83	82,5
121	Довжина по середній лінії	73,5	73,5
122	ШВК її	52	52
123	ПВК її	35,5	36,5
124	ШД її	34,5	35
125	ПД її	19	18,5
126	Ширина НСБ її	40,5	40,5
127	Поперечник НСБ її	23	23,5
128	Відношення 122 до 120	62,5	63
129	Відношення 124 до 120	41,5	42,5
130	Відношення 126 до 120	49	49
131	Відношення 123 до 122	68,5	70
132	Відношення 125 до 124	49,5	53
133	Відношення 127 до 126	57	58
134	Повна довжина II фаланги передньої	44	
135	Довжина по середній лінії	41,5	
136	ШВК її	50	
137	ПВК її	30,5	
138	ШД її	44	
139	ПД її	22	
140	ШНК її	46,5	
141	ПНК її	25,5	
142	Відношення 136 до 134	113,5	
143	Відношення 138 до 134	100	
144	Відношення 140 до 134	105,5	90
145	Відношення 137 до 136	61	
146	Відношення 139 до 138	50	
147	Відношення 141 до 140	55	
148	Повна довжина I фаланги задньої	46,5	45,5
149	Довжина по середній лінії	41	42,5
150	ШВК її	50	50
151	ПВК її	31	31
152	ШД її	40,5	41
153	ПД її	21	20,5
154	ШНК її	43,5	44
155	ПНК її	26	26,5
156	Відношення 150 до 148	107,5	110
157	Відношення 152 до 148	87	90
158	Відношення 154 до 148	93,5	96,5
159	Відношення 151 до 150	62	62
160	Відношення 153 до 152	52	50
161	Відношення 155 до 154	60	60
162	Довжина передньої стінки III фаланги передньої	49	
163	Ширина її	68,5	
164	Висота її	25	
165	Відношення 163 до 162	140	
166	Відношення 164 до 162	51	
167	Відношення 164 до 163	36,5	
168	Довжина передньої стінки III фаланги задньої	51	51,5

№ пп.	Ознака	Розмір, мм	
169	Ширина її	64	63,5
170	Висота її	26	26
171	Відношення 169 до 168	125,5	123,5
172	Відношення 170 до 168	51	50,5
173	Відношення 170 до 169	40,5	41

¹ Маркова Е.В. Лошади из Ольвии и ее хоры (по остеологическим материалам) // Никоный и античный мир Северного Причерноморья. — Одесса, 1997. — С. 141—142.

² Браунер А. Материалы к познанию домашних животных России. 1. Лошадь курганных погребений Тираспольского уезда Херсонской губ. // Зап. Императ. О-ва сельского хоз-ва Южной России. — Одесса, 1916. — Т. 86, кн. 1. — С. 64.

³ Браунер А. Вказ. праця. — С. 67.

⁴ Там же. — С. 72.

⁵ Там же. — С. 77.

⁶ Там же. — С. 88.

⁷ Там же. — С. 91.

⁸ Там же. — С. 97.

⁹ Там же. — С. 101.

¹⁰ Грамова В.И. История лошадей (рода Equus) в Старом свете // Тр. Палеонтол. ин-та. — М.; Л., 1949. — Ч. 2. — С. 45.

Одержано 07.12.97

Е.В. Маркова

EQUUS CABALLUS ИЗ ОЛЬВИЙСКОГО ПОГРЕБЕНИЯ

Для определения типов и пород лошадей бесценным материалом являются целые скелеты. Подобная находка на ольвийском некрополе — первая, попавшая к археозоологам, но не единственная: скелет, выкопанный в 1979 г., к сожалению, не был обработан. Вполне вероятно, что захоронения лошадей — это жертвоприношения Посейдону.

В статье приводятся промеры и характеристики скелета кобылы 2,5—3 лет, захороненной над входом в склеп римского времени неграбленного двойного погребения мужчины и женщины. Интересны два показателя — ширина лба и высота нижней челюсти, свойственные лошадям западного типа, при всех остальных, близких к лошадям восточного типа. Подобное сочетание, возможно, есть следствие скрещивания лошадей, которых либо разводили сами ольвиополиты, либо покупали у соседних племен, с лошадьми, завезенными из Западной Европы, что может быть еще одним свидетельством тесных торгово-экономических отношений Ольвии с другими регионами.

Е.В. Markova

EQUUS CABALLUS FROM OLBIAN BURIAL

Entire skeletons of horses are the extremely valuable material for identifying their types and breed. Such a find in the Olbian necropolis is the first one, which has fallen into archaeozoologists' hands, though it is not the solitary one. The skeleton, found in 1979, was not studied properly. The horse burials must have been the sacrifice to Poseidon.

The measurements and characteristics of the skeleton of 2.5 – 3 year-old mare are given in the paper. The mare was buried over the entrance into the vault with the not robbed double burial (of a man and a woman) of the Roman period. Two indices are of the most interest: the width of the forehead and the height of the lower mandible, peculiar to the horses of the western type, while the rest indices are closer to the horses of the eastern type. Such a combination was obviously caused by the interbreeding of horses, which had either been reared by the Olbiopolites themselves or had been purchased in the neighboring tribes with the horses brought from Western Europe. This fact is another evidence of the close trade-economic relations of Olbia with the other regions.

З ІСТОРІЇ АРХЕОЗООЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ОЛЬВІЇ

У статті наведено дані з історії археозоологічних досліджень в Ольвії та сучасний стан цих досліджень.

Л.М. Славін очолив Ольвійську експедицію в 1936 р. Він був ерудований вчений, який розумів, що для отримання найповнішої картини існування та розвитку стародавніх суспільств археологам доведеться звертатися до фахівців інших наук. В одній його статті зазначалося: «...одним із недоліків постановки розкопок Ольвії в дореволюційний період слід вважати ігнорування остеологічного матеріалу, дуже численного серед знахідок кожного року»¹. Саме тому вже з перших років його роботи начальником експедиції в Ольвію були запрошені геологи, географи, зоологи, учені інших спеціальностей. Групу зоологів очолив кандидат геологічних і біологічних наук, майбутній академік, головний редактор видавництва «Українська радянська енциклопедія», директор Інституту зоології НАН України, засновник та перший директор Центрального науково-природничого музею АН України І.Г. Підоплічко.

Палеозоологічні (нині їх називають археозоологічними) дослідження, які у великих масштабах почалися в Ольвії (визначали весь матеріал, а не поодинокі кістки, як раніше²), стали першими подібними дослідженнями у вітчизняній науці³. Уже на перших етапах виявилось, що основу м'ясного раціону населення склали свійські тварини, переважно велика та дрібна рогата худоба. Мисливство великого значення не мало. Велику роль відіграли знахідки кісток диких ссавців: бобра річкового, ведмедя бурого, кулана, оленя звичайного, козулі звичайної та сайги, що свідчить про лісостеповий ландшафт поблизу Ольвії в ті часи. Знахідка кісток кулана на території Східної Європи стала маленькою зоологічною сенсацією, оскільки до того вважалося, що кулан був типово азіатською твариною і через Волгу ніколи не переходив. Пізніші дослідження показали: кулан мешкав не тільки в степу Північного Причорномор'я, а й у лісостеповій і навіть у лісовій зонах. Найпівнічніша його знахідка відома з шарів XII—XIII ст. н. е. мисливської резиденції київських князів у Вишгороді⁴.

Л.М. Славін першим почав розкопки поселень Ольвійської хори. У цих дослідженнях брали участь і зоологи. Остеологічні матеріали 1938 р. з Чортуватого досліджували І.Г. Підоплічко і В.І. Бібікова (Зубарева), а 1940 р. з Пітухівок 1 і 2 — В.І. Бібікова⁵.

Війна на тривалий час перервала археологічні роботи в Ольвії. Проте з поновленням розкопок у 1946 р. в них знову брали участь зоологи В.І. Бібікова, І.Г. Підоплічко та В.О. Топачевський⁶ (тоді студент старших курсів біофаку Київського університету, пізніше — директор Інституту зоології АН України ім. І.І. Шмальгаузена). Ці дослідження підтвердили перевагу тваринництва над мисливством і те, що основу тваринництва склали велика та дрібна рогата худоба. У більш ранній час (тоді він називався догетський) перевагу надавали розведенню дрібної рогатої худоби, пізніше (в післягетський час) — великої. Видовий склад ссавців знову показав наявність лісових масивів навколо Ольвії.

Найгострішу дискусію в ті часи викликали знахідки кісток левів та леопардів, про які вперше повідомили в 1928 р. В.І. Громова і які стали постійними в подальші роки. Дослідники розділилися на два табори. В.І. Громова, І.Г. Підоплічко і В.О. Топачевський вважали левів та леопардів автохтонними тваринами для Північно-Західного Причорномор'я. В.І. Бібікова і більшість дослідників із Росії висловлювали припущення, що цих тварин в Ольвію завозили для звіринців та гладіаторських боїв. С.В. Кіріков⁷ навіть звинуватив зоологів, що ті прийняли за леопарда кістки гепарда, якого нібито завезли для мисливських розваг ольвійської знаті. На жаль (бо знахідка гепарда була б дуже цікавою), зоологи не помилилися. Звіринці та гладіаторсь-

кі бої широко розповсюдилися в Стародавньому Римі тільки з II ст. до н. е. і зовсім невідомі в Стародавній Греції. У той самий час основні знахідки кісток левів і леопардів в Ольвії датуються VI—II ст. до н. е. У римських шарах виявлено одну-єдину кістку леопарда. Враховуючи велику кількість остеологічного матеріалу з античних пам'яток Нижнього Побужжя (на теперішній час визначено близько мільйона кісток), про випадковість говорити важко. Отже, версія про звіринці та гладіаторські бої в Ольвії навіть не мала права на існування, оскільки основні знахідки в Ольвії просто не збігаються за часом з популярними розвагами стародавніх римлян. А останню крапку в цій дискусії поставили знахідки кісток левів на трипільських пам'ятках Олещини⁸ і леопардів — на скіфських Західної України⁹. Отже, в античні часи леви мешкали в Північно-Західному Причорномор'ї, а леопарди — по всій Лівобережній Україні.

Утім, поки що не вдалося знайти відповідь на запитання, чому елліни, які у себе на батьківщині за вбивство дельфіна карали як за вбивство вільного громадянина, почали промисел на левів та леопардів у Нижньому Побужжі.

У 1970—1980-х роках завдяки досягненням методик археологічних і археозоологічних досліджень вивчення остеологічних матеріалів з античних пам'яток Нижнього Побужжя вийшло на новий рівень. Нині можна зазначити, що Ольвія є поки що єдиною античною державою, для якої простежено становлення та розвиток тваринництва і мисливства, а також ландшафтні зміни з моменту зародження і до припинення її існування¹⁰.

Найважливішим є висновок про самотність тваринництва еллінів у Нижньому Побужжі, які в оточенні «варварських» племен зберегли і свою культуру, і свій уклад господарства.

На найбільш ранньому етапі колонізації еллінами Нижнього Побужжя на поселенні Борисфен, розташованому на сучасному о-ві Березань (тоді він був півостровом), у шарах VII—VI ст. до н. е. переважали кістки дрібної рогатої худоби. На неї припадало близько 65 % кількості особин свійських тварин¹¹. Друге місце займала велика рогата худоба (далі — бик) — 17 %, трете — свиня 8, потім — кінь і собака, по 5 %. Дикі ссавці становили близько 6 % загальної кількості особин ссавців¹². У ранніх шарах Борисфена знайдено кістки зайця русака, вовка, лисиці, кабана, оленя звичайного і лося. У пізніших шарах VI ст. до н. е. до них додалися ще річковий бобр, лев та сайга.

Таке співвідношення не має аналогів серед інших культур на території України ні в попередні, ні в подальші часи. На одному з найближчих до Нижнього Побужжя досліджених археозоологами ранньоскіфських (VI ст. до н. е.) городищ — Трахтемирівському в Середньому Подніпров'ї — було 29,6 % дрібної рогатої худоби, 26,8 — великої, 19,2 — свиней і 24,4 % — коней¹³. Наведемо дані ще по деяких ранньоскіфських пам'ятках лісостепової України.

На поселенні VII—VI ст. до н. е. Залісся (Тернопільська обл.) було 1937 кісток від 115 особин (із них 43 молоді і 25 напівдорослих) бика свійського, 37 кісток від 9 особин (1 напівдоросла) вівці свійської, 20 кісток від 6 особин (1 напівдоросла) кози свійської, 273 кістки від 67 особин (35 молодих і 2 напівдорослі) вівці та кози, 805 кісток від 115 особин (39 молодих і 24 напівдорослі) свині свійської, 885 кісток від 41 особини (2 молоді і 1 напівдоросла) коня, 45 кісток від 21 особини (2 молоді і 1 напівдоросла) собаки, 2 кістки від 2 особин зайця (русака?), 5 кісток від 2 особин ведмедя бурого, 1 кістка від 1 особини леопарда, 253 кістки від 56 особин (9 молодих і 11 напівдорослих) кабана, 77 кісток від 14 особин (4 молоді і 1 напівдоросла) оленя звичайного, 35 кісток від 14 особин (4 молоді і 1 напівдоросла) козулі звичайної, 13 кісток від 9 особин (2 напівдорослі) лося, 31 кістка від 7 особин (2 напівдорослі) тура, 4 кістки від 2 особин зубра і 5 кісток від 1 особини тура або зубра.

На поселенні VII—VI ст. до н. е. Іване Пусте (Тернопільська обл.) було 385 кісток від 14 особин (5 молодих) бика, 16 кісток від 2 особин вівці (слово «свійська» опускаю тут і далі), 7 кісток від 1 кози, 44 кістки від 18 особин (12 молодих) вівці та кози, 86 кісток від 17 особин (4 молоді) свині, 101 кістка від 5 особин (2 молоді) коня, 7 кісток від 2 особин собаки, 2 кістки від 1 особини зайця (русака?), 32 кістки від 6 особин кабана, 11 кісток від 3 особин (1 молода) оленя звичайного, 6 кісток від 1 особини козулі звичайної, 2 кістки від 1 особини лося, 3 кістки від 1 особини тура і 5 кісток від 1 особини тура або зубра.

На Пожарній Балці (Полтавська обл.) VII—VI ст. до н. е. було 539 кісток від 25

особин (4 молоді і 2 напівдорослі) бика, 40 кісток від 8 особин (2 напівдорослі) вівці, 34 кістки від 10 особин кози, 164 кістки від 30 особин (15 молодих і 1 напівдоросла) вівці та кози, 291 кістка від 24 особин (12 молодих і 2 напівдорослі) свині, 491 кістка від 7 особин (1 молода) коня, 39 кісток від 9 особин (2 молоді) собаки, 4 кістки від 3 особин зайця (русака?), 3 кістки від 1 особини лисиці, 11 кісток від 2 особин кабана. Крім того, знайдено один фрагмент рогу оленя звичайного.

На Полковій Никитовці (Харківська обл.) VI—V ст. до н. е. було 716 кісток від 31 особини (7 молодих і 8 напівдорослих) бика, 42 кістки від 11 особин (1 напівдоросла) вівці, 41 кістка від 7 особин кози, 223 кістки від 25 особин (5 молодих і 7 напівдорослих) вівці та кози, 159 кісток від 23 особин (11 молодих і 1 напівдоросла) свині, 697 кісток від 16 особин (3 напівдорослі) коня, 69 кісток від 14 особин (1 напівдоросла) собаки, 20 кісток від 4 особин кабана, 7 кісток від 1 особини оленя звичайного і 5 кісток від 1 особини лося.

Отже, тваринництво у скіфів велось зовсім не так, як у еллінів у Нижньому Побужжі. Зазначимо, що у еллінів та скіфів були різні породи свійських тварин. Так, якщо висота в холці корів із Залісся становила 99—117, у середньому $(197,65 \pm 1,54)$ см, то на Борисфені — 111—115, у середньому 113 см. Висота в холці овець із Залісся була 58,5—66, у середньому $(63,50 \pm 2,03)$ см; на Борисфені — 58,5—77, у середньому $(67,50 \pm 0,57)$ см.

Населення Лівобережної України більше уваги приділяло мисливству, а також розведенню великої рогатої худоби і свиней, тоді як на Правобережній Україні мисливство відіграло меншу роль, а серед свійських тварин розводили переважно велику та дрібну рогату худобу.

Причиною відмінностей тваринництва еллінів був, можливо, звичай брати з собою в дорогу саме дрібну рогату худобу (Павсаній, «Описание Эллады», IX, XIII, 2), яку легко було перевозити на судах. Отже, із самого початку колонізації Нижнього Побужжя елліни мали і свій спосіб ведення тваринництва, і свої породи свійських тварин, які істотно відрізнялися від господарства найближчих осілих «варварських» племен.

В архаїчних шарах Ольвії за кількістю особин свійських тварин було 23 % бика, 60 — вівці та кози, по 5 — свині та коня, 6 — собаки і 1 % припадав на kota. Диких ссавців було менше, ніж 2 % загальної кількості особин ссавців. В архаїчних шарах Ніконія¹⁴ було 27 % бика, 37 — вівці та кози, по 10 — свині та коня і 16 % собаки. Диких ссавців не знайдено. Упадає у вічі різниця між архаїчними Ольвією і Ніконієм, але мала вибірка з останнього (усього 19 особин) не дає змоги дійти остаточних висновків. Аналогічних даних по пам'ятках античного Боспорського царства немає. Отже, тваринництво архаїчних Ольвії, Ніконія та Борисфена істотно відрізнялося від тваринництва лісостепових скіфів.

На архаїчних поселеннях Ольвійської хори також переважала дрібна рогата худоба, друге місце займала велика рогата худоба, на третьому були кінь або собака. При цьому відсоток коня на них перевищував аналогічний в Ольвії удвічі-утричі, але все одно був нижчим, ніж у скіфів¹⁵.

Отже, в архаїчний час можна констатувати самотність тваринництва еллінів у Північно-Західному Причорномор'ї і його значну відмінність від тваринництва лісостепових скіфських племен.

В Ольвії класичного часу було 26 % бика, 47 — вівці та кози, по 6 — свині та коня і 5 % собаки; дикі ссавці становили близько 3 % загальної кількості. У Ніконії в цей час було 29 % бика, 44 — вівці та кози, 5 — свині, 12 — коня і 10 % собаки. Дикі ссавці становили 8 %¹⁶. За іншими даними¹⁷, було 26 % бика, 44 — вівці та кози, 4 — свині, 11 — коня і 15 % собаки; 13 % диких ссавців. Отже, у класичний час в Ольвії і Ніконії показники тваринництва майже однакові. Мисливство було трохи більш розвинене в Ніконії.

Для міст Боспорського царства маємо таку картину¹⁸: *Пантікапей*: 20 % бика, 65 — вівці та кози, 10 — свині і 5 — коня. *Феодосія*: 28 % бика, 49 — вівці та кози, 15 — свині і 8 % коня. Свиней там було явно більше, ніж в Ольвії та Ніконії. Розбіжність між Пантікапеем і Феодосією В.І. Цалкін пояснював малими вибірками. Саме через це Кримський регіон у статті не розглянуто, потрібні більш репрезентативні вибірки остеологічних матеріалів.

На найближчих до Ольвії скіфських городищах Нижнього Подніпров'я, які з'явилися в IV ст. до н. е. (дані В.І. Цалкіна краще не використовувати через їх широке датування, до того ж деякі датування потребують уточнення), маємо такі дані¹⁹:

Кам'янське городище: 49 % бик, 17 — вівця та коза, 10 — свиня, 22 — кінь і по 1 — осел і собака; дикі ссавці 3 %; *Первомайка-2*: 50 % бик, 25 — вівця та коза, 1 — свиня, 21 — кінь і 3 — собака; дикі ссавці — 6 %. У цілому тваринництво на них було схожим. Тільки на Кам'янському розводили трохи більше свиней, ніж на Первомайці-2. Можливо, тут маємо справу з локальними варіантами в господарстві згаданих городищ. Причини цього явища поки що пояснити важко. Хіба що природні умови (наприклад, наявність більших площ лісів) сприяли свинарству саме на Кам'янському городищі.

Таким чином, на античних пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я та на скіфських — Нижнього Подніпров'я тваринництво мало зовсім інші напрями. До того ж, в еллінів та скіфів були зовсім різні породи свійських тварин.

Цікавим є те, що на V ст. до н. е. припадають основні поставки скіфської худоби в район Ольвії. Унаслідок схрещування між породами, які елліни привезли з собою, і тими, які вони отримали від скіфів, починаючи з IV ст. до н. е. (а можливо, і трохи раніше) на античних пам'ятках Нижнього Побужжя утворилися породи великої та дрібної худоби, відмінні від початкових. Різниця між тими, які були в Ольвійській державі, та тими, що розводили довколишні племена, збереглася до кінця існування Ольвії. На жаль, аналогічні дані щодо Ніконія або будь-якого іншого античного центру Північного Причорномор'я нині відсутні.

Отже, елліни, колонізувавши Північно-Західне Причорномор'я, зберегли у «варварському» оточенні самотність тваринництва протягом усього часу їх життя в цьому регіоні. А початок археozoологічних досліджень слід пов'язувати з іменами Л.М. Славина і І.Г. Підоплічка.

¹ Славін Л.М. Основні підсумки вивчення Ольвії за радянський період // Наукові записки. — Уфа, 1943. — Кн. I. — С. 87.

² Громова В.И. Лев в Европе в историческое время // Природа. — М., 1928. — № 10. — С. 930.

³ Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — Київ, 1938. — Випуск I. — 176 с.; Підоплічко І.Г. Фауна Ольвії (по раскопкам 1935—1937 гг.) // Природа. — М., 1938. — № 11/12. — С. 113—116; Підоплічко І.Г. Домашние и дикие животные Ольвії по находкам костей из раскопок 1935 и 1936 гг. (Предварительное сообщение) // Ольвія. — Киев, 1940. — Т. 1. — С. 203—210.

⁴ Підоплічко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К., 1956. — Вип. 2. — С. 59.

⁵ Бібікова В.І. Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1958. — Т. 7. — С. 143—155.

⁶ Підоплічко І.Г., Топачевський В.А. Лось и северный олень в доисторическом прошлом // Природа. — М., 1953. — № 7. — С. 101—103; Топачевський В.О. Фауна Ольвії // Збірник праць Зоологічного музею. — К., 1956. — № 27. — С. 61—129.

⁷ Кириков С.В. Человек и природа степного Причерноморья с геродотовского времени до начала XX в. // Антропогенные факторы в истории развития современных экосистем. — М., 1981. — С. 95—97.

⁸ Бибикова В.И. Костные остатки льва из энеолитических поселений Северо-Западного Причерноморья // Вестн. зоологии. — 1973. — № 1. — С. 57—63.

⁹ Винокур І.С., Хотюн Г.М. Скіфський амулет // Археологія. — 1965. — № 19. — С. 118—121.

¹⁰ Журавльов О.П. Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час: Автореф. дис.... канд. істор. наук. — К., 1993. — 20 с.

¹¹ Тут і далі розглянуто в основному число особин ссавців, кількість кісток наведено тільки для скіфських пам'яток, дані стосовно яких друкуються вперше.

¹² Тут і далі відсотки свійських тварин подано від загальної кількості особин тільки свійських тварин, а відсоток диких ссавців — від загальної кількості особин усіх ссавців.

¹³ Белан Н.Г. Фауна Трахтемирівського городища // Археологія. — 1982. — № 38. — С. 63.

¹⁴ Секерская Е.П. Остеологический материал из античных памятников Нижнего Поднепровья VI—III вв. до н. э. // Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья. — Киев, 1989. — С. 103.

¹⁵ Журавлев О.П., Маркова Е.П., Сычева Л.В. К истории животноводства Ольвийской сельской округи // С.Д. Крыжицкий, С.Б. Буйских, В.М. Отрешко. Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). — Киев, 1990. — Прил., с. 98—113.

¹⁶ Секерская Е.П. Указ. соч. — С. 103.

¹⁷ Сушко В.И. Фауна Роксоланского городища // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — Одесса, 1966. — Вып. 5. — С. 142.

¹⁸ Цалкин В.И. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа // Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1960. — № 53. — С. 101.

¹⁹ Журавлев О.П. Фауна из скифских поселений Нижнего Поднепровья // Н.А. Гаврилюк. Скотоводство степной Скифии. — Препринт. — Киев, 1995. — Прил. 3. — С. 131—133.

Одержано 10.12.96

О.П. Журавлев

ИЗ ИСТОРИИ АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ОЛЬВИИ

В статье дано краткое описание истории археозоологических исследований в Ольвии, а также изложено современное состояние этих исследований. Сделан вывод о сохранении эллинами самобытности своего животноводства в «варварском» окружении на протяжении всего времени существования Ольвийского государства.

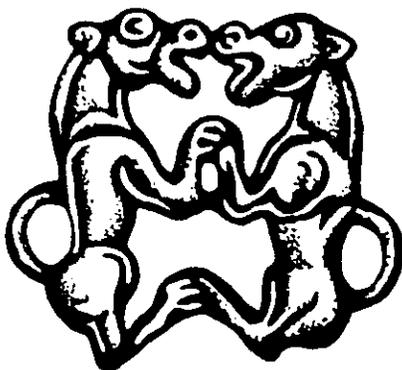
O.P. Zhuravliov

FROM THE HISTORY OF ARCHAEOZOOLOGICAL STUDIES IN OLBIA

The paper presents a short description of history of archaeozoological studies in Olbia and their modern state. The conclusion is made that the Hellenes preserved the originality of their cattle-breeding in the «barbarian» surroundings during the whole period of the existence of the Olbian state.

В.М. Зубар

ІЗ ПРИВОДУ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ Й ДАТУВАННЯ ОДНОГО ЛАТИНСЬКОГО НАПISУ З ХЕРСОНЕСА

Статтю присвячено критичному аналізу відновлення та інтерпретації фрагментованого латинського напису на вапняковому вівтарі, який було знайдено 1995 р. під час розкопок у Портовому районі Херсонеса.

Херсонес Таврійський серед усіх античних центрів Північного Причорномор'я найтісніше був пов'язаний із Римською імперією, а з середини II ст. н. е. став головним центром римської військової присутності в Тавриці. Незважаючи на те, що вивчення римських старожитностей Херсонеса ведеться вже давно і плідно, до цього часу залишається ще багато білих плям, які потребують подальшого вивчення. Важливим джерелом для роботи в цьому напрямі є епіграфічні пам'ятки, які, на жаль, трапляються надто рідко. Тому кожний новий, навіть фрагментований, напис викликає безперечний інтерес і потребує спеціальної публікації. Однак не завжди погляди дослідників на інформацію, яку містить те або інше епіграфічне джерело, збігаються. Тому звертаємо увагу на нещодавно опублікований латинський напис і висловлюємо свій погляд щодо його датування та інтерпретації. Зауважимо, що критика джерела є однією з найважливіших складових процесу будь-якого наукового дослідження.

У 1995 р. під час робіт на території Портового району Херсонеса в процесі розбирання кладки середньовічного часу було знайдено масивний вівтар із залишками фрагментованого латинського напису. Вівтар витесаний із суцільного блока місцевого грубозернистого вапняку і зберігся на висоту 0,78 м, ширина якого в основі становить 0,42, а вцілілої лицьової частини — 0,33—0,34 м. На фронтальній частині вівтаря частково збереглися три нижні рядки присвяти. Букви вирізані рівно, за попередньою розміткою, слова розділено інтерпункцією. Висота літер 4,6—4,8 см (рис. 1). Частину напису, що збереглася, С.Ю. Саприкін і С.В. Дьячков прочитали так:

1 VIR CLA[R ET]
2 L IVL MVC[AZ]
3 ENVS TRIB[MI]

Реконструкцію тексту представлено видавцями так:

1 vir cla[rissimus et]
2 L (ucius) Iul (ius) Muc[az]-
3 enus trib (unus) [mi (litum)]

Переклад: «... чоловік найпрекрасніший, і Луцій Юлій Муказенус, військовий трибун».

На підставі даних латинського напису, знайденого в м. Монтані на території Болгарії, ім'я військового трибуна відновлене згаданими дослідниками як Луцій Юлій Муказенус¹. З їхнього погляду, Луцій Юлій Муказенус на території Мезії служив на посаді бенефіціарія консуляра І Італійського легіону², а потім, коли його було підвищено до військового трибуна цього самого легіону, командував римськими військами в Тавриці. Хоча аж до військових реформ третьої чверті III ст. це навряд чи могло мати місце, оскільки в римській імператорській армії військові трибуни, як правило, були вихідцями зі стану вершників, що і зумовлювало їх посадовий статус у римській армії³.

Лише після проведення зазначених реформ стало можливим висунення центуріонів, що особливо відзначилися, на більш високі армійські посади⁴.

Проте автори публікації не виключають можливості й того, що Луцій Юлій Муказенус міг бути і сином Юлія Муказенуса, згаданого в написі з Монтани. На підставі запропонованого датування цієї пам'ятки і даних про присутність римської залоги в Херсонесі у 250 р. С.Ю. Саприкін і С.В. Дьячков вважають, що вівтар можна датувати першою половиною — серединою III ст. А почесний титул особи, ім'я якої не збереглося перед ім'ям військового трибуна, з погляду вчених, дає змогу стверджувати, що він був легатом I Італійського легіону, під керівництвом якого служив Луцій Юлій Муказенус⁵. На підставі відомої нині організаційної структури римських військ у Тавриці в II ст. С.Ю. Саприкін і С.В. Дьячков доходять висновку, що військовий трибун Луцій Юлій Муказенус очолював командування всіма римськими військовими загонами, дислокованими в Криму близько середини III ст⁶.

Однак запропоноване відновлення напису на вівтарі, його інтерпретація й датування викликають певні сумніви. Насамперед це стосується невідповідності опублікованого фото і прорисовки тексту відновлення напису (рис. 1, 2). У прорисовці, як і на фотографії, немає CLA і літер VC після M на початку імені Mucazenus (рис. 2), а на фото літера E перед NUS не читається (рис. 3). Це, поза всяким сумнівом, зменшує достовірність реконструкції імені трибуна на підставі паралелі з написом із Монтани. Крім того, відновлення *vir clarissimus* у першому рядку дуже проблематичне, адже стан напису не дає змоги впевнено про це говорити (рис. 2).

Огляд пам'ятки у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» і комп'ютерна обробка електронної фотографії напису показали, що перший із рядків, які збереглися, не читається і його не можна більш-менш переконливо відновити. У другому рядку досить чітко читаються лише літери IVL і M, а в останньому — NUS TRIB (рис. 1, 3). Виходячи з цього, напис можна реконструювати як IVL(ius) M(---) NUS TRIB(unus). Причому його частина, що збереглася, не дає змоги переконливо відновлювати *согнопет* трибуна як Муказенус, адже внаслідок того, що правий бік вівтаря збитий, важко сказати, скільки тут могло бути літер. Крім того, імені, що починаються на M і закінчуються на NUS, у латинській просопографії відомо шонайменше декілька сотень⁷. Це, у свою чергу, дає змогу запропонувати велику кількість здогадних варіантів відновлення імені цього військового трибуна.

Фрагментарний характер напису на вівтарі, на жаль, не дозволяє переконливо датувати пам'ятку першою половиною — серединою III ст., як це роблять автори публікації. Треба звернути увагу на те, що вівтар витесано з брили вапняку, а це загалом не характерно для матеріалу, з якого виготовляли пам'ятки з латинськими написами в Херсонесі протягом другої половини II — першої половини III ст., тим більше, якщо прийняти відновлення *vir clarissimus* як титулу, що належав командирі I Італійського легіону сенатського рангу. Наприклад, напис 250 р. щодо відновлення *scholae*

Рис. 2. Прорисовка вітваря 1995 р. із фрагментованим латинським написом за С.Ю. Саприкіним та С.В. Дячковим

Рис. 3. Прорисовка за електронною фотографією напису, що зберігся, на вітварі 1995 р.

principalium було вирізьблено досить недбало непрофесійним майстром, але на мармуровій плиті⁸. За характером матеріалу й виконання цей вівтар досить близький групі пам'яток з латинськими написами межі III—IV ст., про що опосередковано свідчить форма написання літер M, S і V у передостанньому та останньому рядках напису (рис. 3)⁹.

Виходячи з наведених міркувань, навряд чи можна беззастережно включати Юлія М(--)нуса до складу військових трибунів Італійського легіону, на яких були покладені обов'язки командування римськими військами в Херсонесі в першій половині або середині III ст.¹⁰. Більше того, установлено, що у 250 р. scholae principalium на території, вірогідно, цитаделі Херсонеса на свої кошти відновив Марк Ратін Сатурнін — центуріон Італійського легіону, якого з усією ймовірністю можна вважати командиром римської залози міста¹¹. Адже військові трибуни, що командували всіма римськими військами в Тавриці, відомі поки що тільки за джерелами другої половини II ст.¹². До того ж немає ніяких вагомих підстав говорити, що десь у Тавриці, крім Херсонеса, у середині III ст. могли дислокуватися римські війська¹³. Слід також нагадати, що в епіграфіці Херсонеса відомий військовий трибун Флавій Віт, який керував будівництвом у другій половині IV ст.¹⁴, а це є ще одним додатковим аргументом на користь припущення щодо досить пізньої дати спорудження вівтаря, що розглядається.

Підсумовуючи все вищевикладене, слід зазначити, що на підставі наведених даних не можна визнати достатньо обґрунтованими запропоновані С.Ю. Сапрыкіним і С.В. Дьячковим як відновлення напису, так і його датування й інтерпретацію¹⁵. На жаль, багато епіграфічних пам'яток дійшло до нашого часу з руйнівними слідами вторинних використань, і вівтар 1995 р. не є винятком. А це, у свою чергу, знижує їхню інформативність, а іноді, як і в цьому випадку, не дає змоги переконливо реконструювати, датувати та інтерпретувати напис. І залишається лише чекати й сподіватися, що доля або археологічний успіх принесуть нову знахідку, що дозволить повернутися до аналізу вже відомих пам'яток, розглянути їх у новому контексті й використати як повноцінні історичні джерела.

¹ Сапрыкин С.Ю., Дьячков С.В. Новый римский алтарь из Херсонеса // ВДИ. — 1999. — № 4. — С. 71—78; ср.: Saprykin S., Dyatchkov S. Un autel portant une inscription latine // Les sites archéologiques en Crimée et au Caucase durant l'antiquité tardive et le haut moyen-âge. — Leiden; Boston; Köln, 2000. — P. 115—122.

² Про бенефіціаріїв детал. див.: Ott J. Die Mechanismen bei der Beförderung von Beneficiarium der Statthalter // Le Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le haut-empire // Actes du Congr. de Lyon. — Paris, 1995. — S. 285—290; Ott J. Die Beneficiarium. — Stuttgart, 1995.

³ Детальніше див.: Devijver H. Les milices équestres et la hiérarchie militaire // Le Hiérarchie (Rangordnung) de l'armée romaine sous le haut-empire // Actes du Congr. de Lyon. — Paris, 1995. — P. 175—191; Wesch-Klein G. Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit. — Stuttgart, 1998. — S. 13—21.

⁴ Детальніше див.: Grosse R. Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung. — Berlin, 1920. — S. 1—23; Nagy T. Commanders of the Age of Gallienus // ААН. — 1965. — Т. 17. — P. 289—307; Southern P., Dixon K.R. The Late Roman Army. — London, 1996. — P. 4—38.

⁵ Сапрыкин С.Ю., Дьячков С.В. Указ. соч. — С. 74—77.

⁶ Сапрыкин С.Ю., Дьячков С.В. Указ соч. — С. 71—78; Saprykin S.Ju., Dyatchkov S.V. Op. cit. — P. 115—122.

⁷ Mócsy A., Feldmann R., Marton E., Szilágyi M. Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso. — Budapestini (Dissertationes Pannonicae. Ser. III, 1), 1983. — P. 370—398.

⁸ Vinogradov Ju. G., Zubar V.M. Die Schola principalium в Chersonesos // II Mar Nero. — 1995/1996. — II. — S. 136—141; Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А. Schola principalium в Херсонесе // НЭ. — Т. 16. — С. 79—80;

⁹ Порів.: Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1981. — С. 27—28, № 2; С. 41—42, № 12; С. 74—75, № 53; Alföldy G. Рецензія на книгу Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983 // Гномон. — 1984. — S. 784—786; Цукерман К. Епископы и гарнизон Херсона в IV веке // МАИЭТ. — 1994—1995. — Вып. 4. — С. 553—556; Зубар В.М. Ще раз про римську військову присутність у Херсонесі в другій половині III — на зламі IV—V ст. // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 85—86.

¹⁰ Сапрыкин С.Ю., Дьячков С.В. Указ. соч. — С. 77.

¹¹ Vinogradov Ju. G., Zubar V.M. Op. cit. — S. 139—141; Виноградов Ю.Г., Зубарь В.М., Антонова И.А. Указ. соч. — С. 78—80.

¹² Зубарь В.М. О римской вексилляции Херсонеса в середине — второй половине II в. // Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. — 1999. — 7. — С. 97—98; Сарновски Т. К вопросу о римской оккупации Южного Крыма в свете новых данных // Сарновски Т., Савелья О.Я. Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. — Warschau, 2000. — С. 270.

¹³ Детальніше див.: Зубар В.М., Крапивина В.В. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. // Vita Antiqua. — 1999. — № 2. — С. 81.

¹⁴ IOSPE P: № 450; Латышев В.В. Надпись о постройке херсонесской стены // ИАК. — 1901. — Вып. 1. — С. 56—59; Ростовцев М.И. Новые латинские надписи из Херсонеса // ИАК. — 1907. — Вып. 23. — С. 15.

¹⁵ Порів.: Сарновски Т. Указ. соч. — С. 270.

Одержано 12.04.2001

В.М. Зубарь

ПО ПОВОДУ ИНТЕРПРЕТАЦИИ И ДАТИРОВКИ ОДНОЙ ЛАТИНСКОЙ НАДПИСИ ИЗ ХЕРСОНЕСА

Заметка посвящена критическому анализу восстановления и интерпретации фрагментированной латинской надписи на алтаре, обнаруженном в 1995 г. в ходе раскопок в Портовом районе Херсонеса, которая была издана С.Ю. Сапрыкиным и С.В. Дьячковым. Автор считает, что на основании сохранившегося фрагмента надпись может быть восстановлена как IVL(ius) M(- - -) NUS TRIB (unus). Косвенные данные, а также форма написания букв M, S и V в предположительном плане позволяют отнести этот памятник не к первой половине — середине III в., как предполагают С.Ю. Сапрыкин и С.В. Дьячков, а скорее всего, к рубежу III—IV вв. или даже к IV в. Следовательно, в настоящее время вряд ли можно безоговорочно причислять Юлия М(- - -)нуса к военным трибунам I Итальянского легиона, на которых были возложены обязанности командования римскими войсками в Херсонесе в первой половине или середине III в.

V.M. Zubar

CONCERNING THE INTERPRETATION AND DATING THE LATIN INSCRIPTION FROM CHERSONESOS

The note is dedicated to the critical analysis of the reconstruction and interpretation of a fragmentary Latin inscription on the altar, found in 1995 during the excavations of the Harbor district of Chersonesos. The inscription was published by S.Ju. Saprykin and S.V. Diachkov. On the grounds of the fragment survived, the author considers that the inscription is possible to be reconstructed as IVL (ius) M (- - -) NUS TRIB (unus). The number of secondary data and also the form of inscribing the letters M, S, and V, presumably enable this monument to be referred not to the I half — the middle of the III—IV centuries as the publishers considered, but rather to the boundary of the III—IV centuries or even to the IV century. Consequently now it is impossible to number Ivlivs M (- - -) nus among the military tribunes of the I Italic legion, whose duty was to command the Roman troops in Chersonesos in the first half or in the middle of the III century.

В.В. Майко

**РАННЬОХРИСТИЯНСЬКА
ЗНАХІДКА НА САЛТОВО-
МАЯЦЬКОМУ ПОСЕЛЕННІ
ТЕПСЕНЬ У ПІВДЕННО-СХІДНОМУ КРИМУ**

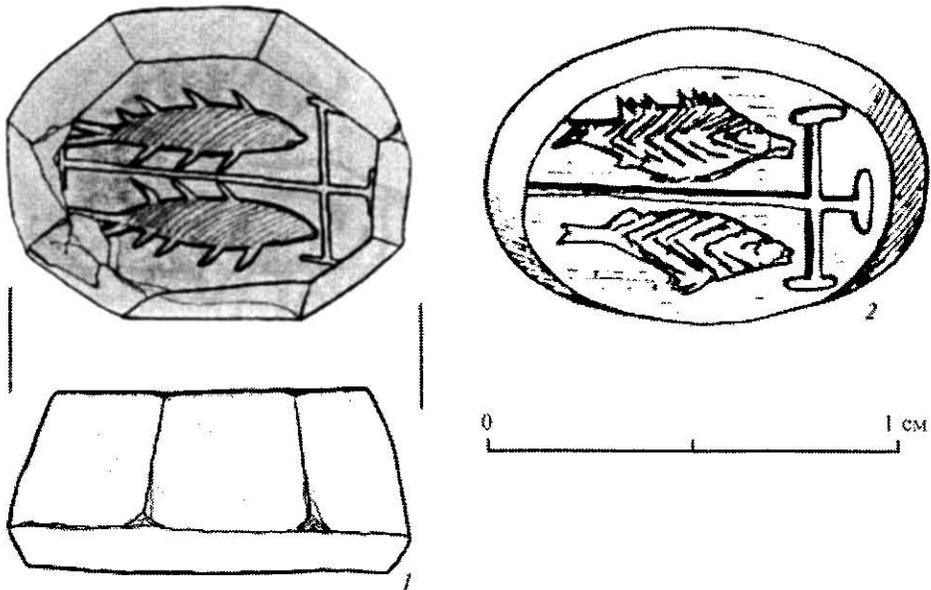
У 2001 р. під час розкопок відомої середньовічної салтово-маяцької пам'ятки Криму на плато Тепсень біля Коктебелю було знайдено сердоликову вставку до персня ранньохристиянського періоду. Виявлено її було під час розкопок приміщення піфосарію, що відкрито та частково досліджено ще у 2000 р.¹ У процесі вивчення цього об'єкта в 2001 р. під час вибирання заповнення піфоса № 2 і було знайдено цю невелику річ. Приміщення піфосарію, типового для праболгарських старожитностей Криму, за виявленим матеріалом датується серединою IX — першою половиною X ст.

Вставка, що публікується, є невеликим (9,5 × 7,5 мм за товщини 4,9 мм) предметом, виготовленим із сердолику. У нижній частині вставки традиційно є залишки слідів від жуковини самого персня. Найцікавіше — це сюжет, зображений на ньому. По центру вирізано хрест подовженої форми з перехрестям на кінцях та дві симетрично розташовані риби по сторонах хреста (рисунок). Додамо, що вставка має восьмигранне огранування, яким частково пошкоджено зображення верхнього та нижнього перехрестя подовженого хреста.

Немає жодних сумнівів, що знахідка повністю аналогічна вставці, яку було виявлено у поховальному інвентарі Новоотраденського могильника на березі Азовського моря (м. 36)². Проте, як добре відомо, той перстень мав сердоликову вставку овальної форми³. Повна аналогія християнського сюжету та практично однакові розміри наштотують на думку, що вони викарбувані одним майстром. Орієнтуючись на ранньовізантійські аналогії з Константинополя, де на вставці схожі за формою риби розташовані симетрично по сторонах якоря, що властиво саме для ранньохристиянського мистецтва, та беручи до уваги загальну дату некрополя, новоотраденську вставку датуємо не пізніше 70-х рр. III ст. Подібну вставку у перстень, що датується II—III ст., знайдено й у поховальному інвентарі могильника у Кеппах⁴. Правда, тут хрест має T-подібну форму теж із двома рибками під верхньою поперечною.

Постає закономірне питання про зв'язок тепсеньської вставки з матеріалами цієї пам'ятки. Нагадаємо, що згідно з повідомленнями Н.С. Барсамова, на поселенні у підйомному матеріалі було зафіксовано чорно- та червонолаковий посуд невідомого датування⁵. Втім протягом усіх років стаціонарних досліджень було знайдено всього три невеликі фрагменти ніжок амфор, які датуються приблизно IV ст. до н. е. Причому дві з них знайдено за межами городища. У культурному шарі трапляються окремі знахідки, які можна датувати серединою VII ст. (пряжка, фрагменти так званих колхідських амфор із гострим дном та пізнього червонолакового посуду). Разом з тим відомо, що найраніші датовані монетами поховальні комплекси належать до середини VIII ст. Показове те, що матеріали більш раннього часу були відсутні і під час проведення докладних підводних досліджень у Коктебельській затоці.

Крім того, до цього часу на Тепсені та усіх інших салтівських пам'ятках Південно-Східного Криму були відомі лише напівсферичні, майже завжди скляні синього та зеленого кольору вставки у персні та хрести. Із матеріалів досліджень Західного

Сердолікові вставки у персні з розкопок на Тепсені та з поховання Новоотрадненського некрополя. 1 – приміщення піфосарію на Тепсені (піфос 2); 2 – поховання 36 Новоотрадненського некрополя

некрополя Тепсеня походять дві скляні вставки із зображенням стилізованих птахів⁶. Слід зауважити, що подібне огранування невідоме й у середньовічного населення Південно-Західного Криму. Так, під час дослідження Скалістенського некрополя було знайдено вставки з типовим християнським сюжетом, але винятково овальної форми, які датуються не раніше другої половини VII ст. Не раніше того часу є й унікальні зображення хреста і виноградної лози, а також св. Георгія зі списом і птахів на перснях цієї пам'ятки⁷. Незважаючи на вищевикладене, огранування нашої вставки належить до більш пізнього, можливо салтівського, часу.

З'ясування причин появи цієї вставки на пам'ятці — тема окремого дослідження. Проте знахідка такої раритетної навіть для християнства VIII—IX ст. речі дає зайву змогу припустити важливість Тепсенської пам'ятки як релігійного православного центру. Це ще один аргумент на користь локалізації на цьому місці легендарного центру Фулльської єпархії.

¹ Майко В.В. Археологические исследования на плато Тепсень в 2000 г. // Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 рр. — К., 2001. — С. 159—160.

² Арсеньєва Т.М. Некрополь римського времени у дер. Ново-Отрадное // СА. — 1963. — № 1. — С. 194; Арсеньєва Т.М. Могильник у деревни Ново-Отрадное // МИА. — 1970. — № 155. — С. 82—149; Кругликова И.Т. Киммерик, сельская территория // Античные государства Северного Причерноморья. Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах. — М., 1984. — С. 71—77.

³ Арсеньєва Т.М. Некрополь римського времени... — С. 195. — Рис. 3.

⁴ Хришановский В.А. Раскопки некрополя Китея // Археологические исследования в Крыму 1993 год. — Симферополь, 1994. — С. 264. — Рис. 2.

⁵ Барсамов Н.С. Сообщение об археологических раскопках средневекового городища в Коктебеле 1929—1931 гг. — Феодосия, 1932. — С. 2—3.

⁶ Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). — Киев, 1990. — С. 120. — Рис. 44, 26, 28.

⁷ Веймарн Е.В., Айбабин А.И. Скалистинский могильник. — Киев, 1993. — С. 47. — Рис. 28, 13; С. 77. — Рис. 52, 23; С. 92. — Рис. 64, 4.

Одержано 13.11.2001

Елена Цоль-Адамікова,
Марія Деківна,
Елізабета Марія Носек

Ранньосередньовічний скарб із Завади
Лянскоронської (басейн верхньої Вісли).

Інститут археології та етнології
Польської академії наук. Варшава, 1999

У 1932 р. Феліксом Лучко (господарем лану) під час проведення земляних робіт на ранньосередньовічному городищі в Заваді Лянскоронській Малопольського воєводства було знайдено на глибині 0,5 м глиняний горщик, перевернутий догори дном, в якому знаходилися металеві та скляні прикраси. Знахідки було закуплено Археологічним музеєм у Кракові. Пізніше у Ф. Лучко було придбано ще декілька прикрас зі скарбу, які він попередньо залишив «на пам'ять». Наукова цінність скарбу пояснюється гарною збереженістю срібних предметів у цілому вигляді, а не в стані лому кольорових металів, а також тим, що разом з ними знайдено скляні буси, аналоги яких дуже рідко трапляються на території Малопольщі.

Дослідженню скарбу присвячено чимало робіт публікаційного характеру, або ж висвітлюючих хронологічні чи техніко-технологічні аспекти комплексу. Проте виразно відчувався брак джерелознавчих публікацій окремих елементів скарбу, невизначеність використаної сировини та її походження, техніки виконання прикрас, а також не було з'ясовано хронологію цього комплексу, яка в різних працях окреслена від кінця IX до половини XI ст. У 1994 р. Комітет наукових досліджень затвердив проект джерелознавчого дослідження, що надало змогу Елені Цоль-Адаміковій, Марії Деківній та Елізабеті Марії Носек опублікувати вже в 1999 р. повне, доступне широкому колу науковців видання матеріалів скарбу. Авторки ставили собі за мету навести якнайповнішу документацію знахідок. Складові скарбу отримали номери від 1 до 80 (1 — посудина, 2—50 — скляні намистини, 51—80 — металеві прикраси). Морфологію знахідок створено, з одного боку, за допомогою опису словами (разом із відповідними вимірами), з другого — у вигляді малюнків з «натури» та технічних перетинів і фотографій (здебільшого кольорових). Технологію виготовлення цілих металевих прикрас, їх орнаментики ілюстровано крім опису у вигляді знімків рентгенівських, електронного сканувального мікроскопа, результатами мікроаналізу та спектральної атомної абсорбції. У проведенні спеціалізованих аналізів, їх обробці та підготовці до публікації брали участь фахівці інших наукових установ та організацій. Дослідниці ґрунтовно розглядають кожен складову частину скарбу та її елементи.

Глиняний горщик, в якому знаходилися прикраси, проаналізовано щодо ступеня обточеності посудини, профілювання вінця, характеру орнаменталізації — способу та зняряд нанесення елементів орнаменту, їх розміщення на поверхні посудини (відмічено унікальність випадку, коли орнамент наносився тризубим знярядом); складу і властивостей тіста. Специфічні характеристики посудини, на думку авторів, мають аналоги серед старожитностей городища Завади Лянскоронської та Малопольщі з дуже широкими хронологічними межами.

Скляні багаточастинкові бусини детально описано, проаналізовано їх хімічний склад. Технологічні особливості свідчать, що найближчі аналогії походять із Близького Сходу (Сирія, Єгипет) та візантійських провінцій, звідки могли бути імпортовані готові вироби чи напівфабрикати для їх виготовлення. Аналіз морфологічних і технологічних характеристик намистин дав змогу дослідницям зробити такі зауважен-

ня щодо їх виготовлення: 1) основу виготовляли зі скляної трубки, яку отримували шляхом згинання та зварювання швів однієї чи двох підпрямокутних заготовок (на одній із бусин зафіксовано два зварювальні шви); 2) металевий прошарок наносили на основу, можливо, у вигляді фольги, суміші з подрібненого металу чи якимсь іншим способом; 3) зовнішню верству скла, що покривала металевий шар та коректувала його колір (у разі використання срібла), наносили, вірогідно, у вигляді листка чи трубки, а можливо — пастоподібної маси з порошкового скла та води; 4) сегментовану форму надавали шляхом обтискування розігрітого виробу шипцями; 5) каналці деяких виробів ненаскрізні. Однозначно пояснити походження такої ознаки неможливо. Вірогідно, вона утворилася або в процесі виготовлення продукції, або внаслідок довгого перебування в землі.

За формою подібні вироби розповсюджені в мусульманських країнах — Сирії та Єгипті, а також на території Візантійської імперії в VIII—X ст. Не виключена можливість їх виготовлення з напівфабрикатів на інших територіях (наприклад, у Великій Моравії, про що свідчать ознаки непрофесійного формування бусин). Ненаскрізні отвори значної частини намистин можуть свідчити про використання намистин за іншим призначенням, можливо, як еквіваленту грошей в безмонетний період.

Срібні прикраси представлені лунницею, 7 бусинами з шишечками, 22 сережками. Проведено дуже детальний опис знахідок, класифікацію виробів за зовнішніми ознаками. Технологічний аналіз показав, що вироби виготовляли зі срібла (від 92,5 до 97,5 %) із домішками олова, цинку, міді, золота. У кількох випадках зафіксовано незначну кількість свинцю. В одній із сережок (№ 80) зафіксовано значну кількість домішок золота — 3,84 %, що можна пояснити її виготовленням із лому позолочених срібних предметів. Проаналізовано специфіку технологічних особливостей виготовлення прикрас. Описано застосовані засоби консервації скарбу. Проведено типологічно-хронологічний аналіз скарбу.

Срібні знахідки належать до прикрас головних уборів (6 видів сережок), шії (лунниця, 2 різновиди шишкоподібних намистин). Прикраси оздоблені за технікою філіграні та зерні; в останньому випадку характерне настромлення зерні на кілочки (у двох різновидах сережок з намистинами і двох — з кукурудзоподібними підвісками) та клічка, які є різновидами орнаментативної, не використовуваної на лунниці та бусах, і можуть бути пов'язані з візантійськими ювелірними технологіями. Для визначення терміну формування скарбу вирішальне значення має датування лунниці. Найближчі аналогії з Гньоздова та Залісся мають дату укріття скарбів 3 чверть X ст. та 4 чверть X ст. Інші знахідки скарбу за аналогіями з інших скарбів та поховань датуються від закінчення IX до середини X ст. (сережки з 4 намистинами різновиду Бреєслав-Поганські), першою половиною чи цілим X ст. (сережки з гроноподібними підвісками варіанта Трновець п\V, а також з підвісками кукурудзоподібними) чи X—серединою XI ст. (сережки з підвісками гроноподібними різновиду Деніс, також бусини з шишечками різновиду Боруцин).

Головний простір розповсюдження оздоб із Завади Лянскоронської розміщується в широкій смузі від басейну середнього Дунаю до басейну середнього Дніпра, з одного боку — у пізній фазі культури великоморавської (сережки з 4 бусинами різновиду Бреєслав-Поганські, а також з підвісками кукурудзоподібними), із другого — у період культури старомадярської і варяго-руської (лунниця та 2 варіанти сережок з підвіскою гроноподібною).

Авторки дослідження, усупереч думці, висловлюваній у найновішій літературі, висунули припущення, що навряд чи скарб міг бути родинними прикрасами. Дослідниці зазначають, що, крім скляних бусин з IX чи початку X ст., різниці датування срібних складових комплексу не дуже велика; їх хронологічні рамки або вкладаються теж у 3 чверть X ст., або належать безпосередньо до його закінчення. Майже цілкова відсутність тих прикрас на могильнику та інші ознаки вказують, що скарб із Завади Лянскоронської використовували для обміну.

Одержано 05.03.01

А.В. ПЕТРАУСКАС

ДО 60-РІЧЧЯ МИХАЙЛА ІВАНОВИЧА ГЛАДКИХ

2001 р. М.І. Гладких, відомому фахівцю в галузі пізнього палеоліту України, доктору історичних наук, професору Київського національного університету імені Тараса Шевченка виповнилося 60 років.

Михайло Іванович народився 15 листопада 1941 р. у с. Покровське Тульської обл. Протягом 1954—1960 рр. учився в Київському суворівському військовому училищі. Саме у той час на розкопках відомих пам'яток Пеньківка, Верхній Салтів, які проводив Д.Т. Березовець, юнак познайомився з археологією. Проте свій палеолітичний вибір він зробив 1962 р. в експедиції О.М. Рогачова в Костенках. М.І. Гладких бере активну участь у польових дослідженнях багатьох відомих палеолітичних пам'яток України: Радомишль (1964), Антонівка III (1963—1965), Ключі (1965—1966), Довгиничі (1971).

Особливо плідною була праця аспіранта М.І. Гладких під керівництвом І.Г. Шовкопляса на розкопках у Добранічівці (1967—1973).

Матеріали пам'ятки стали основою кандидатської дисертації, яку М.І. Гладких захистив 1973 р. у Ленінграді. Скрупульозний типолого-статистичний аналіз крем'яних виробів стоянок Добранічівка та Межирічі із застосуванням новітніх методик дав змогу вченому виділити межиріцьку археологічну культуру. У 70-х роках він вивчав проблему співвідношення історико-етнографічних спільнот і господарсько-культурних типів у палеоліті.

Протягом 10 років, з 1976 по 1986, М.І. Гладких разом із Н.Л. Корнієць досліджував відомі своїми житлами з кісток мамонтів стоянку Межирічі. Вирішувалися складні питання соціально-економічної інтерпретації палеолітичних жител, способу життя прильодовикових мисливців на мамонтів, їх соціального устрою та світогляду. М.І. Гладких помітив певну ритміку й симетрію в розташуванні кісток зовнішньої обкладки жител із Межиріч, що дало йому підстави говорити про зародження архітектури в пізньому палеоліті. Складні проблеми соціально-економічної інтерпретації суспільства прильодовикових мисливців лягли в основу докторської дисертації М.І. Гладких «Історична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України)», захищеної 1991 р. у Ленінграді.

М.І. Гладких розпочав свою археологічну діяльність в Інституті археології АН УРСР як аспірант І.Г. Шовкопляса та керівник новобудовної експедиції. Із 1975 р. він — викладач кафедри археології та музеєзнавства Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, а з 1987 р. очолює кафедру. Михайло Іванович — автор 65 наукових праць, у тому числі співавтор першого тому колективної монографії «Давня історія України» (К., 1997) та підручника для вищої школи «Історія первісного суспільства».

Колектив Інституту археології НАН України вітає Михайла Івановича з ювілеєм, бажає міцного здоров'я, наукового довголіття, нових успіхів в археології, викладацькій діяльності та керівництві кафедрою археології провідного університету України.

ДО 70-РІЧЧЯ ОЛЕНИ ВАСИЛІВНИ ЦВЕК

У серпні 2001 р. вивонилося 70 років з дня народження провідного дослідника первісної епохи в теренах України Олени Василівни Цвек.

О.В.Цвек народилася 3 серпня 1931 р. у Києві. В 1959 р. закінчила історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. Навчаючись у вузі, вона спочатку захопилася античною археологією, що і відображено у її дипломній роботі. Цьому сприяла польова студентська практика в Ольвії та поїздки на розкопки до Піцунди. Переорієнтація на первісність сталася вже після закінчення університету, коли Олена Василівна побувала в експедиції С.М. Бібікова в Криму на розкопках гроту Фатма-коба. Тут її захопила втаємниченість того періоду історії людства, який надавав археологу-дослідникові крихти свідчень людської діяльності, порівняно з античністю, за якими слід відтворювати історію. Потім з'явився інтерес до трипільської культури, вивчення якої стало предметом її досліджень до сьогодні.

Все життя Олени Василівни після закінчен-

ня університету пов'язане з Інститутом археології НАН України, де вона працює з 1959 р. На початок 60-х років припадають її дослідження пам'яток трипільської культури у Подніпров'ї, а потім у Буго-Дніпровському межиріччі. Розпочалося все з роботи на поселенні біля с. Гребені, де працювала велика експедиція під керівництвом С.М. Бібікова. Потім були вже самостійні обстеження відомих пам'яток та пошуки нових в зазначених регіонах та широкі багаторічні розкопки у с. Шкарівка біля Білої Церкви, селам Гарбузин і Миропілля поблизу Корсуня-Шевченківського, Веселий Кут і Онопріївка на Тальнівщині та інших, а останнім часом на Березівському поселенні на Кіровоградщині.

Результати досліджень Олени Василівни викладені в численних (близько 100) наукових працях, опублікованих у вітчизняних та зарубіжних виданнях, кандидатській дисертації "Трипільська культура межиріччя Південного Бугу і Дніпра", яку вона захистила у 1987 р., виступах на багатьох, у тому числі міжнародних, конференціях, симпозиумах, семінарах.

Безперечною науковою заслугою Олени Василівни є виявлення та дослідження пам'яток трипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя, їхня наукова інтерпретація і обґрунтування існування східного ареалу трипільської культури.

До початку робіт Олени Василівни в цьому регіоні були відомі лише окремі пам'ятки, досліджені ще наприкінці XIX і в перші десятиліття XX ст., такі як Борисівка (дослідження М. Біляшівського), Пеніжкове (М. Гімнер), придніпровські поселення Трипілля, Верем'я, Щербанівка (В.Хвойка, В.Козловська) та деякі інші. Матеріали з цих пам'яток були дуже скупо опубліковані, а самі в більшості не збереглися. Отже, проводячи планомірні дослідження, Олена Василівна практично заново створювала базу даних, здобуваючи колекції, що характеризують пам'ятки регіону. Завдяки копійчій праці нею було виділено хронологічний ланцюжок пам'яток середнього етапу Трипілля (від В-I до В-II), представлений такими типами пам'яток: Зарубинці — Красноставка — Онопріївка — Шкарівка — Миропілля — Гарбузин. Було простежено еволюцію культури східного ареалу, якому, на відміну від західно-

го, була притаманна кераміка із заглибленою спіральною орнаментациєю, висвітлено питання, пов'язані з походженням цих пам'яток, господарською діяльністю і духовною культурою населення, що їх залишило.

В своїх останніх працях дослідниця доводить, що східний ареал є окремою східотрипільською культурою у межах спільності Кукутені — Трипілля. Багато уваги Олена Василівна приділила визначенню зв'язків східнотрипільської людності із спорідненими сусідніми і більш віддаленими племенами, а також синхронним іншокультурним населенням. Учена відокремила безперечні свідчення зв'язків трипільців регіону з носіями лендельської та полгарської культур.

Як чуйна і контактна людина Олена Василівна завжди широко ділиться своїм досвідом і знаннями з колегами і учнями. Протягом 70—80-х років вона разом з Д.Я.Телегіним керувала курсами підвищення кваліфікації працівників музеїв і установ охорони пам'яток України, які завжди проводились на базі її експедицій у Гарбузині, Миропіллі, Веселому Куті, Березівці. Кожного року в її експедиціях проходили практику студенти вищих навчальних закладів України, зокрема з Києва, Луганська, Кіровограда та інших міст.

Вітаючи Олену Василівну з ювілеєм, колектив Інституту археології НАН України, усі її друзі і колеги бажають їй здоров'я, щастя і нових творчих успіхів.

ДО 70-РІЧЧЯ ВАЛЕНТИНИ ІВАНІВНИ НЕПРІНОЇ

1 січня 2002 р. виповнилося 70 років дослідниці кам'яної доби України кандидату історичних наук В.І. Непрінїй. Валентина Іванівна народилася в сім'ї службовця на Уралі — у с. Усть-Горевая Добрянського р-ну Пермської обл. У студентські роки, навчаючись на історичному відділенні історико-філологічного факультету Пермського університету ім. О.М. Горького, була ученицею відомого археолога О.М. Бадера. У 1954 р. після закінчення університету вона переїхала до Києва, де й розпочала дослідницьку археологічну діяльність, працюючи спочатку на договірних умовах в експедиціях, а з 1959 р. — штатним співробітником Інституту археології АН УРСР.

Понад 30 років В.І. Непріна присвятила дослідженню первісної археології України, вела активну польову роботу, результатом якої є відкриття та введення в науковий обіг ряду нових пам'яток. Дослідниця систематизувала матеріали неоліту ямково-гребінцевої кераміки північної частини України. У 1973 р. вона захистила кандидатську дисертацію «Неоліт ямково-гребінцевої кераміки в Україні», у 1976 р. вийшла у світ монографія «Неоліт ямково-гребінцевої кераміки на території України». Цій та іншим проблемам кам'яної доби присвячено понад 50 її друко-

ваних праць, у тому числі дві монографії, статті в колективних монографіях, наукових збірках та журналах.

Багато уваги дослідниця приділяла проблемі походження неоліту півночі України. Вона виділила нову лисогубівську ранньонеолітичну культуру та склала й видала друком звіт неолітичних пам'яток Лівобережної України. Досліджувала Валентина Іванівна й складну проблему неолітичних традицій у культурі ранньої бронзи на північному сході України.

В останні роки роботи у відділі археології кам'яної доби В.І. Непріна обіймала посаду провідного наукового співробітника. Навколо неї завжди гуртувалася молодь, прогресивні наукові інтереси якої вона відстоювала. Вона була науковим керівником планової теми, присвяченої проблемі соціально-економічних реконструкцій в археології. У серії статей розробляла питання, пов'язані з цією проблематикою, — виникнення та розвиток рибальства на території України, житлобудівництво епохи мезоліту—неоліту тощо.

В.І. Непріна — людина, з якою її колеги спілкуються не тільки на офіційному науковому рівні. Для багатьох вона добрий порадинок та духовний наставник. Зичимо їй доброго здоров'я та довгих років життя!

ДВАДЦЯТЬ РОКІВ РОБОТИ СПІЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ

У публікації розповідається про 20-річну роботу спільної Українсько-Німецької археологічної експедиції та основні результати, здобуті її співробітниками. Зокрема, це розкопки царського скіфського кургану Чортомлик та публікація його матеріалів, а також вивчення величезного Більського городища скіфської доби та курганів у його окрузі.

У 2001 р. виповнилося 20 років спільним дослідженням співробітників Українсько-Німецької експедиції. Останні дев'ять польових сезонів вони вивчають величезне Більське городище скіфської доби та одночасові кургани в його окрузі. Воно розташоване близько 60 км північніше м. Полтава, у середній течії р. Ворскла. Остання є не тільки однією з найчистіших нині в екологічному відношенні річок України, а й своєрідною межею поміж двома великими природно-географічними зонами: степовою та лісостеповою.

Слід зазначити, що в давнину та в середньовічні часи ці зони різнилися не тільки за своїми природою, кліматом, а також за особливостями господарства і способу життя того населення, що мешкало на їх територіях протягом багатьох сторіч. Якщо північнопричорноморські степи, що є західною частиною Великого Євразійського поясу степів, здавна були однією з колисок кочових цивілізацій, то лісостепові райони були залюднені головним чином племенами з осілим землеробсько-скотарським господарством.

Зрозуміло, ці два світи не були відокремлені один від одного непроникним заслоном — навіть Велика Китайська стіна не гарантувала безпеку «Піднебесної» від навали північних номадів. Протягом тривалого часу поміж мешканцями степової та лісостепової України виникали досить розвинуті та різноманітні зв'язки — політичні, економічні, культурні, а також династичні. Проте в окремі відносно короткі історичні періоди ця взаємодія набувала особливо тісних форм, що призводило до виникнення у межах степу і лісостепу єдиних та відносно монолітних соціально-політичних утворень. Яскравим прикладом цього є північнопричорноморська Скіфія, де під владою іраномовних номадів об'єдналися різні за походженням та мовою племена та народи Надчорноморщини.

Значення наведеного історичного феномену було настільки величезним, що наслідки цього явища відчувалися ще вельми тривалий час після розпаду Великої Скіфії¹. Досить симпто-

матично, що параметри так званого скіфського квадрата Геродота певною мірою збігаються з межами сучасної України, як це дотепно зазначила І.В. Фабріціус ще 40 років тому².

В уяві багатьох сучасників, не виключаючи й професійних істориків, саме визначення «Скіфія» часто асоціюється з видатними шедеврами давніх ювелірів, які було знайдено у степових курганах скіфських царів та вищої аристократії, зокрема Гаймановій та Товстій Могилах, Солосі, Огузі, Чортомлиці та ін.

Чортомлик набув широкої слави після розкопок І.Є. Забеліна у середині XIX ст. Тоді під величезним, заввишки 20 м, насипом на глибині близько 12 м було відкрито простору могилу, вірніше — цілий підземний комплекс, який складався з п'яти склепів-камер. Незважаючи на те, що вони були пограбовані ще в давнину, тут збереглося понад 7 тис. різноманітних речей, велику кількість яких було виготовлено зі срібла та золота. Серед них — справжня перлина стародавнього ювелірного мистецтва — срібна амфора з рельєфними зображеннями сцен зі скіфського життя (рис. 1). Ця амфора не тільки є зразком високого мистецтва, а й дає яскраве уявлення про характерні деталі повсякденного степового побуту.

Проте після розкопок І.Є. Забеліна залишалася все ще не вивченою значна частина кургану (рис. 2). Тому вже у наші часи спільною Українсько-Німецькою експедицією було здійснено роботи, спрямовані на його остаточне дослідження. У 1981 р. вони проходили під керівництвом Б.М. Мозолєвського, а 1983—1986 рр. експедицію очолювали автори статті (рис. 3).

Незважаючи на те, що під час цих розкопок виявити скарби, подібні до знайдених І.Є. Забеліним, не пощастило (адже досліджувалася периферія кургану), було одержано на рівні сучасної наукової методики численні матеріали щодо архітектури та побудови кургану (рис. 4), особливостей жертвування, виявлено два нові поховання — Північна могила (рис. 5) та поховання виночергія. Усі ці дані разом із результатами розкопок минулого сторіччя були узагальнені авторами цих нотаток спільно із науковцем із Санкт-Петербурга А.Ю. Алексєєвим у великій монографії, видрукованій в Україні й Німеччині³.

На відміну від царських курганів з їхнім коштовним інвентарем, дещо менш відомі ши-

рокому колу шанувальників історії численні поселення та городища, що відкриті, головним чином, у північній частині причорноморської Скіфії. Найбільшу кількість подібних пам'яток — багато десятків — зафіксовано в лісостеповому межиріччі Дністра та Дніпра, а також у середній течії лівих приток Дніпра — річок Псел та Ворскла⁴. Уся ця велика територія, що простягнулася із заходу на схід приблизно на 1000 км, була залюднена у відповідний час спорідненими, вірогідно в етнічному відношенні, племенами, котрі Геродот у своїй «Історії» визначає як «скіфи-орачі».

Характерні для цього регіону городища мають вигляд укріплень, що обнесені ровом та земляним валом, підсиленим дерев'яною стіною. Їхня площа становить від 8—10 до (здебільшого) десятків або сотень гектарів. Зазначимо, що навіть у подальшому на цій території довго ще не було такої концентрації пам'яток осілости, а за своїми розмірами деякі скіфські лісостепові городища не поступалися багатьом стародавнім містам.

Ця теза буде ще переконливішою, якщо врахувати наявність тут городищ-гігантів, площа яких сягає кількох тисяч гектарів. Це Велике Ходосівське на південь від Києва, дуже погано вивчене Каратувльське поблизу Переяслав-Хмельницького на лівому березі Дніпра та, зрозуміло, Більське городище.

Останнє споруджено на високому правому березі р. Ворскла і отримало свою назву від розташованого у його центрі старовинного козацького села Більськ. Місце для його будівництва було обрано досить вдало — саме тут схрещувалися річкові та суходільні торговельні комунікації, що відігравали важливу роль у ста-

Рис. 1. Срібна амфора з кургану Чортомлик

родавні та середньовічні часи⁵. Не менш доцільно будівники городища використали природний рельєф цієї місцини, що значно збільшило фортифікаційні характеристики величезної (понад 4000 га) укріпленої пам'ятки. Її вали зав-

Рис. 2. Насип Чортомлика на початку його остаточного дослідження

Рис. 3. Огляд знахідок Чортомлицької експедиції. Другий справа — льотчик-космонавт Герой Радянського Союзу Ю.Н.Глазков, у центрі — Р. Ролле, крайній зліва — В.Ю. Мурзін

довжки понад 35 км і заввишки на деяких ділянках до 10 м (рис. 6, 7) утворюють майже правильний трикутник, звернений своєю основою на північ. Зі сходу городище обмежено р. Ворскла з її високими та стрімкими берегами, а із заходу — р. Суха Грунь, що є притокою р. Псел. Приблизно по широтній вісі городища, по двох його боках, знаходяться додаткові фортеці — Східна та Західна, а в північно-східному куті — Куземинська (рис. 8).

Зазначимо також, що важливу роль у розвитку городища, що припадає, головним чином, на VII—IV ст. до н. е., відіграла і наявність тут вельми багатих природних ресурсів — плодючих земель, широких заплавлених лук, вікових дубових лісів, що збереглися до наших днів у вигляді реліктових дібров, які надавали не тільки паливо, а й сировину для випалу необхідного в металургійному виробництві деревного вугілля (згідно з підрахунками, для виробництва 20 кг криці було потрібно 100 кг такого вугілля, для випалу якого, у свою чергу, було потрібно 800 кг деревини твердих порід⁶), чудових за своїми якістьми пластичних глин, що й нині використовують майстри визнаного центру українського гончарства в Опішньому, обмежених водних ресурсів та ін.

Про існування величезного городища науковцям було відомо ще у XVIII ст., проте його регулярні дослідження розпочав лише у XX ст. видатний археолог В.О. Городцов. Важливі сторінки в історії вивчення пам'ятки пов'язані з ім'ям професора Харківського університету Б.А. Шрамка, який працює тут кілька десятиріч.

Проте величезні розміри городища, наявність у його окрузі одного з найбільших курганних некрополів скіфської доби — все це потребувало зосередити для дослідження цього комплексу унікальних пам'яток зусилля великого колективу фахівців із різних наукових установ. Крім того, слід зважити на те, що, попри досить гарний стан їх археологічного вивчення (планування, домобудівництво та фортифікація, матеріальна культура тощо), все ще залишаються «білими плямами» численні питання, що пов'язані з історичним осмисленням комплексу на тлі загальних процесів, притаманних розвитку скіфського суспільства. Зокрема, однією з таємниць Більського городища, до спорудження якого мало бути залучено дуже значні економічні та людські ресурси, є те, що переважна його частина не має залишків регулярної забудови. Вона добре зафіксована на Західному та Східному укріпленнях (Куземинське майже цілком зруйноване сучасним селом). На території самого Великого Більського городища відомо лише 10 відносно невеликих поселень.

Саме тому після завершення розкопок кургану Чортомлик та нетривалої перерви, що була зумовлена підготовкою великої виставки «Золото Степу» у м. Шлезвіг (ФРН) у 1991 р.⁷, було вирішено зосередити зусилля спільної Українсько-Німецької експедиції на дослідженні Більського городища та скіфських пам'яток, що його оточують. Основними завданнями експедиції було визначено проведення масштабних археологічних розвідок, дослідження маловідомих в археологічному відношенні поселень на території Великого Більська та планомірні розкопки курганів, які в попередній пе-

Рис. 4. Розкопки кургану Чортомлик. Робочий момент. На передньому плані — залишки кам'яної «креліди»

ріод досліджували досить епізодично. Стисло наведемо основні результати цих робіт⁸.

Під час багаторічних археологічних розвідок, що проводив В. Херц, пощастило не тільки зібрати численний археологічний матеріал, а й виявити на території Великого Більського городища нове поселення — у містині під назвою «Лісовий Кут» (північніше від Західного укріплення). Тут було знайдено велику кількість залишків залізобного та бронзолivarного виробництва — шлаки (інколи їх скупчення важили понад 50 кг), напівфабрикати бронзових наконечників стріл, а також деталь ливарної форми для їх виготовлення⁹.

Пізніше на території згаданого поселення було закладено два розкопи. У першому з них виявлено житлово-господарський комплекс V ст. до н. е., що складався з напівземлянки, погребя та господарчих ям. Про насиченість культурного шару свідчить такий факт. Лише за один сезон на площі 127 м² знайдено понад 2100 фрагментів ліпної та близько 400 фрагментів амфornoї кераміки.

Два житла у вигляді землянок зафіксовано й у розкопі № 2, одну з яких (V ст. до н. е.) мешканці покинули після пожежі. Крім уламків кераміки на площі близько 100 м² знайдено велику кількість кісток тварин (понад 1000 шт.), переважно великої рогатої худоби та свиней.

Іншим пунктом розкопок на території Великого Більського городища є поселення, розташоване на південь від Західного укріплення, у місцевості «Царина». Його особливістю є наявність тут відносно високих зольників — насичених попелом та культурними залишками штучних пагорбів, що трохи нагадують курганні насипи. Не випадково ще одна назва цієї місцевості — «Царина Могила» (рис. 8).

Співробітники експедиції здійснили дослідження трьох таких зольників, простір поміж якими, як з'ясувалося, не мав культурного шару. Всього було відкрито площу 1680 м². Найбільш цікавими є такі результати.

Під час розкопок зольника № 1 (висота 0,4, діаметр 60 м) з'ясувалося, що нижче його підшови було знято частину ґрунту, унаслідок чого утворився круглий котлован з найбільшою глибиною в центрі. Тут, у материковій глині, була вирізана загадкова фігура у вигляді «сегнерова колеса» розміром близько 8 × 8 м. В її центрі знаходилася трикутна яма (довжина сторін 0,6 м), на якій збереглися сліди інструмента типу мотики або тесла. Вірогідно, цей комплекс мав ритуальний характер, але значення цього ритуалу остаточно ще не розкрито. З інших матеріалів зольника згадаємо також комплекс речей, що пов'язані з косторізною справою — від черепа оленя з відпиляними рогами до напівфабрикату архаїчного (VII—VI ст. до н. е.) рогового псалія з протомою тварини — грифона або барана¹⁰.

Зольник № 2 (висота 0,5, діаметр 50 м) знаходився близько 500 м на схід від зольника № 1. Тут виявлено землянку, знайдено сотні уламків кераміки, зокрема понад 150 фрагментів амфор, фрагменти лутерія та чорнолакових посудин. Утім, найцікавішим виявилось поховання, яке перекривав зольник. Тут у зібганому стані знаходився кістяк померлого, а поруч — ліпний горщик приблизно другої половини VIII ст. до н. е. Отже, це поховання можна пов'язати з початковим періодом історії Більського городища¹¹.

Зольник № 3 (висота 0,5, діаметр 50 м) знаходився південніше зольника № 1. Серед відкритих об'єктів згадаємо землянку, в якій знаходилося ливарне горно діаметром 1,2 м і товстими (0,4 м) глиняними стінками й глиняним подом. Поблизу знайдено велику кількість залізного шлаку та шматки гематитової руди з дуже високим, за визначенням геологів, вмістом заліза. Несподалік землянки відкрито два жертвовники у вигляді глиняних стовпів (діаметр 1 та 0,8 м). На перший було покладено кістки тварин, головним чином черепи коней, а також два людські черепи, обидва без нижньої щелепи, що може свідчити про те, що вони

були покладені сюди після руйнування м'яких тканин. Ще один череп був «вмурований» у другий жертovníк. За визначенням Л.Д. Козак¹², черепи з першого жертovníка належали чоловікові 25—30 років та жінці 18—20 років, третій — жінці 20—25 років. Усі вони різних антропологічних типів — відповідно мезокранного, брахікранного та доліхокранного. Жіночі черепи мають явні сліди насильницької смерті. На одному з них є круглий отвір діаметром 20 мм (можливо, від зброї типу кльовця?). Удар був такий сильний, що на кістках черепа з'явилася тріщина та розійшлися черепні шви. Смерть іншої жінки настала внаслідок рубаного удару, а зброя на 15 см урізалася в лобну кістку.

Рис. 5. Очистка бронзового казана з Північної могили Чортомлика. Зліва направо: В.Ю.Мурзін і В.Херу

Зазначимо, що подібні невеликі жертovníки добре відомі серед старожитностей Більського городища, проте знахідки людських черепів на них, наскільки ми знаємо, раніше зафіксовані не були¹³. Тому судити про характер ритуалу у зольнику № 3 досить важко. Проте найвірогіднішим є припущення, що це черепи людей, яких було принесено в жертву. Про це, зокрема, свідчать сліди насильницької та жорстокої смерті на жіночих черепах. До того ж, один із цих черепів був «вмурований» у сам жертovníк, що мимоволі змушує згадати про поширений у давнину звичай «будівельних жертв».

Ми вже зазначали раніше, що з Більським городищем пов'язані великі курганні могильники скіфської доби, в яких на початку ХХ ст. (до появи потужних тракторів) налічувалося понад 1000 курганів. Серед таких могильників — Перешепинський, що розташований північно-західніше від Західного укріплення городища та складався з кількох десятків насипів. Нашими попередниками В.О. Гордцовим та Б.А. Шрамком на різних ділянках некрополя Більського городища було досліджено 56 насипів¹⁴. Наша експедиція продовжила ці роботи, зокрема на Перешепинському могильнику. Усього тут відкрито 15 курганів VII—V ст. до н. е. заввишки до 2,8 м¹⁵. Було встановлено, що «шапки» курганів — на це раніше, як не дивно, уваги не звертали — складені зі шматків дерену. Це відповідає традиціям будівництва степових скіфських курганів, де такий звичай зафіксовано неодноразово (наприклад, у кургані Чортомлик).

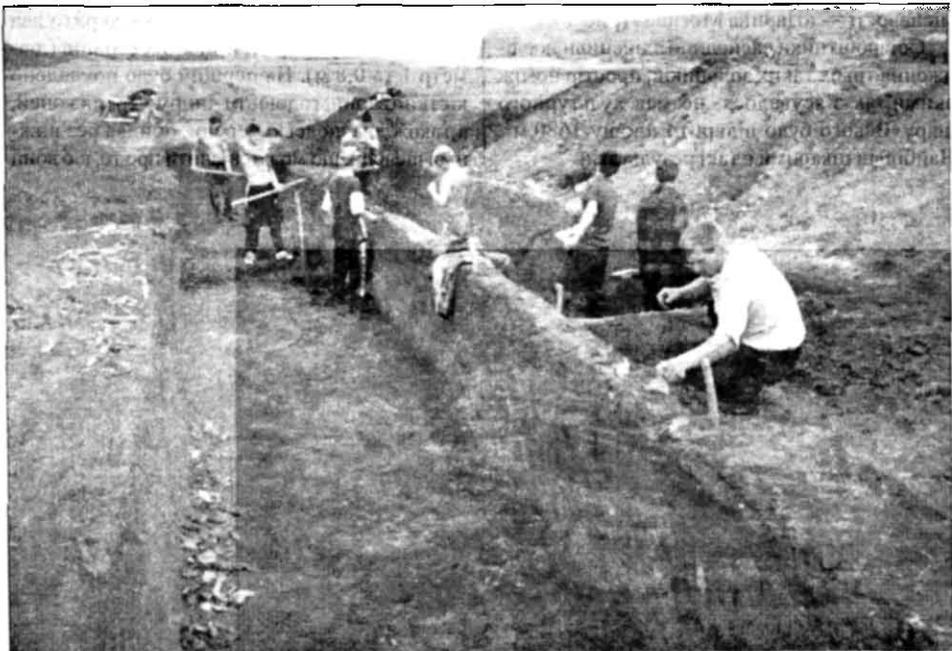

Рис. 6. Розкопки в урочищі «Царина». На другому плані зліва – вали Західного укріплення

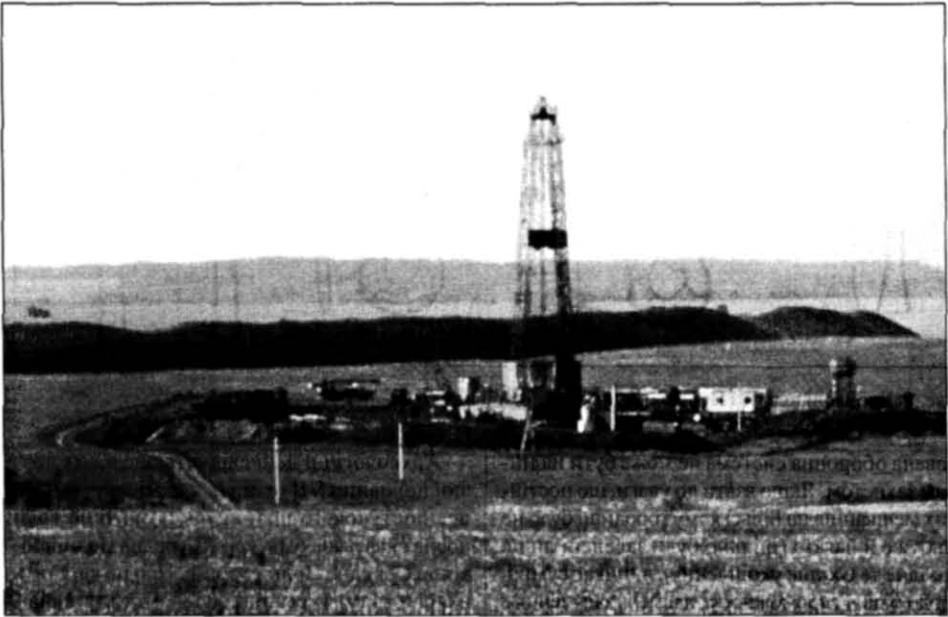

Рис. 7. Вали Більського городища

Основний тип поховальних споруд — ґрунтові ями досить великих розмірів (до $6,25 \times 5$ м), що були перекриті деревом. Інколи деревом обкладали також стінки ями та споруджували дерев'яний поміст на дні.

Кургани були неодноразово пограбовані, проте у могилах знайдено досить виразний матеріал — ліпний та античний посуд, наконечники стріл, мечі, золоті обкладинки дерев'яних чаш та ін. Характерною рисою могильника є численні знахідки спорядження верхового коня (рис. 9) — до 6 комплектів в одному похованні, а також велика насиченість могильника деталями обладунку. Вони знайдені у 5 похованнях (в інших 56 розкопаних раніше курганах такі речі виявлено в 6 похованнях), до того ж у великій кількості та різноманітних типів — 5 панцирів, 3 бойові пояси, 1 шолом, 3 щити з лускатим покриттям¹⁶. Це свідчить, що Перещепинський могильник був досить компактним некрополем знатних вершників-дружинників.

Ще два кургани було розкопано безпосередньо на території городища. Вони датуються IV ст. до н. е., в одному з них виявлено типову для степових курганів яму з підбосом¹⁷. Спорудження цих курганів усередині валів Більського городища може певною мірою свідчити, що в згаданий час життя на городищі поступово згасало.

На завершення цього стислого огляду розглянемо деякі моменти історії городища та їх тлумачення нами.

Вірогідно, весь комплекс фортифікаційних споруд (за винятком Куземинського укріплення) було побудовано в досить короткий термін (у межах VII або початку VI ст. до н. е.). Зро-

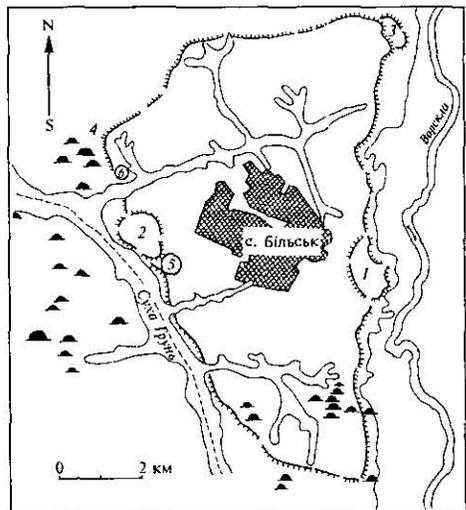

Рис. 8. План Більського городища: 1, 2, 3 — Східне, Західне та Куземинське укріплення; 4 — Перещепинський могильник; 5 — поселення в урочищі «Царина»; 6 — поселення в урочищі «Лісовий кут»

зуміло, ми маємо на увазі первісні укріплення — пізніше вали неодноразово досипали, оновлювали дерев'яні стіни тощо.

Досить поширеним є погляд, згідно з яким укріплення Більського городища були побудовані його мешканцями та мешканцями найближчої округи для захисту від кочової загрози.

Утім слід зважати на те, що фортифікаційні споруди городища, ймовірно, було споруджено в досить стислі терміни, в іншому разі ця робота втрачає будь-який сенс — адже недобу-

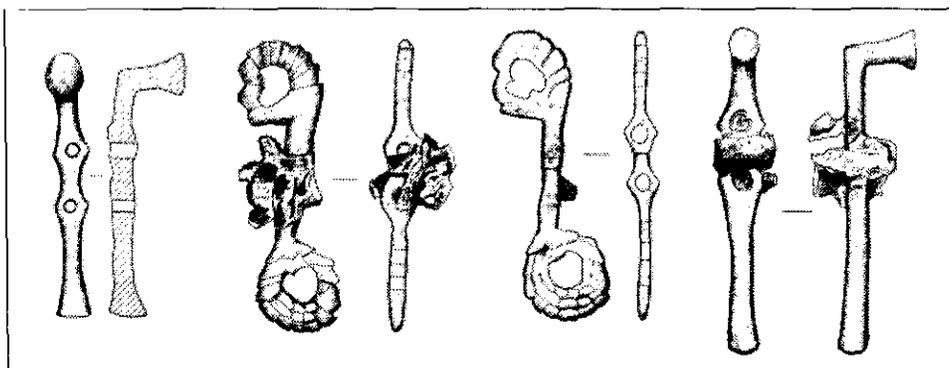

Рис. 9. Бронзові псалії з Перещепинського могильника

дована оборонна система не може бути надійним захистом. Якщо взяти до уваги, що постійних мешканців на Більському городищі було не так уже й багато (щільно були заселені лише Західне та Східне укріплення), виникає сумнів щодо їхньої спроможності, навіть із залученням мешканців найближчої околиці, виконати таку величезну роботу. Для порівняння згадаємо, що, за підрахунками М.П. Кучери¹⁸, для будівництва 1 км Змійових валів давньоруського часу (щоправда, дещо інших за своєю конструкцією, ніж вали Більського городища) було потрібно близько 14,5 тис. людино-днів. Відповідно, у будівництві Більського городища мали брати участь тисячі, якщо не десятки тисяч людей. До того ж, риття ровів за відсутності залізних лопат та спорудження валів відбувалися, вірогідно, лише в теплі пори року (потрібні лісоматеріали могли заготовлювати й узимку). Отже, у період активних сільськогосподарських робіт від них відволікалася велика маса працездатного населення, передусім дорослих чоловіків. Відповідно, вони, а також їхні родини мали бути забезпечені хоча б частиною необхідних продуктів харчування. Із цього випливає, що кількість як прямих, так і непрямих учасників грандіозного будівництва була набагато більшою, ніж можна уявити з простого підрахунку потрібної для спорудження укріплення робочої сили. Не буде перебільшенням припустити, що до «будівництва сторіччя» було залучено, тим чи іншим чином, практично все населення Дніпровського Лісостепового лівобережжя.

Безумовно, така масштабна акція з мобілізації людських ресурсів, організації їхньої раціональної роботи, а також перерозподілу сільськогосподарської продукції (можливо, в якійсь формі данницьких відносин) була можливою лише за умови наявності міцної політичної влади. Як ми вважаємо, єдиним носієм такої влади у вищезгадані часи могла бути лише скіфська орда або якийсь її західний підрозділ («крило»)¹⁹, дарма що в VII — на початку VI ст. до н. е. центр скіфського об'єднання знаходився у рівнинних районах Північного Кавказу.

Археологічні дані свідчать, що вже з першої половини VII ст. до н. е. розпочався процес поступового проникнення значних груп носіїв скіфської культури у Середнє Подніпров'я та Середнє Подністрів'я. Про це свідчить наявність тут курганів степового типу, найвідомішими з яких є могили у басейні р. Сула (можливо, саме через східні райони українського Лісостепу відбувалося просування численних підрозділів скіфської орди з Північного Кавказу до Причорномор'я²⁰), а також Мельгуновський, Переп'ятиха, Реп'яховата Могила на правобережжі Дніпра тощо.

Необґрунтовані вигадки про неможливість перебування номадів у Лісостепу²¹ переконливо спростовані історичними даними пізніших часів²². Зокрема, саме в різних районах українського Лісостепу (навіть поблизу сучасного м. Чернігів) мешкали, як відомо, чорні клобуки, торки, берендеї та інші кочові племена, що знаходилися на службі київських князів. Дещо раніше авари, які підкорили слов'янське плем'я дулібів, відкочували в їхні землі на зимовий період, де користувалися врожаєм, вирощеним підвладним населенням, та запасеним фуражем, послугами ремісників тощо.

Щось подібне, як ми вже зазначали раніше, відбувалося також на Більському городищі. Продуктивне сільськогосподарське виробництво, різноманітні за профілем численні майстерні мали компенсувати кочовикам віковичну нестачу у продуктах землеробства та ремесла. Вірогідно, зайняте у цих сферах виробництва підвладне скіфам населення, яке мало у своїй основі місцеві етнічні корені, було зосереджено у двох захищених валами посадах — Західному та Східному. Вільна від забудови територія Великого Більського городища була тимчасовим пристановищем для власне номадів, із приходом котрих тут виникало кочове «місто» з численних юрт та кибиток. Безумовно, усередині Більських валів мешкали лише кочова верхівка та її найближче оточення, а також особиста дружина скіфського володаря та його прислужники. Переважна маса кочовиків, можливо, вела звичайний образ

життя та випасала худобу на заплавлених луках і рівнинних ділянках поблизу городища. По суті, це була одна з форм зовнішньої експлуатації, відома як «годування» або «полюддя». Сенс полюддя, до речі, не тільки полягав в отриманні економічної вигоди, а також мав політичне значення, спрямоване на забезпечення та підтримку відносин панування й залежності. Тому Більське городище, як і деякі інші городища Лісостепу, з нашого погляду, будували не для захисту від степовиків, а навпаки — як важливі пункти політичного та економічного тиску кочовиків на підлегле лісостепове населення. Після пересування у Північне Причорномор'я близько середини VI ст. до н. е. основного ядра скіфських племен, що призвело до остаточного формування причорноморської Скіфії, така роль зазначених городищ мала ще більше посилитися. Про це може свідчити, приміром, подальше вдосконалення укріплень Більського городища та виникнення тут дружинних могильників.

Отже, з нашого погляду, наявність у південних районах лісостепу городищ-гігантів, насамперед Більського, іще раз підтверджує тезу про існування у скіфські часи у межах степу та лісостепу досить міцного та цілісного соціально-політичного утворення, яке цілком справедливо можна визначити як «Велика Скіфія».

Безумовно, вищевикладені міркування ми вважаємо найвірогіднішою, проте все ж таки гіпотезою. Сподіваємося, що подальші дослідження допоможуть точніше відповісти на розглянуті питання.

Наша спільна Українсько-Німецька експедиція в майбутньому продовжить дослідження поселень на території Великого Більського городища та курганів у його околицях з більш широким залученням фахівців суміжних наукових дисциплін. Певний досвід щодо цього ми набули вже під час підготовки до друку матеріалів кургану Чортюк. Окремі кроки у зазначеному напрямі зроблено вже й під час досліджень Більська. Крім згадуваних вище антропологічних студій Л.Д. Козак ми маємо в доробку й інші цікаві матеріали. Так, в одному з курганів Перещепинського могильника було виявлено кістка теляти, на місці шлунка якого знайдено великий жмут трави. Палеоботанічне її опрацювання допомогло не тільки уточнити склад рослинності поблизу городища за скіфської доби, а й визначити час спорудження кургану: червень—липень²³. Цікавими є також досліді щодо радіовуглецевого датування деяких відкритих експедицією археологічних комплексів²⁴. Проте для цілісного вивчення такої видатної пам'ятки, як Більське городище, коло фахівців із природничих дисциплін має бути значно поширено — передовсім тут мають працювати палеозоологи та ґрунтознавці. Нагальною потребою є також організація фото- та відеозйомки вільних від сучасної

забудови та лісу ділянок городища, що, безумовно, допоможе в нашій подальшій роботі та осмислюванні одержаних матеріалів.

¹ Останнім часом Н.О. Гаврилюк (*Гаврилюк Н.А.* Скіфія «Великая» или «просто Скифия»? // Скіфи Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э.: Тез. докл. междунар. конф., посвященной 100-летию со дня рождения Б.Н. Гракова. — М., 1999; *Гаврилюк Н.А.* «Великая Скифия» как показатель состояния терминосистемы скифологии // РА. — 2001. — № 2) намагається спростувати правомірність застосування зазначеного терміна. Проте це досить невдячна справа, оскільки проблема ця надумана. Адже більшості скіфознавців добре зрозуміло, що така назва є умовною і має на меті визначення Скіфії за часів її найвищого розвитку та відрізняє останню від скіфського утворення на Північному Кавказі і так званих Малих Скіфій.

² *Фабриціус І.В.* До питання про топографізіцію племен Скіфії // Археологія. — 1951. — Т. 5. — С. 51, 52 і далі.

³ *Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — Киев, 1999; *Rolle R., Murzin V.Ju., Alekseev A.Ju.* Königskurgan Chertomlik. Ein scythischer Grabhügel des 4. vorchristlichen Jahrhunderts. — Teilbände I, II und III. — Mainz, 1998.

⁴ *Ильинская В.А., Тереножкин А.И.* Скифия VII—IV вв. до н. э. — Киев, 1983; *Ковпащенко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — Киев, 1989; *Ковпащенко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967; *Гавриш П.Я.* Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (на матеріалах Прип'ялля). — Полтава, 2000.

⁵ *Щрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев, 1987. — С. 19—24.

⁶ *Колчин Б.А.* Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси // МИА. — 1955. — № 32. — С. 40; *Бидзиль В.И., Вознесенская Г.А., Недопко Д.П., Паньков С.В.* История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. — III в. н. э.). — Киев, 1983. — С. 56—59.

⁷ *Золото Степу.* Археологія України. Каталог виставки / Авторі-упорядники П.П. Толочко, В.Ю. Мурзін у співпраці з Р. Ролле, М. Мюллер-Віллі та К. Шігцелем. — Шлезвіг, 1991.

⁸ *Звіти* про розкопки останніх років досить оперативно друкують, вони доступні широкому колу фахівців. Див.: *Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Черненко Е.В.* Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. — Киев, 1997; *Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозер В.П.* Исследования Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. — Киев, 1998; *Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозер В.П.* Исследования Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — Киев, 1999; *Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозер В.П.* Исследования Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. — Киев, 2000; *Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозер В.П.* Исследования Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — Киев, 2001.

⁹ *Мурзин В.Ю. и др.* Исследования ... в 1996 г. — Рис. 11, 8.

¹⁰ Мурзин В.Ю. и др. Исследования ... в 1997 г. — Рис. 26—37.

¹¹ Мурзин В.Ю. и др. Исследования ... в 1998 г. — С. 5—6.

¹² Козак Л.Д. Некоторые результаты антропологического исследования костных остатков из раскопок Украинско-Немецкой археологической экспедиции (1998—2000 гг.) // Мурзин В.Ю. и др. Исследования ... в 2000 г. — Киев, 2001.

¹³ Шрамко Б.А. Указ. соч. — С. 127—128.

¹⁴ Там же. — С. 174—178.

¹⁵ Мурзин В.Ю., Ролле Р., Білозор В.П. Про подальші дослідження Перещепинського могильника // Археологія. — 1996. — № 4; Махортих С., Мурзин В., Ролле Р. Скifські кургани поблизу Більська (Перещепинський могильник) // Збірник праць і матеріалів на пошану Л.І. Крушельницької. — Львів, 1998; Murzin V., Rolle R. Pereschepino Barrow Cemetery // Pratiques funeraires dans l'Europe des XIII—IV s. av. J.-C. — Tulcea, 2000.

¹⁶ Черненко Е.В. Защитный доспех из курганов Перещепинского могильника // Мурзин В.Ю. и др. Исследования ... в 1998 г. — С. 46—59.

¹⁷ Мурзин В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А. Дослідження курганів на території Більського городища // Полтав. археол. збірник. — 1995. — Вип. 3.

¹⁸ Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — Киев, 1987. — С. 194.

¹⁹ Мурзин В.Ю., Ролле Р. Скifські міста у Лісостепу (до постановки питання) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996; Мурзин В.Ю., Ролле Р. Большие городища лесостепной Скифии // Історія Русі-України (історико-археол. збірник). — К., 1998.

²⁰ Мурзин В.Ю. Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса. — Киев, 1990. — С. 64.

²¹ Див., наприклад: Гаврилюк Н.А. Скотоводство Степной Скифии. — Киев, 1995. — С. 71.

²² Стислу розповідь про їхню історію див.: Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — Киев, 1999.

²³ Безусько Т.В., Тихоненко Ю.Я. Реконструкція флори та рослинності за матеріалами розкопок скifського могильника (урочище Перещепине, Полтавська область) // Укр. бот. журн. — 1999. — Т. 56.

²⁴ Ковалюх Н.Н., Скрипкин В.В. Особенности абсолютного радиоуглеродного датирования отдельных комплексов Бельского городища // Мурзин В.Ю. Исследования ... в 2000 г. — С. 53—60.

В.Ю. МУРЗИН, Р. РОЛЛЕ

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЧИТАННЯ ПАМ'ЯТІ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО (1924—2001)»

5—6 грудня 2001 р. у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА) відбулася наукова конференція «Читання пам'яті Михайла Брайчевського (1924—2001)», організована зусиллями НаУКМА та Осередку Українського історичного товариства ім. М. Грушевського в НаУКМА. Проведення читань саме в цей час було тим більш знаковим, оскільки відбувалося в поминальні дні зо дня смерті визначного вченого. У рамках конференції було відправлено панахиду по М.Ю. Брайчевському в Благовіщенській церкві, а в Конгрегаційній залі Києво-Могилянської академії відкрилася виставка наукових праць М.Ю. Брайчевського та фотовиставка робіт Ю. Кухарчука «М. Брайчевський. Останні роки життя», а також виставка художніх творів Н. Хмелюк, присвячена пам'яті М. Брайчевського.

Михайло Юліанович Брайчевський, визначний український археолог, залишив науці величезний спадок. Проблематика його наукових праць торкається багатьох сторін політичного, соціально-економічного й культурного життя слов'янських племен, проблем походження та формуван-

ня східнослов'янських народів, слов'янської державності та ін. Всесвітньовідомими є його дослідження в галузі середньовічної археології й археології українського козацтва зокрема. Громадянська позиція, громадсько-політична і пам'яткоохоронна діяльність М. Брайчевського, усе те, що колись вважали дисидентством, дають змогу назвати його великим громадянином, великим киянином і великим українцем. У роки незалежності М. Брайчевський приділяв увагу роботі в галузі освіти. Вийшли створені ним підручники, орієнтовані не на формальний шаблон, а на студентську аудиторію. М.Ю. Брайчевський отримав звання почесного професора НаУКМА, був членом дорадчої ради університету.

Багатогранну діяльність визначного вченого було відображено у доповідях, що пролунали на конференції.

5 грудня 2001 р. відкриваючи пленарне засідання «М.Ю. Брайчевський — учений, громадянин, особистість», що проходило у Конгрегаційній залі НаУКМА, д-р істор. наук проф. Ю.А. Мицик запропонував ушанувати пам'ять М. Брайчевського хвилиною мовчання.

Із вітальним словом виступив президент НаУКМА д-р істор. наук В. Брюховецький. Він відзначив плідну співпрацю видатного вченого з НаУКМА й назвав його визначною особистістю нашого часу, людиною, що ніколи не зраджувала власну совість.

Президент Українського ПЕН-клубу д-р філос. наук Є. Сверстюк, згадуючи лекції М. Брайчевського в Клубі творчої молоді, що читалися в 1960-х роках, зазначив, що він, на відміну від істориків офіційної радянської школи, «вмів і смів» донести до слухачів правду про минуле України.

Художники Л. Семикіна і Г. Севрук у своїх доповідях відзначили той вплив, який здійснював Михайло Юліанович на українську богему, відкриваючи своїми розповідями захоплюючий світ справжньої національної історії.

Архітектор В. Шевченко зробила акцент на величезній ролі М. Брайчевського в збереженні історичної забудови Києва, у тому числі й збереженні від перебудови й зруйнування споруд Києво-Могилянської Академії. Доповідачка дорікнула сучасному складу Товариства охорони пам'яток за бездіяльне спостереження за будовою киявських охоронних зон.

Д-р істор. наук проф. І.Й. Винокур зазначив, що М. Брайчевський був із когорти вчених-енциклопедистів, яких майже не лишилося в сучасній науці. Розвиваючи погляд інших доповідачів, він відзначив пам'яткоохоронну діяльність Михайла Юліановича та його допомогу в створенні історико-архітектурного заповідника в Кам'янці-Подільському.

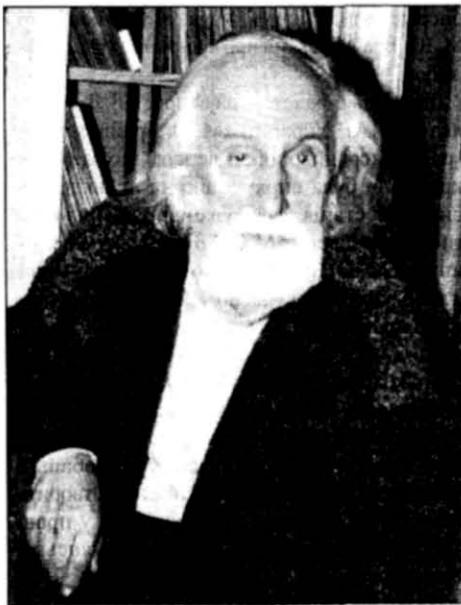
Д-р філос. наук проф. Ю.В. Павленко назвав М. Брайчевського «живою ланкою між українською культурною традицією ХІХ — початку ХХ ст. і сьогоденням і не тільки великим ученим, а й особистістю величезного масштабу».

Директор Інституту археології член-кореспондент НАН України П. Сохань, наголосивши на доробку М. Брайчевського в українській історичній науці, розповів про своє спілкування з ним як із фахівцем з історії слов'янства.

Із заключним словом на засіданні виступив проф. Ю. Мисик. На вшанування пам'яті вченого він запропонував низку заходів, які можуть відбутися з ініціативи НаУКМА або до яких академія може долучитися.

Після перерви робота конференції проходила у двох наукових секціях — секції археології та давньої історії України й секції історії.

Оскільки М.Ю. Брайчевський був передусім археологом, то цілком природно, що археологічні студії в ході конференції зайняли особливе місце. У роботі секції археології, організованій зусиллями магістерської програми «Археологія та давня історія України» НаУКМА та ІА НАН України, взяли участь викладачі та студенти Києво-Могилянської академії, Інституту археології НАН України і Кам'янець-Подільського національного університету.

Відкриваючи секцію, що проходила під головуванням д-ра істор. наук проф. Л.Л. Залізняка (ІА НАН України), канд. істор. наук Ю.В. Кухарчук (ІА НАН України) у доповіді «М.Ю. Брайчевський і українська незалежність» приділив особливу увагу громадсько-політичній діяльності визначного вченого. Ю.В. Кухарчук відзначив великий особистий внесок Михайла Юліановича в боротьбу за українську незалежність і українську національну ідею, розробку основних положень і принципів державного будівництва в незалежній Україні.

Пам'яткоохоронній діяльності М.Ю. Брайчевського й пропагуванню ним культурного надбання нації було присвячено доповідь д-ра істор. наук Г.Ю. Івакіна (ІА НАН України) «Проблеми пізньосередньовічної археології України». Він підкреслив вагомий роль дослідника в організації систематичних археологічних досліджень Києва, а також пам'яток доби українського козацтва.

Д-р істор. наук проф. І.Й. Винокур (Кам'янець-Подільський національний університет) у доповіді «М.Ю. Брайчевський — дослідник черняхівських старожитностей» приділив особливу увагу польовим дослідженням видатного археолога, завдяки яким було розв'язано багато проблемних питань слов'янської археології і результатом яких стали численні друковані праці з давньої історії слов'ян.

Доповідь д-ра філос. наук проф. Ю.В. Павленка (НаУКМА) «Обрії історико-археологічного знання 60-х років (М.Ю. Брайчевський та В.Ф. Генінг і їх ставлення до етноісторичних реконструкцій)» була присвячена теорії археології в працях М.Ю. Брайчевського в аспекті визначення археологічної культури й співвідношення її з поняттями господарсько-культурного комплексу, етносу та ін.

Питання про зміни в культурі в теорії археології М.Ю. Брайчевського було висвітлено в

доповіді канд. істор. наук Н.С. Абашиної «М. Ю. Брайчевський про культурну трансформацію».

Доповідь д-ра істор. наук проф. Л.Л. Залізняка (ІА НАН України) «М.Ю. Брайчевський і ранньосередньовічна версія походження українців» була спрямована на висвітлення основних етапів формування українського етносу, окреслених М.С. Грушевським й розвинутих М.Ю. Брайчевським, і на узагальнення зробленого на сучасному етапі дослідження цієї проблеми.

Канд. істор. наук С.Ж. Пустовалов (ІА НАН України) у доповіді «М.Ю. Брайчевський та актуальні проблеми стародавньої історії України» підкреслив, що творчість ученого не лише залежить від його власних уподобань, а й зумовлена тією епохою, в якій живе й творить учений, і це знайшло відображення у праці М. Брайчевського «Біля джерел слов'янської державності».

Низку доповідей було присвячено безпосередньо археологічній діяльності вченого. Д-р істор. наук О.М. Приходнюк (ІА НАН України) у доповіді «М.Ю. Брайчевський як дослідник та інтерпретатор Пастирського городища» підсумував багаторічні дослідження Пастирського городища та його етнокультурну інтерпретацію.

У доповіді канд. істор. наук Л.В. Вакуленко (ІА НАН України) «Культура карпатських курганів і черняхівські старожитності» проаналізовано доробок М.Ю. Брайчевського в цій проблемі, підбито підсумки наукових досліджень культури карпатських курганів і її етнічної інтерпретації.

Р.С. Орлов (ІА НАН України) у доповіді «Давньоруські скарби з Дорогобужу і Торгівців з Волині» висвітлив деякі аспекти соціального й економічного життя населення Західної Русі.

У доповіді Е.А. Кравченко (студентка НаУКМА) розглянуто проблеми дослідження писемних джерел в аспекті аналізу свідчень античних авторів про негрецьке населення Південного Криму.

У доповіді канд. істор. наук В.В. Отроценка (ІА НАН України) «Місце знакової системи зрубної спільноти в історії писемності України» приділено увагу оцінці М.Ю. Брайчевським знаків зрубної культури як певної форми ідеографічного письма — одного з витоків слов'янської писемності, а також здобуткам у вивченні знакової системи зрубної спільноти. Наголошено на необхідності видання повного кадастру знаків.

Д-р істор. наук проф. О.П. Моця (ІА НАН України) у доповіді «Поляни і деревляни: бінарна опозиція» торкнувся проблеми співіснування племінних і державних об'єднань на перехідному етапі розвитку суспільства.

У доповіді д-ра істор. наук С.Г. Пачкової (ІА НАН України) «Про співвідношення зарубинецьких могильників Середнього Подніпров'я» було окреслено проблему зв'язків і етнічної належності зарубинецької й оксивської культур і визначено їх роль у формуванні слов'янства.

Найближчим часом планується видання доповідей конференції окремим збірником, який буде присвячено пам'яті Михайла Юліановича Брайчевського.

Е.А. КРАВЧЕНКО

НАШІ АВТОРИ

БЕЛЯЄВА Валентина Іванівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології історичного факультету державного Санкт-Петербурзького університету. Фахівець у галузі первісної археології.

ГЛАДКИХ Михайло Іванович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фахівець у галузі первісної археології.

ЖУРАВЛЬОВ Денис Валерійович — науковий співробітник Державного історичного музею (Москва). Фахівець у галузі античної археології.

ЖУРАВЛЬОВ Олег Петрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі палеозоології.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, зав. відділом кам'яного віку Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

ЗУБАР Віталій Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі античної археології.

КОЛЕСНИК Олексій Вікторович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Донецького краєзнавчого музею. Фахівець у галузі первісної археології.

КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна — студентка Національного університету «Києво-Могилянська академія». Спеціалізується у галузі скіфо-сарматської археології.

КРОТОВА Олександра Олександрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі пізнього палеоліту Східної Європи.

КУЛАКОВСЬКА Лариса Віталіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Археологічний музей Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

КУХАРЧУК Юрій Васильович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

КУЧИНКО Михайло Михайлович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Фахівець у галузі середньовічної археології.

МАЙКО Вадим Владиславович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньосередньовічної історії і археології Криму.

МАРКОВА Олена Всеволодівна — співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі палеозоології.

МАЦКЕВИЙ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

МУРЗІН В'ячеслав Юрійович — доктор історичних наук, зав. відділу скіфо-сарматської археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі скіфської археології.

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі середньовічної археології.

РИЖОВ Сергій Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології енеоліта—бронзи.

РОЛЛЕ Рената — доктор, професор Гамбурзького університету (Німеччина). Фахівець у галузі археології раннього залізного віку.

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

СМИНТИНА Олена Валентинівна — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри археології та етнології України Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Фахівець у галузі первісної археології.

СНІЖКО Ірина Анатоліївна — завідувач сектору археології Харківського історичного музею. Фахівець у галузі первісної археології.

СТЕПАНЧУК Вадим Михайлович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі первісної археології.

СУХОВИЙ Микола Олександрович — начальник Черкаської обласної інспекції охорони пам'яток історії і культури. Спеціаліст у галузі первісної археології.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік НАН України, директор Інституту археології НАН України.

ТУАЛЛАГОВ Алан Ахсарович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії та археології РАН (м. Владикавказ). Фахівець у галузі археології раннього залізного віку.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	— Археологические открытия
АВ	— Археологические вести
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні. Київ
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки
АУ	— Археология Украинской ССР. Киев
БКИЧП	— Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода
БСЭ	— Большая Советская Энциклопедия
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИНИТИ	— Всесоюзный институт научной и технической информации
ВИ	— Вопросы истории
ГИМ	— Государственный исторический музей. Москва
ИАК	— Известия Императорской археологической комиссии
ИГАИМК	— Известия Государственной академии материальной культуры
ИИМК	— Институт истории материальной культуры
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МГУ	— Московский государственный университет
МИА	— Материалы по археологии СССР
НА ИА НАНУ	— Научный архив Института археологии Национальной академии наук Украины
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика
ОАК	— Отчеты Императорской археологической комиссии
ПАВ	— Петербургский археологический вестник
РА	— Российская археологи
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
ТД	— Тези доповідей / Тезисы докладов
УЗКБНИИ	— Ученые записки Кабардино-Балкарского НИИ
УІЖ	— Український історичний журнал
ААН	— Acta Archaeologica Hungarica
АР	— Academic Press
BSPF	— Bulletin de la Societe prehistorique Frncaise
IOSPE, I²	— Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae
SCIV	— Studii љи cercettri de istorie veche
SKA	— Sprawozdania Komisii Archeologiczne. Krakow
ZWAK	— Zbiór Wiadomosci do Antropologii Krajowej. Krakow

СОДЕРЖАНИЕ

ТОЛОЧКО П.П. От главного редактора	3
КУЛАКОВСКАЯ Л.В. Библиографическая справка	4
Статьи	
КУХАРЧУК Ю. Вклад И.Г. Шовкопляса в разработку вопросов экономической и общественной организации позднепалеолитического населения севера Украины	7
ЗАЛИЗНЯК Л. Палеолит и цивилизационная концепция Шпенглера—Тойнби	14
КРОТОВА А.А. Хозяйственно-бытовой комплекс и проблемы изучения структуры позднепалеолитических памятников	24
БЕЛЯЕВА В.И. Сезонность и долговременность	31
СНЕЖКО И.А. Модель разделки добычи амвросиевскими охотниками	37
СМИТИНА Е.В. Понятие жилого пространства в контексте исследования раннемезолитических культур степной Украины	44
СТЕПАНЧУК В.М. Развитие техники в каменном веке	51
КОЛЕСНИК А.В. Система природопользования в среднем палеолите Донбасса	57
КУЧИНКО М. Рубежи Волынской земли конца X — середины XIV вв. в свете археологических, письменных и топонимических источников	66
Публикации археологических материалов	
ГЛАДКИХ М.И., РЫЖОВ С.Н., СУХОВОЙ Н.А. Новые палеоантропологические остатки на Горном Тикиче	72
САПОЖНИКОВ И.В. Хозяйственно-бытовые комплексы поселения Большая Аккаржа	75
МАЦКЕВЫЙ Л.Г. Материалы об использовании пещер в период трипольской культуры	82
ЖУРАВЛЕВ Д.В. Еще раз о деталях римского воинского костюма и конской сбруи из Херсонеса и Юго-Западного Крыма	90
ТУАЛЛАГОВ А.А. Тамгообразные знаки боспорских царей	98
МАРКОВА Е.В. Equus caballus из ольвийского погребения	109
ЖУРАВЛЬОВ О.П. Из истории археозоологических исследований в Ольвии	127
Дискуссии	
ЗУБАРЬ В.М. По поводу интерпретации и датировки одной латинской надписи из Херсонеса	132
Новые открытия и находки	
МАЙКО В.В. Раннехристианская находка на салтово-маяцком поселении Тепсень в Северо-Восточном Крыму	137
Рецензии	
ПЕТРАУСКАС А.В. Елена Цоль-Адамикова, Мария Дековна, Элизабета Мария Носек. Раннесредневековый клад из Завады Ляскоронской (бассейн верхней Вислы)	139
Хроника	
К 60-летию Михаила Ивановича Гладких	141
К 70-летию Елены Васильевны Цвек	142
К 70-летию Валентины Ивановны Неприной	142
МУРЗИН В.Ю., РОЛЛЕ Р. Двадцать лет работы общей Украинско-Немецкой археологической экспедиции	144
КРАВЧЕНКО Э.А. Научная конференция «Чтения памяти Михаила Брайчевского (1924—2001)»	152
Наши авторы	155
Список сокращений	157

ПАМ'ЯТКА АВТОРА

1. Рукопис, який подається до редакції українською мовою, має вмішувати:
 - а) машинописний текст у двох примірниках, обсягом 1 друкований аркуш (24 с. машинопису або 40 тис. знаків), включаючи анотацію, рисунки, підписані підписи і резюме;
 - б) коротку анотацію на початку статті після заголовка перед текстом;
 - в) ілюстрації, вкладені в окрему папку чи пакет з цупкого паперу;
 - г) список рисунків;
 - д) резюме російською мовою;
 - ж) список скорочень;
 - з) анкетні дані автора.
2. Рукопис слід друкувати на білому папері, на якому не розпливається чорнило.
3. Усі сторінки рукопису мають бути одного формату.
4. Рукопис (текст і посилання) слід друкувати через два інтервали, поле зліва, знизу та зверху сторінки залишати не менше 2,5 см, справа — не менше 1 см; на кожній сторінці має бути не більше 28 ± 1 рядків по 60—62 знаки у кожному.
5. Всі географічні назви — в офіційно прийнятій транскрипції.
6. Слова не скорочують.
7. Потрібно точно зазначити джерело цитати.
8. Креслення мають добре читатися.
9. Ілюстрації, втім числі рисунки в таблицях, мають бути пов'язані з текстом.
10. Ілюстрації — тонові та штрихові. До тонових належать рисунки, виконані відмиванням, та фотографії; до штрихових — креслення та рисунки, виконані тушшю. Фото подають у двох примірниках.
11. Креслення має бути чітким і конкретним, зайві деталі (сітки, позначення квадратів цифрами та літерами) неприпустимі.
12. Якщо за виглядом ілюстрації важко визначити, де її верх, на зворотному боці це слід зазначити.
13. Ілюстрації на кальці наклеюють на цупкі аркуші білого паперу. Формат ілюстрацій має бути не більше 13 × 22 см.
14. Неприпустимо рисунки вклеювати в текст.
15. Нумерація ілюстративного матеріалу має бути наскрізною, без пропусків і повторень.
16. Всі типи ілюстрацій позначають словом: Рис.
17. Підписані підписи до статті складають у вигляді спеціального списку. На звороті рисунка олівцем слід написати прізвище автора, назву статті, номер рисунка арабськими цифрами, а на полі рукопису навпроти відповідного посилання олівцем зазначити порядковий номер.
18. Якщо ілюстрації мають умовні знаки — «легенду», їх треба розшифрувати у підписаному підписі.
19. Для карт і картосхем треба вказати топооснову.
20. Нумерація посилань у тексті на літературні джерела має бути наскрізною (по всій статті). Самі посилання друкують після тексту окремим списком. Посилання має містити повну інформацію про джерело (автор, назва, вид та місце видання, рік, том, номер, сторінка тощо).
21. Подавати матеріали бажано в електронному варіанті (на дискеті); текст при цьому має бути у форматі RTF;
22. Графічні матеріали в електронному варіанті мають бути у форматі TIFF, CDR, EPS або JPEG.
23. Якщо матеріали подано в електронному варіанті, обов'язково слід продублювати друкований текст та ілюстрації на папері.

УВАГА!

У РАЗІ НЕДОТРИМАННЯ ПЕРЕЛІЧЕНИХ ПРАВИЛ РЕДАКЦІЯ МАЄ ПРАВО НЕ РОЗГЛЯДАТИ ПОДАНІ МАТЕРІАЛИ.

**ОБЩЕСТВО
С ОГРАНИЧЕННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТЬЮ
НАУЧНО-ПРОИЗВОДСТВЕННОЕ
ПРЕДПРИЯТИЕ «ИДЕЯ»**

***Предлагает услуги по распространению
периодических изданий Украины
на территории Украины и стран СНГ***

Качество • оперативность • доступные цены

*83055, Украина, г. Донецк, ул. Артема, 84
Тел. / Факс: (038)(062) 3810932
(0622) 922022*

*Расчетный счет № 26004301750902
в ГУ ПИБ в Донецкой обл.
МФО 334635. ОКПО 31660584*

*Киевский филиал: 04070, Украина, Киев, ул. Борычев спуск, 13
Тел./Факс (038)(044) 568-57-15, 416-35-19*

*E-mail: info@idea.donetsk.ua
Dima@idea.kiev.ua*

Internet: www.idea-ltd.com

